

आद्यवेदिकानां मध्ये व मेव भवितव्यम् ; शीघ्रमिति सुद्विगन्ध-
यश्च मसमप मेवेति मन्वामहे । 'ताण्डि'-नाम्ना महर्षिणा प्रका-
शितं रचितं चैतत् सर्वं मतएवेतत् ताण्ड्यमिति व्यपदिशति ;
छान्दोग्यमिति समाख्या त्वस्य सिद्धेयं, सामवेदीयानां छन्दो-
गत्वप्रसिद्धेः । तदित्यं ताण्ड्यमितिस्थानस्य ब्राह्मणस्यैव द्वितीय-
भागीयाद्याध्यायदद्यात्कं यत् प्रसिद्धं मन्त्रब्राह्मणमिति, तदे-
वेतत् सञ्ज्ञोचयितुं मेव प्रबन्धः ।

एव महत्तुभान्तिविधिरूपं महत्तुब्राह्मणमपि न मन्वान्तरम् ;
अपि सायणनिर्दिष्टस्य पञ्चाध्यायात्मकस्य द्वितीयस्य षड्विं-
शाख्यस्य,—अस्यदशिमस्य त्रिंशदध्यायात्मकस्य प्रौढनामकस्य
छान्दोग्यायभागस्य, अन्तिम एवाध्यायः ; यथा च प्रसिद्धान्येव
शतपथब्राह्मणान्तर्भूतान्यग्निब्राह्मणादीनि ।

ननु प्रतिशास्त्रं भेदकं भेदं ब्राह्मणं भ्युपगन्तव्यं चेत् साम-
विध्यादीनां का गतिरिति ? अत्र ब्रूमः,—अस्तु तेषां मनुब्राह्मणत्व-
मिति ; सङ्गच्छेत च तथा “अनुब्राह्मणादिभिः (४. २. ६२.)”—
इत्येतत्पाणिनीयसूत्रस्योदाहरणम् ; अन्यथा शिरो नास्ति शिरो-
व्यथेतिवत् सूत्रं तदानर्धकं भेदं व्रजेत् ; कापि अनुब्राह्मण-
ग्रन्थादर्शनात् । निदानसूत्रादावपि यदुपात्तं मनुब्राह्मणं नाम,
तदप्येतदभिप्रायेणैवेति । अतएव च ब्राह्मण्यवगोहृतिः श्रूयते
ह्यर्पणे (१. १.) “अथापि ब्राह्मणं भवति”—इति ।

मन्वाणां मृषिच्छन्दोदैवतविनियोगास्त्यवश्यं भ्युपेयाः ।
तथाहि शासनम्—“यो ह या अविदिताभ्येच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन
मस्तेण याजयति याधरापयति वा म्थानुं वच्छति गस्ते वा
पयति प्र वा मीयते प्रापीयान् भवति (आ० ब्रा० १. १.)”—

इत्यादि । अतोऽत्र सर्वत्र ऋष्यादिवोधनाय च नूनं यत्नं कर्तव्यम् ।

यस्य मन्त्रस्य य प्रकाशको रचयिता वा स एव तस्य ऋषि-
रिति व्यपदेशभाग् भवति , मन्त्रब्राह्मणश्रुतमन्त्राणान्तु प्रायः
सर्वेषां रचयितारः प्रकाशयितारो वा अनिश्चये इति प्राचीनैरपि
तेषां मेक एव परमेशो प्रजापति , परमेश्वर एवेति यावद्व्यपत्ति-
कल्पित इत्यनुभूयते , प्रकाशयिष्यते च तथेह प्रथममन्त्रव्याख्या
नारम्भे एवैकत्र ।

प्रार्थनीयतया, वर्णनीयतया व्यवहरणीयतया वा यत्
किञ्चनोपास्यम्, तत्सर्वं भव देवतेति व्यपदिश्यते , तथैवेह सर्वत्र
बोधयिष्यते च । दैवतविचारस्तु विशिष्यते ज्ञातव्यमेतत् मत्स्य्यादिते
टीकाटीप्पन्यायान्विते यास्त्रीये निरुक्ते, मत्कृतानुवादसङ्घिते
सभाष्ये दैवतानुवादेषु, मत्कृतस्य वैदिकसमालोचनस्य देवता-
शीर्षकाध्याये चेषणीयम् ।

मन्त्रब्राह्मणीयमन्त्रास्तु प्रायः सर्व एव गोभिलीयसूत्रानुसारेण
गृह्ये कर्मणि विनियोज्यन्ते भवन्तीति सर्वतैवात्र व्याख्यानारम्भेषु
यथायथा सूचयिष्यन्ते सङ्घे तात्पर्यैर्गोभिलीयसूत्राणि च ।

छन्दांसि च तथा तत्र सर्वत्र व्याख्यानारम्भेष्वेव ज्ञापयिष्यन्ते,
परं नैव तानि सर्वाण्येव गुणवित्पुमहाद्यनतिप्राचीनव्याख्या-
मतानुगानि भविष्यन्ति . अपि भविष्यन्त्येव मदनुसन्धानसूत्र-
कानि तद्विरुद्धान्यपीति , तदुभयो पक्षयो कतरो ज्यायामिति
छन्दशास्त्रदर्शिभिः पक्षपातशून्यैर्धर्मद्विरेव विचारणीयम् । तद्वि-
चारसाहाय्याय चेह वैदिकछन्दशास्त्रनिष्कर्षरूपाणि कतिचित्
छन्दसकाणि च दर्शयामः । तथाहि—

[५]

(क)

छन्दांसि ०	अतिच्छन्दांसि ०	विच्छन्दांसि ०
१ गायत्री २४	अतिजगती ५२	कृतिः ८०
२ छण्डिक् २८	मकरी ५६	प्रकृतिः ८४
३ अनुष्टुप् ३२	अतिमकरी ६०	आकृतिः ८८
४ वृत्तौ ३६	अष्टिः ६४	विकृतिः ९२
५ यङ्क्तिः ४०	अत्यष्टिः ६८	सङ्कृतिः ९६
६ त्रिष्टुप् ४४	धृतिः ७२	अतिकृतिः १००
७ ऊरुत्तौ ४८	अस्तिधृतिः ७६	उत्कृतिः १०४

(ख)

छन्द. -- गायत्री छण्डिक् अनुष्टुप् वृत्तौ पङ्क्तिः त्रिष्टुप् जगती

आर्षी	२४	२८	३२	३६	४०	४४	४८
द्विधी	१	२	३	४	५	६	७
आसुरी	१५	१४	१३	१२	११	१०	९
प्राजापत्या	८	१२	१६	२०	२४	२८	३२
याज्ञुषी	६	७	८	९	१०	११	१२
साम्नी	१२	१४	१६	१८	२०	२२	२४
आर्षी	१८	२१	२४	२७	३०	३३	३६
वाङ्मौ	३६	४२	४८	५४	६०	६६	७२

(ग)

छन्दांसि	विराट्	निचृत्	गुडा	भूरिक्	खराट्
गायत्री	२२	२३	२४	२५	२६
छण्डिक्	२६	२७	२८	२९	३०
अनुष्टुप्	३०	३१	३२	३३	३४
वृत्तौ	३४	३५	३६	३७	३८
यङ्क्तिः	३८	३९	४०	४१	४२
त्रिष्टुप्	४२	४३	४४	४५	४६
जगती	४६	४७	४८	४९	५०

अतिच्छन्दोविच्छन्दसोरप्येव नैव विराडादयः समूहाः ।

पङ्क्तिगत्यत्रयाया ऋचः स्मराहगायत्रीच्छन्दो निर्णय सुत
विराहुषिक् छन्द इत्याद्याशब्दानिरासायोक्तं पिङ्गलेन “आदितः
सन्दिग्धे (३. ६१.)”—इति । तथाच सन्दिग्धच्छन्दस्को भन्ने
आदिपाददर्शनादेव छन्दोनिर्णयः कर्तव्य इति च तत्रार्थः ।
तदेवं यद्यादिपादो गायत्र्याः स्यात् तर्हि स भन्तो स्मराह-
गायत्रीच्छन्दस्क एव, यद्यादिपाद् उष्णिहः स्यात्, तर्हि स भन्तो
विराहुषिक्छन्दस्कः । एवं सर्वत्र ।

(घ)

१ अथ गायत्रीच्छन्दः प्रथमम् ।

८-८-८=२४	त्रिपाद् गायत्री
६-६-६-६=२४	चतुष्पाद् ”
७-७-७=२१	पादनिचृत् ”
६-८-७=२१	अतिपादनिचृत् ”
८-८-६=२४	नागो ”
६-८-८=२४	याराहो ”
६-७-८=२१	वर्द्धमाना ”
८-७-६=२१	प्रतिष्ठा ”
६-६-७ = १८	हृमीयसी ”
१२-८ = २०	द्विपाद्विराट् ”
११-११-११ = ३३	विराट् ”
६-७-११ = २४	उष्णिग्गर्भा ”
७-६-७ = २०	अतिनिचृत् ”
५-५-५-५=२०	} पदपङ्क्तिः ”
(पट्कथौकः) ५-५-५-५-६=२६	
५-५-५-४=१८	
७-१०-७=२४	यवमधरा ”
८-४-८=२०	पिपीलिकमध्या ”
५-६-६-६=२४	महुमती ”
६-८-८=२२	ककुत्सती ”

(६)

२ अणिक्छन्दो द्वितीयम् ।

८-१२-८=२८	ककुवणिक्
१२-८-८=२८	पुरवणिक्
८-८-१२=२८	परोवणिक्
७-७-७-७=२८	चतुष्पादणिक्
११-१२-४=२७	अद्भुगिराः ,,
११-११-६=२८	तनुमध्या ,,
५-८-८-८=२८	अनुष्टुब्गर्भा ,,
८-५-८-८	} २८ पिपीलिकमध्या ,,
८-८-५-८	

(७)

३ अनुष्टुप्छन्दस्तृतीयम् ।

८-८-८-८=३२	चतुष्पादनुष्टुप्
१२-१२-८=३२	छतिः ,,
८-१२-१२=३२	त्रिपात् ,,
१२-८-१२=३२	पिपीलिकमध्या ,,
५-५-५-५-५-६=३१	महापदपङ्क्तिः ,,
८-१२-८-३०	कविराट् ,,
८-१०-१३=३२	मष्टा ,,
१०-१०-१०=३०	विराट् ,,
१०-१०-११=३१	,, ,,

[८]

(छ)

४ वृहतीच्छन्दस्तुथम् ।

८-८-१२-८=३६	पथ्या वृहती न्यङ्कुसारिणी ,,
८-१२-८-८=३६	
८-८-८-१०=३६	उरोवृहती ,
१२-८-८-८=३६	उपरिष्ठाद् वृहती
८-८-८-८=३६	पुरस्ताद् वृहती
१०-१०-८-८=३६	चतुष्पाद् ,,
	” ”
१२-१२-१२=३६	ऊर्ध्ववृहती .
	महावृहती
	सतोवृहती
८-१०-१०-८=३६	विष्टारवृहती
१२-८-१२=३४	पिपीलिकमधरा ,,
८-८-११-८=३६	विषमपदा ”

(ज)

५ पङ्क्तिच्छन्दः पञ्चमम् ।

१२-८-१२-८=४०	सत पङ्क्तिः
८-१२-८-१२=४०	विपरीता ,,
८-८-१०-१०=४०	आस्तारपङ्क्ति
१२-१२-८-८=४०	प्रस्तारपङ्क्ति
८-११ १२-८=४०	विष्टारपङ्क्ति
१०-८-८-१२=४०	अस्तारपङ्क्ति
५-५-५-५=२०	अघरपङ्क्ति

इय मियाक्षरपङ्क्तिनाम कात्यायनमते षट्पङ्क्तिर्गायत्री ,
 छलायुधमते त्वेषा ५-५=१० इत्य दशाक्षरात्मिकैवेतिष ।

५-५-५-५-५-५-५-५=४० अल्पग पङ्क्ति
 ५-५-५-५-५=२५ }
 ४-६-५-५-५=२५ } षट्पङ्क्ति
 ८-८-८-८-८-४० षष्ठा ,,
 १०-१०-१०-१०=४० चतुष्पदा ,,

(क)

६ त्रिटुप् छन्द पठम् ।

११-८-८-८-८=४२ पुरोव्योति त्रिटुप्
 ८-८-११-८-८=४२ मध्येव्योति ,,
 ८-८-८-८-११=४२ उपरिटाञ्जरोति ,,
 ११-११-११-११=४४ चतुष्पाद ,,
 १२-१२-११-११=४४ }
 ११-११-१२-१२=४४ }
 १२-११-१२-११=४४ } ऋषि
 ११-१२-११-१२=४४ } ऋषि
 १०-१०-१२-१२=४४ अभिसारिणी त्रिटुप्
 ८-८-१०-११=३८ विराटस्थाना ,,
 १०-१०-८-११=४० ,, ,,
 ११-११-११-८=४१ विराट्कृपा ,,
 १२-१२-१२-८=४४ न्योतिपती ,,
 ८-८ ८-८-१२=४४ मद्दाष्टदती ,,
 ८-८-१२-८-८=४४ यममध्या ,,
 १०-१०-८-८=४४ षट्क्षराक्षरा, विराटपूर्वा च

[१०]

(ज)

० जगतीच्छन्दः सप्तमम् ।

८-८-८-८-८-८=४८	षट्पदी जगती १
१२-१२-१२-१२=४८	षट्पदाद् ,,
१२-८-८-८-८=४४	पुरोन्वाति ,,
८-८-१२-८-८=४४	मधेऽन्योतिः ,,
८-८-८-८-१२=४४	उपरिटाञ्जोतिः ,,
८-८-८-१२-१२=४८	महासतोहृदतो ,,
८-८-७-६-१०-८=४८	महापठति ,,

अत्र सर्वत्र मन्वीषु स्तृणा-पदं विहायैव छन्दो निर्णेतव्यम् ; गोमित्रीयादिविनियोजकस्त्राद्यनुसारत एव तत्पदस्य हेयोपा-
देयत्वेन मन्त्रानपयवत्वसिद्धान्तात् । एवं यस्य कस्य च मन्त्रस्य
यथाकथमपि ऋक्त्वे भिन्ने ऋजुष्टेन व्यपदेशां,प्यन्याय्य एव ;
द्वैषोत्वादिच्छन्दोत्पत्तयानां वेद्यर्थापत्तेरिति दिक् ।

यथाविधिमन्त्रीधारणशक्तित एव कालेषु फलान्युत्पद्यन्त
इति वादिना अपि मलेकुठारन्यायेन प्रयोक्तव्यमन्त्राणां मर्द्दबोधो-
ऽतिप्रयोजनीय इत्यभुरपेव एव , प्रामाणिकपरैर्वेदाङ्ककर्तृभिरस-
क्तधैवोक्ते रन्यथा मन्त्रार्धपरपत्यानां अपार्थतापत्तेः । तथाहि
त्रिंशत्तयचनम् —

“गोति शीप्रो शिर कम्पो तथा लिखितपाठकः ।

अनर्धप्रोत्पत्कण्डय पठेते पाठकाधमा” — इति ॥

‘गोती’ षड्देशीयदुर्गामाहात्म्यपाठकानां मिव स्वेच्छा-

१ भरद्वाजपदेन लिख्यं षड् कित्तु भोपयन्ता, सप्त शीट्टिवादिनापम्, षट्पाठकारिय
दत्तप्राकृतेवैवासा जगतीलसिद्धे, षड्श्लोकजगतीमध्यागल्लयथाभावापत्तेरिति दिक् ।

शुभारत एव भगवन्नीकादीनपि गायन् पाठकारी ; 'लिखित-
पाठक.' यो हि नैव गुरुमुखाधीतविद्यः । निरुक्तग्रन्थे तु
प्रथमाध्यायस्य षष्ठपादोयप्रथमादिषष्ठचतुष्टये श्रुतिप्रमाणानि
दर्शयन्नेवाद्यज्ञानार्थज्ञयोः श्रुतिनिन्दे प्रतिपादिते विस्तरयः ;
ततश्चैतत् किञ्चिदुहरामीह । तथाहि —

“* * * अथापि ज्ञानप्रशंसा भवत्यज्ञाननिन्दा च ॥१
स्याखरयन्धारहारः किलामुद्धीत्य घेदं न विजानाति योऽर्थम् ।

योऽर्थश्च इत् सकलं मद्र मश्रुते नाक मेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

यद् गृहीत मविज्ञातं निगदेनैव शृण्वते ।

अनग्नाविव शक्नेधो न तज्ज्वलति कर्हिचित् ।

* * * ॥ २ ॥” — इति ।

पातञ्जले महाभाष्येऽप्युक्तं मेव मेव । तथाहि पञ्चशायाम् —

“इमानि च भूयः शब्दातुशासनस्य प्रयोजनानि ।

* * * यद्धीत मविज्ञातं * * *

तस्मादनर्थकं माधिगीषणीत्वर्ष्यं व्याकरणम्” — इति ।

अतएव मन्वाणा मनुष्ठानानुष्मारकत्व मपि निर्णीत मीमांसा-
दर्शने । तथाह्यधिकरणमालायाः प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादोय-
चतुर्थाधिकरणे प्रथमवर्षकम् —

‘मन्वा उरुप्रथस्त्रेति किं महष्टैकहेतवः ।

यागेषूत पुरोडाशप्रथनादेष भासकाः ।

ब्राह्मणेनापि तद्गामान्मन्वाः पुण्येकहेतवः ।

न तद्गानस्य दृष्टत्वाद् दृष्टं वर रुदृष्टतः ॥” — इत्यादि ।

तदेव सर्वथैव प्रतिपद्यते मन्वाणा मर्थज्ञानेऽप्यवग्रं यति-

तव्य मिति; तत एवैतद् व्याख्यानं सप्रयोजन मित्येतेनैवाभिषेक-
सम्बन्धावप्याख्यातावित्यलं पङ्कवितेन ।

अथ न ज्ञायते क्रियमाणं मिदं व्याख्यानं भवत्याख्यानं वा
प्रतिपत्त्यति ? वेदार्थस्त्वतिसूक्ष्मोऽहन्तु सूक्ष्मः सूक्ष्मधीश्च ; अपि
स्मर्यते चैवं नैरुक्तत्रयोदये —

“स्येयं विद्या श्रुतिमतिबुद्धिः,

तस्यास्त्रपसा पारं सौष्ठितव्यम्” — इत्येवमादि ।

मनुसंहितायां ब्रह्मचारितपोलक्षणं मप्यभिहितम्—

“वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परं मिथीष्यते ।

आ ह्येव स नखाग्नेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यः स्वस्वपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम्” ॥ इत्यादि ।

तादृशं तपस्तु गुरुणानुमतोऽहं मप्यधरं यथाशक्ति ब्रह्म-
चर्यं, परं कथं मनुगच्छेयं ममास्ति तपभाषो न वेति ? एता-
दृशाशङ्काकलितचित्तस्यापि मे प्रवृत्तिः “न संशयं मनारुह्य
नरो भद्राणि पश्यति” — इति विष्णुशर्मणोऽवधनात् ; तदत्र सप्र-
तिपातं याचे ‘सन्तः सन्धवलम्बनम्’ — इति । अत्रामि चैतद्
भट्टकुमारिलवचनम्—

“आगमप्रवणयाहं नापवादः खलत्रयपि ।

न हि सद्वर्त्मना गच्छन् खलितेष्वपीयते ॥” — इति शम् ।

॥ परिच्छेदसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः	१	अथ द्वितीयः प्रपाठकः	८३
प्रथमखण्डः	१	प्रथमखण्डः	८३
द्वितीयखण्डः	१३	द्वितीयखण्डः	८३
तृतीयखण्डः	२४	तृतीयखण्डः	१०३
चतुर्थखण्डः	३२	चतुर्थखण्डः	११३
पञ्चमखण्डः	३८	पञ्चमखण्डः	१२८
षष्ठखण्डः	५२	षष्ठखण्डः	१४४
सप्तमखण्डः	६८	सप्तमखण्डः	१५६
अष्टमखण्डः	७८	अष्टमखण्डः	१५८

॥ सविषयमन्त्रसूची ॥

अग्निपर्युष्णमन्त्रः	१	आपहायणीमन्त्राः	८३-८५
अग्निस्थापनमन्त्रः	६४	आचमनीयसङ्घणमन्त्रः	१६४
अर्घ्यापदणमन्त्रः	११४	आश्रयुजीमन्त्रः	८६
अर्घ्यार्धधेनुबन्धनमन्त्रः	१५८	इन्द्रियापचारमायीमन्त्रौ	१६, १०
अर्घ्यणीयीपवेशनमन्त्रः	१६०	उत्तरवियाङ्गमन्त्राः	२४-३१
असन्नपनीदनमन्त्राः	१२८-१३६	उपनयनमन्त्राः	५४-६५
अश्माक्रामणादिमन्त्राः	१३-१८	ऋणहोममन्त्रः	११३

क्रिमिपातनमन्त्राः	१५६-१५८	प्रपद्मन्त्रः	११६
गर्भाधानमन्त्रौ	३६	बध्वन्तरोद्यादिमन्त्राः	४-१२
गवानुमन्त्रणमन्त्रः	१६६	भग्नभनःसन्धागमन्त्रः	१२२
गोपालनमन्त्राः	७८-८२	भूमिलपमन्त्रः	११३
गौमीक्षणमन्त्रौ	१६५	मधुपर्कयज्ञमन्त्रः	१६४
चतुर्थीहोममन्त्राः	३२-३५	मधुपर्कप्राग्नमन्त्रः	१६५
चूडाकरणमन्त्राः	५२-५४	मांसाष्टकामन्त्राः	८५-१०३
जातकर्ममन्त्रौ	४४, ४५	मांसाष्टकायाहमन्त्राः	१०३-११०
ज्ञातिकर्ममन्त्राः	२	मूर्धाघ्राणमन्त्राः	४
दण्डस्थापनमन्त्रः	१५५	यगःकर्ममन्त्राः	१३०-१४०
नवयज्ञमन्त्राः	८६-८२	वगोकरणमन्त्रौ	१४८, १४८
नामकरणमन्त्रौ	४८	वातुयागमन्त्रः	१४४
निष्क्रामणमन्त्राः	४५-४०	विरुपाक्षमन्त्रः	११०-१२१
पण्यहोममन्त्रः*	१५०	विद्यापनीदनमन्त्रः	१५४
पथिलप्यमन्त्रः	१४८	विष्टरग्रहणमन्त्रौ	१६१
परिसमूहनमन्त्राः	११३-११५	श्रवणाकर्ममन्त्राः	८३-८५
पशुस्रक्षयनमन्त्रः	१२२	श्रवणाथहायणमन्त्राः	१४५-१४७
पाणिग्रहणादिमन्त्राः	१८-२३	समावर्त्तनमन्त्राः	६८-७७
पादप्रक्षालनमन्त्राः	१६२, १६३	सायंप्रातःकाम्यहोममन्त्रौ	१५४
पादापेक्षणमन्त्रः	१६२	सौमन्तोयवनमन्त्रा	३८-४२
पापरीगादिभयनाशनमन्त्रः	१२०	सुवाणौकरणमन्त्रः	१४८
पार्थिवकर्ममन्त्राः	१२३-१२६	सोपनीहोममन्त्रौ	४३, ४४
पुंसवनमन्त्रौ	३०, ३८	स्रक्षयनमन्त्राः	१४१-१४२
पूर्णहोममन्त्राः	१५१-१५४	हस्ताभियोगमन्त्रः	१११

॥ मन्त्रप्रतीकसूची ॥

अमृतये समिध माहापे	६५	अमृतस्य पौत्रमर्त्या	१०
अम्नावग्निसरति	८७	अभिभागोऽसि सर्वस्मिन्	१२५
अग्निं क्रव्याद मङ्गलम्	३	अभूयो दूतो हविषो	१०८
अग्निः प्राश्रातु प्रथमः	८१	असोसि प्राण तद्वत्	८०
अग्निरेतु प्रथमो	७	अथ मूर्जावतो हृद्य.	१८
अग्निवातुचन्द्रसूर्याः	३५	अर्धमण तु देवं कन्या	१४
अग्निष्टे इस्त मघहीत्	५७	अर्हणा पुत्र वाससा	१५८
अग्ने प्रायचित्ते त्वं	३२	अस्मा भव परशुर्भव	५१
अग्ने व्रतपते व्रतं	५४	अहर्नां अत्यपीपरत्	१४०
अधोरचक्षुरपतित्रेधि	२०	अङ्गुर इद ते	६०
अङ्गादङ्गात् संश्वसि	४८	आकाशस्यैव आकाशी	१२६
अङ्गादङ्गात् सम्भवसि	५०	आमूर्तीं देवीं मनसा	१४८
अन्न पितरो मादयध्वं	१०५	आमन्त्रा समगन्महि	५६
अनु त्वा माता	८६	आत्तं देवेभ्यो हविः	८७
अत्तं वा एकच्छन्दस्यम्	१५२	आदित्य नाय मारोच	१४१
अन्नपाशेन भणिना	२७	आधत्त पितरो गर्भं	१०८
अत्तं प्राणस्य पङ्क्तिः	२८	आ नः प्रजां	२१
अन्नस्य एत मेव रसः	१५३	आय चन्दन्तु जीवसे	५२
अन्नस्य राष्ट्रिरमि	१६४	आय मगात् सविता	"
अन्विर्यं नो अनुमतिम्	१०२	आरीकेषु च दन्तीषु	२५
अपहृता असुरा	१०३	इत्थायास्वदं एतवत्	८८
अपेहि त्वं परिबाध	१३४	इद मद्य सिंसं विम्ब०	

इदं मह मिमां पदां	१६०	जर्ज बहुस्ती रमृतं	१००
इदं भूमिर्भोजामहे	११३	जर्जरपस्ये जहयोः	२६
इहस्तराय परिवक्षराय	८८	ऋतं सत्ये प्रतिष्ठितं	१२४
इन्द्राग्नी शर्म यच्छतं	८०	ऋतस्य गोप्त्री	६३
इन्द्राम वदात्	१५१	एक मिषे विष्णुस्त्वा	१६
इमं स्तोम मर्हते	११३	एकाष्टका तपसा	१११
इमन्त उपस्यं मधुना	३	एतद्दः पितरो वासः	१००
इम मशान मारोहा	१३	एत पितरः सोम्यासो	१०८
इमां त्व मिन्द्र मीदुः	२२	एत सु त्वं मधुना	८१
इमा मग्निभ्रायतां	८	एषैव सा या पूर्वा	८८
इमा मधुमतीर्मधुम्	७८	एषैव सा या प्रथमा	१००
इमा मे विघ्नती	७८	ओपधे वायस्त्रैनम्	३३
इयं तन्ती गवां माता	८१	ओठापिधाना नकुली	७६
इयं दुरुक्तात् परिवाध०	६२	ओन्नूलाः सम्भवदस्ति	८८
इयं नार्युपमृतेऽग्नी	१३	कन्यसा पिढ्यभ्यः	१५
इय माग्नेद् मज०	८८	काम वेद ते नाम	२
इह गायः प्रजायध्वम्	३०	किंपश्यसि ? प्रजां	८२
इह धृति रिह स्रष्टतिः	३१	केशेषु यच्च धापकं	१८
उदुभमं वरुण पाशम्	७३	ऊग्रन इदं ते	६०
उद्यन्तं त्वादित्या०	१८२	की नामासि ?	५८
उद्यन्०—० दग्धसन्निरसि	७१	कीश इव पुष्पी	१२५
उद्यन्०—० शतसन्निरसि	७२	कीऽसि कतमोऽसि ?	८८
उद्यन्०—० स्रष्टसन्निरसि	”	कीतीमतं संवननं	१२२
उद्येन वाध उदकेनैधि	५२	क्रिमि मिन्द्रस्य बाधुभ्याम्	१५८

सुमिपासाभ्यां स्राष्टा	१५४	द्वेषस्य ते सवितु	५८
सुधे स्राष्टा	"	देवाय त्वा सविधे	६१
मन्वर्षोऽस्तुपाय	७५	द्योस्ते वृष्टं रक्षतु	८
गर्भन्धेहि सिनीयासि	९६	द्वे जने विष्णुस्त्वा	१६
गथा ज्ञेमासि	७८	ध्रुवा द्यौरध्रुवा वृधिवी	२०
गृभ्णामि ते सौभगत्वाय	१८	नम वृधिव्यै दद्राय	८४
गृहान् न पितरो	१०७	नमो व पितरो घोराय	१०५
गोपोदथ ससि	८०	नमो व पितरो जीवाय	"
ग्रीवाभ्यो मे स्तम्भाभ्यां	१३१	नमोय पितर पितरो	"
ग्रीषो हेमन्त उत नो	८८	नमो व पितर स्रधायै	"
घञ्चुरसि घञ्चुद्रम्	७३	नेत्रो स्तो नयत माम् ।	७४
घत्वारि भावीभवाय	१६	पञ्च पशुभ्यो विष्णुस्त्वा	१६
घन्द्र प्रायश्चित्तो त्वं	३३	परिधत्त धत्त	५
घन्द्र व्रतपते व्रत	५६	परिवाध यजामहे	१३४
जह्वाभ्यां मे यतीयत	१३३	परैरु मृत्पुरमृत म आशात्	११
जातवेदी घषथा	११०	पशूना त्वा द्विद्वरिण	५१
तश्चाग्रमुथ्य चोभयो	१६५	पुनर्ममैत्विन्द्रिय	६६
तस्सवितुर्घरेण	६४	पुनर्मनः पुनरात्मा	६०
तपथ तेजय थया च	११६	पुनर्मा यन्तु देवता	११७
सुर गोपाय मा माथ	१५५	सुमांसी मित्रावरुणौ	३७
त्रीषि व्रताय विष्णुस्त्वा	१६	सुमानग्नि सुमानिन्द्र	३८
त्रायुष जमदग्ने	५४	सूर्यहोम यगसे	१५१
दक्षिण धाद् मवनेनिजे	१६३	पूर्वं मन्त्र मपर मन्त्रम्	१६३
देव सवितः प्रसव	१	पृषण्य तु देवं कान्याम्	१५

प्रजापतये त्वा	६१	माता रुद्राणां दुहिता	१६६
प्रजापते न त्वदेता०	१३६	मा ते ऋहेषु निमि	१०
प्रति चचे प्रति	८३	मा नस्तोके तनये	८६
प्रतितिष्ठन्तं त्वा	१४२	मा भैषीर्न मरिष्यसि	१५४
प्रतिधावाद्दधिष्योः	८५	मा विदन् परिपन्थिनो	३०
प्रति प्राणे प्रति	"	सुञ्च गां वरुणपाशात्	१६५
प्रत्यङ्गेषु प्रति	"	मुहूर्त्तधि मे	१२८
प्रत्यङ्गेषु प्रति	८४	मेघां ते मित्रावरुणौ	४५
प्रथमा ह्यवुवास सा	८३	यः प्रतोष्यां दिशि	८३
प्र मे पतिवानः	६	यः प्राष्यां दिशि सर्पराजः	"
प्राणानां घन्यिरसि	५८	य ऋहीष्यां दिशि	"
प्राण्याः पतिवानः	७	यस मिव चक्षुषं	७५
बाहुभ्यां मे यतीयतः	१३२	यतो देवीः प्रतिपश्यामि	१६२
घट्टचर्ये मागाम् ,	५८	यत् कुसीद् ममदत्तं	१११
वृद्धचार्यसौ ।	६१	यत्ते सुसीमे हृदयं ,	४५
भद्राक्ष. श्रेयः	८८	यत्पशवः प्रध्यायत	८३
भरहाजस्य मन्त्रेण	१५६	यत् पशुर्मायु मरुतो	८०
भरानेधं कृणवामा	११४	यत् पृथिव्या धनामृत	४६
भसाय स्वाहा ।	१४३	यथा यन्ति प्रपदो	१४६
भसाय स्वाहा ।	"	यथा समुद्रं स्रवन्तीः	१४०
भुवन मसि साहस्र	७८	यददद्यन्द्रमसि क्षयां	४०
भूर्भुव सरोम् ।	६४	यदपां घोरं	६८
भूर्भुवःसरोःसूर्य०	१२६	यदिदं पश्यामि चक्षुषा	१३८
मम व्रते ते हृदय	२३	यदेतद्दृश्यं तव	२८

यशसे तैजसे	६८	लेखा सन्धिपु पक्षपु	२४
यशसो भयोऽसि	१६५	लोहितेन स्रधितिना	८१
यशसो ययोऽसि ।	१६४	वडस्ताभ्या मी लोहितादान्	११२
ययोऽसि यशो मयि चेच्चि ।	"	वनस्पते वीद्वही	७६
ययोऽह भवामि	१५७	यशङ्गनौ देवदानौ	१४८
या सन्धा समधत्त	८५	वसुवन एधि	"
या भक्तन्तुन्नवयन्	४	वह यपा जातवेदः	१०८
या भीषधीः सोमराज्ञी	१६१	वायो धायधित्ते त्व	३३
या भीषधी सोमराज्ञीर्षही	"	वायो व्रतपते व्रत	५५
या तिरथो निपद्यते	४३	वास्तोष्पते प्रति०	१४४
यानि कानि च घोरानि	२६	विपचित् पुच्छ मभरत्	४४
या देवा प्रति पश्यन्ति	१०१	विरूपाक्षोऽसि दन्तास्त्रि०	११७
वास्ते राके समतयः	४१	विष्णोर्बोनि कल्पयतु	६६
ये अप्सुस्तरजनय	६८	विष्णोर्श्रेष्ठोऽसि	५२
ये चत्वार पथयो	८७	इत्त इव पक्वस्तिष्ठसि	१२३
येन पूषा बृहस्पते	५३	व्रताना व्रतपते व्रत	५६
येन स्त्रिय मङ्गशुत	७०	शक्वेम त्वा समिध	११५
येनादिते सीमान	३८	शङ्ख मन आयुष	१४८
ये यन्ति प्राङ्	१४५	शतायुधाय शतबीर्याय	८६
ये रूपाणि प्रतिमुञ्च०	१०४	शौरसि मयि रमस्व ।	७४
यो दक्षिणस्या दिशि	८३	शीर्षा एषा यत्	१५३
यो रोचनस्त मिह	६८	शीलेषु यच्च पापक	२५
राका मच्च सुहवा	४०	पद्मायस्त्रोत्राय विष्णुत्वा	१६
रूप रूप मी दिश	१३८	सवसारस्य प्रतिमा	१०१

सखा सप्तपदो भव	१०	सूर्यं प्रायश्चित्ते त्वं	२४
संयद्दृश संगृहाण	७८	सूर्यं व्रतपते व्रतं	५५
स त्वाङ्गे परिददातु	४८	सूर्यं स्वाहृत भन्वा	५८
सदो वः पितरो देव ।	१००	सोमो ददत् गन्धर्वाय	६
सात सप्तभ्यो होत्राभ्यो	१६	सोमो राजा सोमस्तम्बो	८४
समस्रन्तु विश्वेदेवा.	१८	स्योना ष्टयिवि नो	८५
समिध माषेहि	६१	स्रधिते मैत्रं हिंसीः	१३
सन्वाञ्ची शशुरे भय	२२	स्वाहाग्नेवे कव्यवाङ्मनाय	१०३
सथ्यं पाद भवनेनिजे	१६२	स्वाहा सोमाय पितृभते	”
सङ्घस्रवाहुर्गोपत्य	१२९	हत क्रिमोषां सुद्रको	१५०
सुकिशुकं शस्त्रलिं	२८	हतस्त्री षधिषा कृमिः	१५६
सुमङ्गलीरियं बधूः	१८	हृये राक्षे सिनीवाल	१४५
सुयवः सुययसं	१५	शत्रुसमाप्तिः	१६८

॥ अथ मन्त्र वृंहणम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

१४०

॥ तत्र प्रथम-खण्डः ॥

ॐ । देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव
यज्ञपतिं भगाय । दिव्यो गन्धर्वः केतपूः
केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचन्नः स्वदतु ॥ १

मन्त्रशैतल परमैहो प्रजापतिश्चैपि (यत्र सर्वेष्वेव एव ऋषिर्भवेत्) : यद्भुत्तु
नारा विष्णुश्चैव ; सविता देवता , अग्निपुत्रेणैव विनिर्दिष्टः — (१० ग० १, २, ३, ४ श्रु० ।

हे 'देव' सर्वत्र द्योतमान । 'सवितः' जगत्प्रसवितः ।
त्वम् 'यज्ञं' इदं कर्म 'प्रसुव' अनुजानीहि । 'भगाय' कर्मफल-
भजनाय 'यज्ञपतिं' माम् 'प्रसुव' अनुजानीहि , अनुष्ठितकर्म-
फलभाजं मां कुर्विति यावत् । किञ्च, 'दिव्यः' दुमध्यस्थः, 'गन्धर्वः'
गां पृथिवीं धारयति यः सः, 'केतपू' केतं प्रज्ञां पित्तं पुनाति
यः सः, सूर्यः त्वत्प्रसादात् 'नः' अस्माकम् 'केतं' चित्तम् 'पुनातु'
निर्गन्धीकरोतु । अपि 'वाचस्पतिः' वाचामधिपतिः देवः
सोमाख्यः 'नः' अस्माकम् 'वाच' गिरः 'स्वदतु' आस्मादवतु
देवानिति शेषः । १

हे देवा! त्वमान अग्रजगद्विद्या देवता । त्वमि एते कर्म करिष्ये आमाक
अग्रमति शीत एव एहे कर्म करिष्ये अग्रजगदी इदमेत आमाक अग्रमति शीत ।

ছালোকের মহাবিশ্বকোণে স্থিত, শূন্যবীর ধারপ্রিতা এবং সর্বকিঞ্চনবিভিকারী
 সূর্য দেবতা, তোমার প্রসাদে আশ্বিনেগের চিত্রলেখ পবিত্র বহন এবং
 বাৎসর্য অধিষ্ঠাত্রী গোম দেবতাও আশ্বিনেগের বাৎসর্যে কল্পন । >

কাম বেদ তে নাম মদৌ নামাসি
 সমানযামুৎ সুরা তে অভবত্ । পরমত্র
 জন্মানি তপসৌ নির্মিতোসি স্বাহা ॥ ২

পদ্য পাদনিবৃত্ত প্রকারে পঙ্কজিন্দু, কামী দেবতা, শ্রাতিকর্মণি সুরতা (জলিন)
 কন্যা ষিষ হ্রাবনে বিনিয়োন - গৌ০ ম্ ২, ১, ১০ ম্ ০ ।

হে 'কাম' । তে তব 'নাম' 'বেদ' জানাতি ; সর্বে জগদিতি
 শ্রেয়ঃ । কিম্বনস্তদিত্যাচ—'মদুঃ' মদুকার : 'নাম' প্রসিদ্ধ:
 'অসি' ভবসি । 'তি' ত্বদীয়া 'সুরা' ত্বদীয় মাৎসজলম্ 'অভ-
 বত্' ইচ্ছ কন্যায়াং প্রাদুর্ভূতমিতি যাবত্ । অতএব এতস্মাৎকামিকাং
 কন্যাকাং 'সমানয়' সম্যক্ প্রাপয়, 'অমুং' এতস্মাৎকামিকাং পতি মিতি
 ভাবঃ । হে 'অগ্নি' কামাগ্নি । 'অব' কন্যাশরীরে তব 'পরং জন্ম'
 উৎকৃষ্টা জন্মিঃ ; স্মৃতিশি শ্রেয়ঃ । ত্বং 'তপসঃ' তপসে ধর্ম্মাচরণায়
 'নির্মিতঃ' 'অসি' ভবসি ; বিধাতেশি শ্রেয়ঃ । 'স্বাহা' শৌ-
 ভনা উক্তি: 'এষা ভবতু'—ইতি শ্রেয়ঃ । সুরেতি নিষণ্ণ্যবুদ্ধ্য-
 নামসু পঞ্চবিংশতিতমং পদম্ । তপসঃশি চতুর্থার্থে পঠী ॥ ২

হে কাম দেবতা! তোমার নাম সকলেই বিদিত আছে; তুমি সার্বক
 যজ্ঞা প্রণিহ। স্বপ্নবক্তিনী মাতৃকতা এত কন্যাতে প্রকাশ পাইয়াছে;
 অতএব হেতুকে এত মাতৃক পবিত্র সন্মোনে উৎসাহিত কর। হে কামাগ্নি। এই
 কন্যাতে তোমার জন্মের অল্প হইয়াছে, তুমি ধর্মাচরণের জন্যে বিবাহ
 কর্তৃক সঙ্কে হইয়া থাক।—এই উক্তিই মদ্যক্ অভিনয় হইবে! ॥ ২

इमन्त उपस्य मधुना सष्टजामि
 प्रजापतेर्मुखमेतद् द्वितीयम् ।
 तेन पुंसोभि भवासि
 सर्वानवशान्वशिन्यसि राज्ञी स्वाहा ॥३

एष सराट् ज्योतिषशौ विद्युष कन्द कामी शैवता प्रातिकर्माणि मधुना कर्त्तव्यस्य
 विषये विनियोग —श्री० य० १,१,११ सू० ।

हे कन्यके ! 'ते' तव 'इमम्' 'उपस्य' आनन्देन्द्रिय 'मधुना'
 'सष्टजामि' विलिम्पामि । 'एतत्' उपस्य प्रजापते' स्रष्टुः
 'द्वितीयम्' अपर मुखम्' । तेन' अनेनैव मुखप्रभावेण
 'सर्वान्' 'अवशान्' अपि पुंस' 'अभिभवासि' वशीकरोषि ।
 अत 'वशिनो' पतिवशकारिणी स्वम् 'राज्ञी' स्वामिनी पति
 गृहस्य 'असि' भवासि । 'स्वाहा उक्त मेतत् सम्यग भवतु ॥ ३

हे कन्ये ! प्रतीय एते सर्वानवशिन्य मधु-लिप्त तद्विद्युच्छि हेरा अजापतिर
 एकैः मूष (अर्वात् अजापतिर हात्र) , एते हेस्त्रिण अजापते क-वप
 शूक्य मरुभरकथ मनोदूत कडिग नाक , अथ एत पतिवशकारिणी तुमि पति
 शूरेव यामिनी दहेरेह ।—आर्षिक वेदिके गमाक अतिपत्र दूकेक । १०

अग्निं क्रव्यादमक्तगुणं गुहानाः
 स्त्रीणां सुपस्यमृषयः पुराणाः ।
 तेनाज्यमक्तगुणं स्त्रीशृङ्ग त्वाष्ट्रं
 त्वयि तद्वधातु स्वाहा ॥ ४

एष उपरिहाज्योतिर्विद्युष कन्द , कामी शैवता प्रातिकर्माणि कर्त्तव्य कन्यो
 पस्यधावन विनियोग —श्री० य० १,१,११ सू० ।

‘गुहानाः’ गिरिगुह्यावासिनः, ‘पुराणाः’ पुरातनाः,
 ‘ऋषयः’ वसिष्ठाद्याः, ‘स्त्रीणां’ स्त्रीजातीनाम् ‘उपस्थ’ ‘ऋष्यादम्’
 ग्राममांसभक्षकम् ‘अग्निम्’ इति ‘अहणन्’ खोजतवन्तः ।
 किञ्च ‘तेन’ संयुतं ‘त्रैश्वङ्ग’ त्रैश्वङ्गं पुरुषमिश्रम् तेन निर्वृत्तं,
 ‘त्वाष्ट्र’ त्वष्टा विश्वकर्मा जगत्सृष्टा तद्देवताकं गृह्यन् ‘आष्यम्’
 इति ‘अहणन्’ निर्णयं कृतवन्तः । हे कन्ये ! ‘तत्’
 शुक्रं ‘त्ववि’ त्वदीयोपस्थान्नेन ‘दधातु’ स्थापयतु ; पतिरिति
 शेषः ।—उक्तञ्चेतत् सुहु भवत्विति ॥ ४

गिरिगुह्यासिनी, पुरातन, वसिष्ठादि ऋषिजन, स्त्रीजातिः आनन्देन्द्रियके
 कामगात्रं उपाकं अग्निं वसिष्ठा स्त्रीकाः ऋषिगणैश्च एवम् विपयवर्णा (गर्भ-ज्योतिः)
 देवताः तेषां उदगगत्याने पुरुषेन्द्रिय इत्येते आहूयते उदके योमीर
 कृत वसिष्ठा स्त्रीकाः ऋषिगणैश्च । हे कन्ये ! तेनैव पुरुषेन्द्रिय उपासिते
 पतिं कर्तुं वाञ्छित इत्येकः ।—एतन् नमस्कृत् वीरुत इत्येकः ॥ ४

या अक्षन्तन्नवयन् या अतन्वत
 याश्च देव्यो अन्तानभितो ततन्व ।
 तास्त्वा देव्यो जरसा संव्यय-
 न्वायुष्मतीर्दं परिधत्स्व वासः ॥ ५

यस्य जगतीत्यन्तं अक्षन्तान् इति वा ; अतन्वीयपरिधायने वि०—गी० अ० २. १. १२ सू० ।

‘याः’ ‘देव्यः’ द्युतिमत्यः तन्तुवायवृद्धिष्वः ‘अक्षन्तन्’
 कर्षितवत्यः ; एतस्य वक्षस्य सूत्राणि निर्मितवत्य इत्यर्थः, ‘याः’
 ‘अवयन्’ जतवत्यः ; एतत्तन्तुसन्तानं कृतवत्यः, ‘याः’ ‘अतन्वत’

विस्तारितवत्त्वः ; इदं परिधेयरूपं कृतवत्त्व, 'या च'
'अन्तान्' एतत्पठसक्तान् 'अभिन्न' उभयपार्श्वयो 'ततश्च' तत्तु
अधितवत्त्व, 'ता 'दिव्य' छे कन्ये । 'त्वा 'जरसा' जरान्त'
यावत् 'सव्ययन्तु परिधापयन्तु । हे 'आयुष्मति' दीर्घायुधि ।
'इदम्' प्रकृत वाच्यं वसनम् 'परिधत्स्व' परिधानं कुरुष्व ॥ ५

ये देवीश्रीं एते वसनेषु शृङ्ग मङ्गलं प्रसूतं करिशाह्वनं ये देवीश्रीं ईशा
वदनं करिशाह्वनं ये देवीश्रीं वहाके एते आकारे विस्तृतं करिशाह्वनं एव
ये देवीश्रीं ईश्वरं उच्यते तत्र हिमागमम् एवमं करिशाह्वनं, ये वदन्तः ।
येते देवीश्रीं उच्यते उच्यते तत्र गौ-आदे वदन्तं परिधानं वदन्ते
वाच्यं । हे आयुष्मति ! एते वदन्तं परिधानं कुरु ॥ ५

परि धत्त धत्त वाससैनाऽ

शतायुषीऽ क्लृप्त दीर्घमायु ।

शत च जीव शरद् सुवर्चा

वसूनि चार्ये विभृजासि जीवन् ॥ ६

पक्ष विभृजिष्णुपञ्चन्द, परिधापयिष्यीं देवता, उत्तरीयपरिधापनं वि० (गो० तद्वेद) ।

हे तन्मुवायस्तिथ । यूयम् 'शतायुषीम्' शतवर्षजीविनीम्
'एना' कन्यकाम् 'वाससा' वस्त्रेण 'परि धत्त धत्त' चिर परिधा-
पयतेव । किञ्च एतदोद्यम् 'आयु' 'दीर्घ' वर्धित 'क्लृप्त'
कुरुत । एवम् परिधापयिष्योरभिधाय कन्यामाशास्ते—हे चार्ये ।
आर्यजातीये । त्वम् 'सुवर्चा' त्रिजह्नोः सती 'जीवन्' जीवन्ती
'वसूनि' ऐश्वर्याणि 'विभृजासि' सम्पन्नः ॥ ६

हे दशवदनकाश्रिणी जीवन् । त्वांमया षडवर्षादीनि एहे कनाके
 त्त्रिंशदिने वन योषां ७ एव आनीर्षाम प्रात्र हेहात्र परमात् बुद्धि कर ।
 हे अर्षाहाओरे । कना । त्त्रिंशदिने द्द्वेहा षड वर्ष (षडवर्ष)
 जीवित्वा वाक,—ओषिता वाकित्रा एवर्षा मरुत त्रान कर ॥ ७

सोमोद्दद् गन्धर्वाय गन्धर्वाद्ददग्नये ।
 रयिञ्च पुवांश्चादादग्निर्मह्यमघो इमाम् ॥ ७

अस निषुदगुद्वन्द्व, सोमादग्ने देवता, पतिसमीपे कन्यामयतपये विनियोग ।
 —गी० य० १,१,१६ सू० ।

‘सोमः’ सूयतइति सोमः स्रष्टृदेवता इमां कन्यां ‘गन्ध-
 र्वाय’ गां धारयति यः तस्मै आदित्याय प्राप्तकाय, पित्रे इति
 यावत् ‘अददत्’ अदात् समर्पयत् ; स च ‘गन्धर्व’ आदित्य-
 स्वरूपः पिता ‘अग्नये अददत्’ अग्निसमीपमधुना समर्पयत् ;
 साक्षिरूपेण स्थितः अग्नि- ‘मह्य’ परिषेत्रे ‘अदात्’ ; ‘अघो’
 अग्नि ‘रयिं’ धनं ‘पुवान् च’ अदात्तत्सहेवेत्याशासि ॥ ७

अत्रो एहे कनाके पिताद शत्रु मवर्षा कदम, पिता एहे अश्विन् निकटे
 डेनमीत्र करिशाहेन, अग्नि मासीरुपेण डेनहित्वा वाकित्रा आमाके अशन
 करिहेन ; उरगा करि एठवगद वन-गुजात्रि ७ आमाके अदक हईल ॥ १

प्र मे पतियानः पन्थाः कल्पताए
 गिवा अरिष्टा पतिलोकं गमेयम् ॥ ८

रिपाअतौश्वन्, पन्था देवता, कटपादमवर्षेने वि०—गी० १,१,१० सू० ।

'मे' मम 'पतियानः' पतिं गृह्णामनोपयुक्तः, 'पन्थाः' मार्गः
'शिवा' शिवः कल्याणकरः 'अरिष्टा' अरिष्टः, रिष्टं विघ्नः,
तच्छून्यस्य 'प्रकल्पताम्' प्रकल्पयताम् विनिर्दिश्यताम् जगत्पतिनेति
शेषः । येन पथा 'पतिलोकम्' पतिगृहं 'गमयन्' गच्छेयन्
अहमिति शेषः ॥ ८

आगत्य पतिगृहं गमयन् शिव, जगत्पतिकर्तृक कल्याणकर ७ विघ्नान्
कञ्चित् क्लेशक । आशङ्कत आनि कल्याण ७ निर्दिष्ट पतिगृहे उपस्थित दृष्टेः

प्रास्याः पतियानः पन्थाः कल्पताए

शिवा अरिष्टा पतिलोकं गम्याः ॥ ९

रिपाविष्टम् बन्धः । पन्था देवता ; कल्पतादपवर्गमे विनियोगः (बी० तदेव) ।

हे जगत्पते ! त्वया 'अस्याः' कन्यायाः 'पतियानः' पतिगृह-
गमनोपयुक्तः, 'पन्थाः' मार्गः 'शिवा' शिवः कल्याणकरः 'अरिष्टा'
रिष्टं विघ्नः, तच्छून्यस्य 'प्रकल्पतां' प्रकल्पयताम् । हे कन्ये ! येन
पथा 'पतिलोकं' भर्तृगृहं 'गम्याः' उपेयाः ; त्वमिति शेषः ॥ ९

जगत्पति कर्तृक एहे कन्याया पतिगृहं शशिवार शिव कल्याणकर
७ विघ्नान् कञ्चित् क्लेशक । हे कन्या । ये पथे भूमि कल्याण ७ निर्दिष्ट
पतिगृहे उपस्थित दृष्टेः शिव ॥ ९

अग्निरेतु प्रथमो देवताभ्यः

सोस्यै प्रजां मुञ्चातु मृत्युपाशात् ।

तदयं राजा वरुणो नु मन्यतां

यद्यद्यं स्वौ पौत्रमर्घं न रोदात् स्वाहा ॥ १०

यस्य भूरिक्-विष्टम् बन्धः अग्निदेवता, आग्नेहीमे विनियोगः - बी० पृ० १, २४ मू० ।

করৌত । হে 'সৃত্যৌ !' 'যত্র' যঃ পন্যাঃ 'নঃ' অস্মাকম্ গন্তব্যাত্
 'অন্যঃ' মিতঃ; কিঞ্চ 'দেবযানাম্' দেবমার্গাত্ অপি 'ইতরঃ' মিতঃ;
 তন্ 'পরং' অপরং পিতৃলোকীয়ম্ 'পন্যাং' পন্যানন 'অনু' সংলক্ষ্য
 'পরেহি' পরাঙ্মুখৌ গচ্ছ । 'অনু' প্রায়স্ক্যে মতুপ্, যচ্চ
 চ চতুর্ধী ; তথাচ অঙ্গুরিन्द्रিয়জ্ঞানবিগ্নিষ্টস্য 'সৃজতে' প্রয়স্ক-
 অঙ্গুরিन्द्रিয়জ্ঞানবিগ্নিষ্টস্য চ 'তি' তত্র সন্নিধৌ 'ব্রবীমি' এতন্
 প্রার্থয়ে—'নঃ' অস্মাকং 'প্রজাং' সন্ততিততিম্ 'উত'— বিগ্নিপতঃ
 'বীরান্' পুত্ৰান্ 'মা' রৌয়িঃ মা হিঁসী ॥ ১৫ ॥ ১

इति सामग श्रीसत्यव्रतसामथमिरचितायां
 “मन्त्रसप्तौषधी” नाममन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम्
 प्रथमप्रपाठकीयः प्रथमखण्डः ॥ १

সূত্র পরাঙ্মুখ প্রথম করুন, অপরভাবে আশাতে উপস্থিত হউক। দেব-
 যত্র দেবতা আশাধিগের অত্র বিশ্রাম করুন। হে সৃত্যৌ! যে পদ
 আশাধিগের গতবা নহে এবং যাঁরা দেবগণেরও প্রমণীয় নহে, সেই
 (প্রোক্তগণের) পথ লক্ষ্য করত পরাঙ্মুখ হইরা গমন কর। উপস্থিত মর্শনজ্ঞান-
 বিগ্নিষ্ট এবং উপস্থিত অঙ্গুরিन्द्रিয়জ্ঞানবিগ্নিষ্ট ভোগ্যের নিবর্তে প্রার্থনা করি—
 আমাদের পরিবারবর্গকে—বিশেষত পুত্রবিগ্নকে বিনষ্ট করিত না ॥ ১৫ ॥ ১

সाम्/वरीर महद्वाक्येण् अथमप्रपाठकीय प्रथम खण्डे
 पठ्यते सामप्रयोग इति वदन्निवाह सम प्र ॥ १

॥ अथ द्वितीय-खण्डः ॥

इमं मग्मानं नारोह्यास्मैव त्वए स्थिरा भव ।

द्विपन्तं भयं वाधस्व मां च त्वं द्विपता मधः ॥ १

निपुणवदुर्गुणः, अग्ना देवता; अग्नाकामणे विद्विषीयः—गी० म० १, २, ३ सु० ।

हे, वधु! 'इमम्' प्रत्यक्षम् 'अग्मानम्' शिखाखण्डम् 'आरोह' आक्राम । तथाच 'त्वम्' 'अग्ना इव' पापाण्डव 'स्थिरा' अचला 'भव'; अग्निश्रेष्ठं पतिकुले चिरं तिष्ठेत्यर्थः । किञ्च इत्थं 'द्विपन्तम्' मच्छत्रुकुलम् 'अपवाधस्व' पीडय, 'च' 'त्वं' 'द्विपता' तेषाम् 'मधः' अधस्तात् अवरभावेन स्थिता 'मा' 'भूः'—इति शेषः; कदाचित् कथमपीति ॥ १

हे वधु! अहं शिखाखण्डे आरोहणं कर,—इति एते अष्टवक्त्रे मृच्छकणिके 'अविचलतायै पतिव्रतं गृहे वामं कर । वधु! उत्तरीयं द्विपतिं त्वं द्विपन्तं कर्षवाणं शीघ्रं तं कृच्छ्रे पञ्चममे मनःपीडां देवं द्विपन्तं हरेत्; इति पञ्चविंशत्येव निकटे कथनं चोक्तं चोक्तं अपदं हरेत् मां ॥ >

इयं नार्युपद्रुतेनौ लाजानावपन्ती ।

दीर्घायु रस्तु मे पतिः

शतं वर्षाणि जीवत्वधन्तां ज्ञातयो मम स्वाहा ॥२

विप्रीतिरुपधा मूर्ध्नि वपन्ती चन्द्र ; परिदेवता ; धाजहीनि वि—गी० म० १, २, ३ सु० ।

'इयं' 'नारी' नववधु 'लाजान्' अष्टमोहीन् 'वपन्ती' 'आवपन्ती' प्रविपन्ती सती 'स्य व्रते' अग्निसमीपे प्रार्थयति ।

किमित्याह—'मे' मम 'पतिः' 'दीर्घायुः' दीर्घजीवो 'अनु';
तथाच 'मत् वर्षाणि जीवतु' इति . किञ्च मम ' ज्ञातयः' देव-
राद्यः 'एधन्ताम्' परिवर्त्तन्ताम् । — 'स्वाहा' उक्तं मेतत् सप्तु सम्पन्नं
भवतु ॥ २

এই মন্ত্রে সাভাংলি অগ্নিঃ মিঃসিঃলঃ কঃলঃ অগ্নিমৌলীঃ প্রার্থনা
করিয়াছেন—এ. "আমার পতি দীর্ঘজীবী হউন,—মত বর্ষা
করুন এবং আমার দেবর অর্জুনি আদিরা পতিবর্জিত হইতে
ধাতুন" ।—এই প্রার্থনা সমাপ্ত হইতে ॥ ২

अर्यमणं नु देवं कन्या अग्नि मयक्षत । स
इमां देवो अर्यमा प्रीतो मुञ्चातु मा मुतं
स्वाहा ॥ ३

निबृद्वदुपु सन्द , अर्यमा देवता , कान्ठीमे विनियोग (गो० तदिव) ।

'अत' अपि, इयं 'कन्या' 'अर्यमणम्' अर्यमाख्यम् 'अग्निम्'
नेत्रीविशेषं 'नु' नियमम् 'अयक्षत' अयष्ट, चार्क्षित् 'सः'
पूजितोऽय अर्यमा देव. इमां कन्यकाम् 'इत.' पिबकुलात्
'माम्' उद्दिश्य 'प्र मुञ्चातु' प्रक्षर्षेण स्थिरतया मुञ्चतु ; पैतं अन्वयं
विच्छिद्य मद्यं विराय ददातु इत्यर्थः ॥ ३

এই কন্যা, অর্যমা নামক দেবোদ্ভেবরাকে নিবৃত্ত অর্জুনি
লেন, সেই অর্জিত অর্যমা দেবতা দেহীকে পিতৃকুল হইতে বিচ্ছিন্ন করত
আমাকে নিশ্চিতভাবে অর্পণ করুন—এই প্রার্থনা সমাপ্ত
হইতে ॥ ৩

पूपथं नु देवं कन्या अग्नि मयत्तत ।०

स इमां देवः पूषा प्रेतो मुञ्चातु मामुत स्वाहा ॥ ४

पुण्ड्रवर्णां उचिक्व इत्य , पूषा देवता , आञ्जनीमि विनियोग ई (सो० तदेव) ।

‘उत अपि, इय कन्या’, ‘पूपथ’ ‘पूपनामकम् ‘अग्निम्’
तेजोविशेष देव ‘नु निचयम् ‘अयत्तत’ अयत्, आर्घीत्, ‘सः’
पूजित ‘पूषा देव इमां’ कन्यकाम् ‘इत पितृकुलात् ‘माम्’
उदिश्य ‘प्र मुञ्चातु’ प्रकर्षेण स्थिरतया मुञ्चतु पेश वभ्यन विच्छिद्य
मद्य चिराय ददात्वित्यर्थ ॥ ४

एव० एहे कन्या । पूषा नामक उदकाऽहवकाऽक० निष्ठा अर्द्धमा कश्चित्पन,
येहे अर्द्धिष्ठ पूषा देवताऽ देहाटक निष्कूल इहेके विच्छिद्य कवक
आनाके निष्ठाउक्तने समर्पण करुन ।—एहे आर्धना गमाक गल्पना
इहेक ॥ ४

कन्यला पितृभ्यः पतिलोकं

यतीय मप दीक्षा मयत् ।

कन्या उत त्वया वयं धारा

उदन्या इवाति गाहेमहि द्विष. ॥ ५

आटापहिच्छन्द कन्या देवता , आञ्जनीमि विनियोग (सो० तदेव) ।

‘पितृभ्य’ पितृ मातृ-प्रभृतिभ्य ‘पतिलोक पतिकुलं
‘यती’ आगच्छती ‘इयम् ‘कन्यना कन्या, ‘दीक्षाम्’ अथ
सापित्रीदीक्षा विनैव अयत्’, आर्घीत्, अग्निमिति ।
उत’ अपि हे कन्ये । ‘त्वया’ सह एकत्रीभूता ‘वयम्’ ‘उदन्या

द्रुमां त्व मिन्द्र मीढुः सुपुत्रां सुभगां कृधि ।
दशास्यां पुत्रानाधेहिपति मेकादशं कुरु ॥ १६

विष्णुदशगुप्तु सन्ध , इन्द्रो देवता , आसी प्रावंने विनिवीय (गो० तदीय) ।

हे 'इन्द्र' ऐश्वर्यमहेश ! 'मीढु' द्युलोकस्य सेता तर्पयिता
'त्वम्' 'द्रुमां' कन्यां 'सुपुत्रां' सत्पुत्रवती 'सुभगां' सौभाग्यशालिनीं 'कृधि' कुरु । किञ्च 'प्रस्या' कन्यायां 'दश पुत्रान्' 'आधेहि' आधापय ; तथाऽस्या 'पतिम्' भर्तारं तै. सह सङ्गलनया 'एकादश' एकादश 'कुरु'. १६

हे देवर्षिपालिन् ! देव । इन्द्रि एहे कनाके मन्त्रुजपनि ॐ शोडांथा पालिनी कर एव देदां प्रतेडि धनटि मूळ आशान करीषि । टी रनेन महिक गरिके मङ्गलन करिके पाहाके देदां एकादश कना रणक ररेके पात्रे ॥ १६

संस्वाञ्जी श्वशुरे भव संस्वाञ्जी श्वश्यां भव ।
ननान्दरि संस्वाञ्जी भव संस्वाञ्जी अधिदेहपु ॥ २०

विष्णुपदादगुप्तु सन्ध , कथा देवता , समाञ्जीकरणे विनिवीय (गो० तदीय) ।

कन्ये ! त्वं 'श्वशुरे' श्वशुरविषये 'संस्वाञ्जी' प्रधाना
'भव' । 'श्वश्यां' 'संस्वाञ्जी' 'भव' । 'ननान्दरि' 'संस्वाञ्जी'
'भव' । 'देहपु' देवरेपु 'अधि' अधिष्ठत्य 'संस्वाञ्जी' भवेति
अनुकर्षणीयः ; सर्वेषां भव प्रीति मवाप्य तेषु सर्वेष्वेव स्वाधिपत्य
स्थापने समर्था भवेति भावः ॥ २०

হে কন্যে । তুমি নিম্নলিখিত বস্ত্র, বস্ত্র, নানাঙ্গা, দেবর অঙ্কিত কার্য
পত্রিকার উপরেই আদিগণ্য করিতে মনন্য হও অর্থাৎ মননের যৌক্তিক
ভাষ্য হও ২০

মম ব্রতে তে হৃদয়ং দধাতু

মম চিত্ত মনুচিত্তং তে অস্তু ।

মম বাচ মেকমনা জুপস্ব

বৃহস্পতিস্তু নিযুনক্তু মম্ ॥ ২১ ॥ ২

বিদ্যুৎ কথ্য । বৃহস্পতিদেবতা, পশুমাংসার্ঘ্যে বিশিষ্টোণ (শৌ. তদেব) ।

কন্যে । ‘বৃহস্পতিঃ’ জগত্বতিদেবঃ ‘তে’ তব ‘হৃদয়’ ‘মম
ব্রতে’ মদীয়ে কর্মণি ‘দধাতু’ ধারয়তু ‘তে’ ‘চিত্ত’ ‘মম’ ‘মনু-
চিত্তম্’ ‘অস্তু’ তত্রসাধাদেবেতি । ত্বম্ ‘একমনা.’ সত্যী ‘মম’
‘বাচম্’ ‘জুপস্ব’ সেবস্ব, তত্রসাধাদেবেতি । স এব বৃহস্পতিঃ
‘ত্বা’ ত্বা ‘মম্’ ‘নিযুনক্তু’ মাং প্রসাদুযিতু’ প্রৈত্যত্বিতি ॥ ২১

ইতি সামগয়ৌসত্যব্রতসাময়মিরচিতার্থা

“মন্ত্রসম্বীচনী”-নামমন্ত্রব্রতসাময়মিরচিতার্থা

প্রথমপ্রপাঠকীয়ৌ দ্বিতীয়খণ্ডঃ ॥ ২

হে কন্যে । এহে বৃহৎ-মন্ত্রেণ পালিত্বিতা দেবতা তেমাংসং স্বনয় আমাংস
কার্যে নিযুক্ত করুন । তেমাংসং তেমাংসং তেমাংসং তেমাংসং তেমাংসং
গাথী হওক । তেমাংসং তেমাংসং তেমাংসং তেমাংসং তেমাংসং
কর । তিমি তেমাংসং আমাংসং মন্যংসং মন্যংসং মন্যংসং ॥ ২১

সামগয়ৌসত্যব্রতসাময়মিরচিতার্থা দ্বিতীয় খণ্ডের

প্রথমপ্রপাঠকীয়ৌ দ্বিতীয়খণ্ডঃ ॥ ২

॥ अथ तृतीय-खण्डः ॥

लेखासन्धिषु पञ्चस्त्रावर्त्तेषु च यानि ते ।

तानि ते पूर्याहुत्या सर्वाणि शमयाम्यहम् ॥ १

शिवलादीनां यजामिर्वा प्रथमा विराजतुष्टुपुत्रयुक्ता द्वितीयादयो निष्पुनतुष्टुपोऽन्वातुष्टुपु
अभिधीयमाना देवता, त्रयादीषोपशमनछोमे विनियोग — टी० ४८०१, २, ३ सू० ।

हे बधु ! 'ते' तव 'लेखा-सन्धिषु' लेखानां रेखाणां
सस्यानिषु भासकरतलादिषु, 'पञ्चसु' षष्ठ्यांमसु 'च' अपि
'थावर्त्तेषु' नाभिरन्यादिषु 'यानि' पापानि अनुष्ठितानि, पाप-
विज्ञानि वा सन्तीति श्रेयः ;—अहं परिषेता 'तानि सर्वाणि'
'पूर्याहुत्या' अनया 'शमयामि' उपशमयामि ; तत्तदुपस्थानि
वारयामीति यावत् ॥ १

हे बधु ! तेषां च तेषां कित्तु लनाट्टे चरटां नानि अत्र. चतुर्दशित्वेन
नत्रिंशत्कं पञ्चमकले एव नातिदूरादि अत्रने, ये वेदान्तां नानि कश्चित्त
हृदयान्ते व अमरन तिल अतांनित्वा आहे, यानि एह पूर्ण-आर्षत्तर द.दा
७२मसुत्तरे देवनाथित्तरुत्तरि ॥ १

केशेषु यच्च पापक मौञ्जिते रुदिते च यत् ।

तानि ते पूर्याहुत्या सर्वाणि शमयाम्यहम् ॥ २

हे बधु ! 'यद्य' 'पापक' पाप मनुष्ठित नशुभकर चिह्नं वा
'ते' तव 'केशेषु' प्रसूतोति श्रेयः, 'च' अपि 'ईञ्जिते' दर्शन
क्रियायाम्, 'च' अपि 'रुदिते' रोदने 'यत्' अस्ति,—पकटी
भवति ;—'अहं' इत्यादि पूर्ववत् ॥ २

हे कन्वे । तेषाम्भिर केषांनामभे, य वत्तु क चिह्नं अत्रैवमिच्छित् आरुह्य एव
 तेषाम्भिर केषांने, रोशनेन ये केषान् पापं अपूर्णित् हर्षेवाह्ये वा समन्त्रे समन्त्रे
 अस्तुत्तुह्ये अत्राण पात्र,—आमि एते पूर्ण-आहृतिर घात्रा उदममउहै देप-
 नमिच्छ कदितेहि ॥ २

**शौलिषु यच्च पापक भाषिते हसिते च यत् ।
 तानि ते पूर्याहुत्या सर्वाणि शमयाम्यहम् ॥ ३**

हे कन्वे । 'ते' तव 'शौलिषु' व्यवहारिषु 'यत्' 'पापकं'
 प्रकटीभूतम्, 'च' अपि भाषिते' कथन-क्रियायाम्, 'च' अपि
 'हसिते' हसन-क्रियाया 'यत्' पापकम् अनुष्ठितम्, अमुभविद्भ'
 वा मकटीभवति, --'अह' इत्यादि पूर्ववत् ॥ ३

हे कन्वे । तेषाम्भिर केषांनामभे, य वत्तु क चिह्नं अत्रैवमिच्छित् आरुह्य एव
 तेषाम्भिर केषांने, रोशनेन ये केषान् पापं अपूर्णित् हर्षेवाह्ये वा समन्त्रे समन्त्रे
 अस्तुत्तुह्ये अत्राण पात्र,—आमि एते पूर्ण-आहृतिर घात्रा उदममउहै देप-
 नमिच्छ कदितेहि ॥ ०

**आरोकेषु च दन्तेषु हस्तयोः पादयोश्च यत् ।
 तानि ते पूर्याहुत्या सर्वाणि शमयाम्यहम् ॥ ४**

हे कन्वे । 'ते' तव 'आरोकेषु' दन्तान्तरालेषु, 'च' अपि
 'दन्तेषु', 'हस्तयोः', 'पादयोः' 'यच्च' पापकम् अनुष्ठित पाप-
 विद्भ वा विद्यते,—'अह' इत्यादि पूर्ववत् ॥ ४

हे कन्या । त्वोमात्रं पण्डितं वेदेषुलिङ्गेन एवम् प्रत्यगुक्तम्, इत्युक्तं च
पापबन्धे ये पापं अशुद्धिं रक्षेतांहे वा अतस्तु चित्तं तांहे —याभि एते पूर्ण
पापविना द्वायां तन्मन्त्रं उच्यते इति । ४

जर्वीरुपस्ये जह्वयोः सन्धानेषु च यानि ते ।
तानि तेषूपूर्णाहुत्या सर्वाणि शमयाम्यहम् ॥ ५

हे कन्ये । 'ते' तव 'जर्वी' जानूपरिभागयो, 'रुपस्ये'
पञ्जननेन्दिये, 'जह्वयो.' ज्वान्वधोभागयो, 'च' अपि 'सन्धा-
नेषु' जान्वादिसन्धिप्रदेशेषु 'यत्' पापकं मनुष्ठितं पापविना वा
वियते,— 'अह' इत्यादि पूर्ववत् ॥ ५

हे कन्या । त्वोमात्रं पण्डितं, कन्येनेत्युक्ते कन्यापदेन एवम् जानु
अशुद्धिं गच्छेत्तन्मन्त्रेण ये कानं पापं अशुद्धिं रक्षेतांहे वा पापं चित्तं तांहे,
—याभि एते पूर्ण पापविना द्वायां तन्मन्त्रं उच्यते इति । ५

यानि कानि च घोराणि सर्वाङ्गेषु तवाभवन् ।
पूर्णाहुतिभि राज्यस्य सर्वाणि तान्यशीशमम् ॥ ६

'च' अपि हे कन्ये । 'तव' सर्वाङ्गेषु समस्तशरीराण्येषु
'यानि कानि' 'घोराणि' पापानि अनुष्ठितानि, अशुभचिह्नानि
वा 'अभवन्',— 'अह' 'तानि' सर्वाणि, 'राज्यस्य' धृतस्य
'आहुतिभि' 'अशीशमम्' उपशमितयानेवेति ॥ ६

एवम् हे कन्या । त्वोमात्रं गच्छेत्तन्मन्त्रेण वेदेषुलिङ्गेन एवम् जानु
अशुद्धिं गच्छेत्तन्मन्त्रेण ये कानं पापं अशुद्धिं रक्षेतांहे वा पापं चित्तं तांहे,
—एते पण्डितं पूर्णपापविना द्वायां तन्मन्त्रं उच्यते इति । ५

ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवं विश्व मिदं जगत् ।
ध्रुवासः पर्वता इमे ध्रुवा स्त्रो पतिकुलि इयम् ॥ ७

ध्रुवगुह्यं शब्द ; धर्मिणीयमाणा देवता ; कन्यात्मनस्य वि०—गी० म० २, १, ११ मू० ।

हे प्रार्थ्यमान-देव । यथा इयं 'द्यौः' 'ध्रुवा' स्थिरा, इयं 'पृथिवी' 'ध्रुवा', 'इदं' दृश्यमानं 'विश्वम्' सर्वं 'जगत्' चरा-
चरं 'ध्रुवम्', 'इमे' दृश्यमानाः 'पर्वताः' गिरयश्च 'ध्रुवासः'
ध्रुवा-स्थिरा ; 'इयं' 'स्त्रो' अपि तथैव अत्र 'पतिकुलि' पति-
गृहे 'ध्रुवा' स्थिरा भवत्विति ॥ ७

हे प्रार्थ्यमान-देव । यद्यन एते छादनाक चित्रवाग्नी, एते पृथिवी चित्र-
वाग्नी, एते पृथिवी-पार्थिवान् गमन्तु चित्राचर चित्रवाग्नी, एते अचरवाग्नी चित्र-
वाग्नी;—एते स्त्रीषु एते पतिकुल-सम्बन्धेन चित्रवाग्नी इडेन । १

अन्नपाशेन मणिना प्राणसूत्रेण पृश्निना ।
वधामि सत्ययन्त्रिना मनश्च हृदयं च ते ॥ ८

अनुष्टुप् शब्द , यत्र देवता, अन्नपरिवेषने वित्तियोग —गी० म० २, १, १० व० ।

हे वधु । 'ते' तव 'मनः' चित्तं 'च' अपि 'हृदयं' 'व-
धामि' बन्धनं करोमि ; स्ववशं नयामीति यावत् । कथम् ?
इत्याह—'मणिना' मणितुल्येन अन्नपाशेन, अपि 'पृश्निना'
विष्वक्कर्णरत्नसदृशेन 'प्राण-सूत्रेण', किञ्च 'सत्ययन्त्रिना' सत्यरूप
यन्त्रिना । अयं भावः—तुभ्यं दानीमानि अन्नानि भीक्ष्णाय

ददामि, तदेतद्व्यदानमेव तव हृदयस्य मनसस्य बन्धनाय पाप्मो
 ज्ञेयः ; अत्र च पाप्मो मामर्काः पञ्चविधाः प्राणा एष बह्वर्ण-
 शोभितानि चित्राणि सुत्वानि ज्ञेयानि ; एवञ्च मत्प्राणानपि
 त्वद्धीनानिव करोमि ; यथाह्य मानुगत्य मेव त्वद्धृदयमनसी-
 र्वशीकरणि वीजमिति भावः । तादृग्यसूत्रैः त्वद्धृदयमनोबन्धने
 तु यन्त्रि. सत्यवचन प्रतिप्राकयनमिति ॥ ८

दे २५। कोमात्र यत्र ७ सुप्र, अथानवत्तम मिकुना नात्वे एतत्
 कोमात्र ३३ सुप्र ७ मताअत्र ७ अथिप्र दादा वचन रुत्रिः २५। ८

यदेतद्धृदयं तव तदस्तु हृदयं मम ।
 यदिदं हृदयं मम तदस्तु हृदयं तव ॥ ९

चतुष्टु ७८, प्राणैः सा ना दिवता ; इदमेवमार्गने विनियोग (भी. तदेव) ।

हे वधु । 'यत् एतत्' अनुभूतं 'तव' सम्बन्धि 'हृदयं'
 'तत्' 'मम' सम्बन्धि 'अस्तु' भवतु, किञ्च 'मम' 'यत्' 'हृदं'
 'हृदयं' 'तत्' 'तव' 'अस्तु' ; सर्वेष्वेव विषयेषु आद्ययोरैकमत्य
 भवत्विति । ९

दे २५। एहे ८१ पुरोह अत्र ७ एहा आयात्र इहेक अर्थः २ कुमि मर्ष
 वेरना पाठेण एहे गावना याव त्त वनिहा अशुक्त हरेक १२२२ आयात्र एहे
 एतत् कोमात्र इहेक अर्थः २ आयात्र मर्षादनना कोमात्र मर्षावाक कत्र इहेक ।
 डिङ्गिनेके एहेकन कोमात्र सु'व अ माव सुव, आयात्र सु'व कोमात्र सु'व
 एतत् आयात्र इहेक कोमात्र ७ ७, कोमात्र इहेक आयात्र सु'व अशुक्त इहेक १०

अन्नं प्राणस्य पङ्क्तिशस्तेन बध्नामि त्वासी ॥ १०

प्राणापना मायवीर्यन्द , कृत्वा दीवता , अन्नसुतो विनियोग (गी० तदीय) ।

हे बधु । 'अन्नं' अदनीयं वसुजातं 'प्राणस्य' शरीरधारणस्य
यायोः 'पङ्क्तिशः' बन्धनं यतः, अतः 'तेन' अन्नेन 'त्वा' त्वां
'असी' अहं 'बध्नामि' बन्धनं करोमि ॥ १०

८९ वद् ! ७८६ (९ गमख अदनीयं रच्छ—हेहा हे अदिः इ ककटाभांश्च वक्षन्-
वक्षन् इहेःउदद्व, अउदव ७८६ अन्नवाने टीगमाके श्वाय वक्षन् कदिःउद्वि ॥ १०

सुकृष्णशुकृष्ण शल्मलिं विश्वरूपं
सुवर्णवर्णं सुकृतं सुचक्रम् ।
आरोह सूर्यं अमृतस्य नाभिं
स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व ॥ ११

विष्णुं विदुप् कृष्ण , कृत्वा दीवता , आरोहणे विनियोग — गी० ग० १, ४, १ व० ।

हे 'सूर्ये' । यथा सूर्या मीजोरुपा तद्वत्तेजस्रति । त्वम्
इमं रथम् 'आरोह' अधितिष्ठ । कीदृशं रथमित्याह—'सुकृष्ण-
शुकृष्णं' सुन्दरकुसुमैः सज्जितम्, 'शल्मलि' शास्त्रलिकाठनिर्मि-
तम्, 'विश्वरूपं' विचित्रम्, 'सुवर्णवर्णं' रत्नपौतामम्, 'सुकृतं' सुनि-
र्मितम्, 'सुचक्रं' सुन्दरचक्रोपेतम् किञ्च 'अमृतस्य' कल्याणस्य
'नाभिम्' उत्पत्तिस्थानम्, अतएव 'स्योनं' सुखोपवेगनस्थान
मिति । आरुह्य च 'पत्ये' स्वपतिगृहमाप्तुं 'वहतुं' वहनं मायनः
'कृणुष्व' कुरुष्व ॥ ११

हे दूरीभूयो (उग्रवर्ति) इमि विविध इष्टमण्डित विविध चिह्न
 चिह्नित, स्वर्ग-र्षा अमर चक्र-मयविष्णु उग्रवृष्टि काष्ठवत् तर्जुन भास्वनी काष्ठे
 विनिर्दिष्ट कलापेन काष्ठम् । दूरीभूयोरुपन एहे इत्थे आगाराय कष्ट,
 —पश्चिम्बु इष्टमनार्थं चोष्टे। उ० । ११

मा विदन् परिपन्थिनो य आसीदन्ति दम्पती ।
 सुगेभिर्दुर्ग मतीता मय द्रान्त्वरतयः ॥ १२

विदुर्दुष्टप वद , आमासमाया देवता अग्न्यपायामन्त्रे वि०—गी० य० २ ४ १२० ।

‘वि’ ‘परिपन्थिन’ भार्गदस्यव ‘आसीदन्ति पथीति श्रेय ,
 ते इमी रथारूढी ‘दम्पती’ जायापत्नी इति ‘मा विदन्’ न
 जानीय । किञ्च इमी दम्पती ‘सुगेभि’ सुगमैर्मागै ‘दुर्गम’
 दुर्गम स्थान मरुत्खादिकम् ‘मतीताम्’ मतिक्रामताम् । अन्येऽपि
 ‘वरतय’ मयव ‘अपद्रान्तु’ पलायन्ताम् ॥ १२

वे गमस्त मयारण भविमत्ता आच्छ, त्राशीडा एहे कलाकट मय इष्टम्-
 तिक (यत्र लाभित नो भावते) एहे मय मन्त्रि कलापकट मन्त्रे उग्र
 हालित कष्ट इष्टमि आगारादि अग्निहोत्र कष्टम् —आगारा मन्त्रेणै भलाहन
 कष्टम् ॥ १२

इह गावः प्रजायध्व मिहाशवा इह परुषाः ।

इहो सहस्रदक्षिणोपि पूषा निधीदतु ॥ १३

विदुर्दुष्टप वद , आमासमाया देवता अग्निहोत्रे वि०—गी० य० २ ४, ६ मू० ।

‘इह’ बहुवरसम्बन्धिनि गृहे ‘गाव’ ‘प्रजायध्वम्’ प्रजननेन
 बहुला भवन्तु । ‘इह’ ‘मग्ना’ प्रजायध्वम् । इह ‘पूषा’

पुत्रादयः प्रजायध्वम् । 'ठ' विशेषतः 'इह' 'सहस्रदक्षिणीऽपि' सहस्रदक्षिणादानसमर्थोऽपि सुनरां 'पूपा' बहुपौषको जनः 'निपीदतु' अधितिष्ठतु ॥ १३

वृ० अ वरुणको एते गृहेर गोपम गत्रिर्द्विंशद्दशैतेवाकूः, एते गृहेर अथमप्यष्टि गत्रिर्द्विंशद्दशैतेवाकूः एते एते गृहेर पुत्रादि २२पशुदि हडेक । विटनशतः आ-मोर,—एते गृःश् मध्य मनि॥ दाने मरुर्ध (शुद्धाः) बहुगोपक वाकि अत्रिंशति करुन । ॥ १०

इह धृति रिह स्वधृति रिह रन्ति रिह रमस्व ।

मयि धृति र्मयि स्वधृति र्मयि रमो मयि रमस्व ॥ १४ ॥ ३

गुणोच्चत्वं, कथा देवता, धृतिहीने विनिषेध—गो० म० १, ४ १० गु० ।

हे मधु । 'इह' अग्निन् गृहे तव 'धृतिः' धैर्यम् असु । 'इह' तव 'स्वधृतिः' स्वैरात्म्येः धृतिधारणम् एकत्र मिलनम् असु । इह तव 'रन्तिः' रमणं चित्तस्य असु । 'इह' 'रमस्व' रममाणा तिष्ठ । किञ्च 'मयि' मर्त्तरि तव धृत्यादिक विशेषेणासु इत्याह— धृति रित्वादि ॥ १४

इति सामगर्थीसख्यन्नतसामर्थमिधिरचितायां

— "मन्त्रसञ्जीवनी"-नाममन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम्

प्रथमप्रपाठकीयो द्वितीयखण्डः ॥ २

ये वधु । एते गृहेऽतोमार मति रिह हडेक । एते गृहेर जूमि मानन्ते कान वापन कर ॥ एते आमाठठ तोमार मति रिह हडेक आत्मीयगणव मतिठ तोमार मिलन हडेक । आमाठठ तोमार आगच्छि हडेक । आमार मतिठ जूमि मानन्ते कान वापन कर ॥ १४

नामदेवोर महत्ताकणेर अथमप्रपाठकीर द्विपोर वरेण

मत्तत्तत नामप्रमोर कृत रवाशुशर मया ॥ २

॥ अथ चतुर्थं-खण्डः ॥

अग्ने प्रायश्चित्ते
 त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि
 ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि
 यास्याः पापी लक्ष्मीस्तामस्या अपजहि ॥१

एतदाद्यं पञ्च मन्त्रा निगदा , अन्यादिदेवतायाः , चतुर्थोऽहोम वि०-गो०ए०१,३,२ ।

‘प्रायश्चित्ते’ दीपाणां सुपशमितः ! हे ‘अग्ने !’ ‘त्व’
 ‘देवानां’ अन्नदात्रीनां ‘प्रायश्चित्ति.’ दीपाणां सुपशमिता ‘सि’
 भवसि ; अतः ‘नाथकामः’ नाथः अधिनायकः मे कथन भूया
 द्विष्येवं कामनावान् अहं ‘ब्राह्मण.’ ‘त्वा’ त्वाम् ‘उपधावामि’
 अभ्यर्चामि ‘अस्याः’ वध्याः ‘पापी लक्ष्मीः’ अशुभसम्बन्धिनी आभा
 ‘या’ काचिदपि अस्ति ; ‘ताम्’ दुष्टाभाम् ‘अपजहि’
 अपश्रुतां कुरु ॥ १

वैश्वानरस्य उगममकारिणु । हे अग्ने ! त्वमि देवीणामान आमादि-
 शिवाय देवदेवस्य उगममकारी इहेतेह , अत्र एव नाथकाम (अर्थात् आमार
 देव नाथ भूतस्ती इडेन, उरुग अतिनाथी) आमि दास्ये, तेषामाने
 अर्चना करिष्येहि, एवे इधुं अमङ्गल-आज्यं पादा किनु आदेह, तादा त्वमि
 विरुद्विष कुरु ।)

वायो प्रायश्चित्ते
 त्व देवानां प्रायश्चित्तिरसि
 ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि
 यास्याः पतिघ्नी तनूस्ता मस्या अपजहि ॥ २

हे 'प्रायश्चित्ते' दोषाणा मुपशमित । 'वायो' । 'त्व' 'देवानाम्' अघादादीनां 'प्रायश्चित्ति' दोषाणा मुपशमिता 'असि' भवसि, अत 'नाथकाम' अह 'ब्राह्मण' 'त्वा' त्वाम् 'उपधावामि', 'अस्या' यथा 'पतिघ्नी' पतिहननकारिणी 'तनू' 'या' स्यात्, 'अस्या' 'ता' तदूषणविशिष्टा तनूम् 'अपजहि' दूषणविनिर्मुक्ता कुरु इत्यर्थ ॥ २

ब्रह्मण गम उग्र डेणनमकारिन् । हे वायो । त्वमि वेदोपायान् आयादेह नोपशमेश्च डेणनमकारि इदेतेह, अतएव नाथकाम आमि उपायान् आयादेह अर्कना करिष्येहि, त्वमि एते यथुः शत्रोरे गतिविशेषकारिण देवि देवि वाके, ताहा पूत्र करिष्या पाठ ॥ २

चन्द्र प्रायश्चित्ते
 त्व देवानां प्रायश्चित्तिरसि
 ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि
 यास्या अपुत्रा तनूस्ता मस्या अपजहि ॥ ३

ହି 'ପ୍ରାୟସ୍ଚିତ୍ତେ' ଦୀପାଣା ସୁପଶମିତ । 'ସନ୍ଦ୍ର ।' 'ତ୍ବ' ଚ
 ଅକ୍ଷରାଦୀନା 'ପ୍ରାୟସ୍ଚିତ୍ତି' ଦୀପାଣା ସୁପଶମିତା 'ଅସି',
 'ନାଥକାମ' ଅହ 'ବ୍ରାହ୍ମଣ' 'ତ୍ବା' ତ୍ବାମ୍ 'ଉପଧାବାମି', 'ଅସ୍ମା'
 'ଅପୁତ୍ରା' ପୁତ୍ରାୟ ହିତା ପୁତ୍ରା, ତଦ୍ଦିପରୀତା ବନ୍ଧ୍ୟାତ୍ବାଦ୍ଦିଦୂଷଣ
 ଦୂଷିତା 'ତନୁ' 'ସା' ସ୍ୟାତ୍, 'ଅସ୍ମା' 'ତାମ୍' 'ଅପଜହି' । ୩

ଦୋଷ ସମ୍ପତ୍ତେର ଉପଶମକାରୀନ୍ । ହେ ଚକ୍ର । ତୁମି ଦେବୀନାମାନ ଆମାଦେ
 ଦୋଷଗୁଣ୍ ହେ ଉପଶମକାରୀ ହେ ଚକ୍ର । ଅହେବ ନାଥକାମ ଆମି ତ୍ରାହ୍ମଣ
 ତୋମାକେ ଅର୍ଜନା କରି ତହି, ତୁମି ଏହି ବସୁଦ ଧରୀରେ ବକ୍ତା ହେବାର କାରଣ ହା
 କୋନ ଦୋଷ ସାକେ, ତାହା ଦୂର କରିବା ହାଏ । ୩

ସୂର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରାୟସ୍ଚିତ୍ତେ

ତ୍ବ ଦେବାନା ପ୍ରାୟସ୍ଚିତ୍ତିରସି

ବ୍ରାହ୍ମଣାଶ୍ଚ୍ଚ୍ବା ନାଥକାମ ଉପଧାବାମି

ସାସ୍ତ୍ୟା ଅପଶସ୍ତ୍ୟା ତନୁସ୍ତା ମସ୍ତ୍ୟା ଅପଜହି ॥ ୪

ହି 'ପ୍ରାୟସ୍ଚିତ୍ତେ' ଦୀପାଣା ସୁପଶମିତ । 'ସୂର୍ଯ୍ୟ ।' 'ତ୍ବ' 'ଦେବାନାମ
 ଅକ୍ଷରାଦୀନା 'ପ୍ରାୟସ୍ଚିତ୍ତି' ଦୀପାଣା ସୁପଶମିତା 'ଅସି', ଅତ
 'ନାଥକାମ' ଅହ 'ବ୍ରାହ୍ମଣ' 'ତ୍ବା' ତ୍ବାମ୍ 'ଉପଧାବାମି', 'ଅସ୍ମା'
 'ଅପଶସ୍ତ୍ୟା' ପଶସ୍ତ୍ୟୋ ହିତା ପଶସ୍ତ୍ୟା, ତଦ୍ଦିପରୀତା ପଶୁନାମଦୂଷଣ
 ଦୂଷିତା 'ତନୁ' 'ସା' ସ୍ୟାତ୍, 'ଅସ୍ମା' 'ତାମ୍' 'ଅପଜହି' ॥ ୪

ଦୋଷ ସମ୍ପତ୍ତେର ଉପଶମକାରୀନ୍ । ହେ ଚକ୍ର । ତୁମି ଦେବୀନାମାନ ଆମାଦେ
 ଦୋଷଗୁଣ୍ ହେ ଉପଶମକାରୀ ହେ ଚକ୍ର, ଅହେବ ନାଥକାମ ଆମି ତ୍ରାହ୍ମଣ
 ତୋମାକେ ଅର୍ଜନା କରିତେହି ତୁମି ଏହି ବସୁଦ ଧରୀରେ ପତ୍ରପତ୍ରର ମଧ୍ୟ
 ଅପଶସ୍ତ୍ୟର ଦୋଷ ସାକେ, ତାହା ଦୂର କରିବା ହାଏ । ୪

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिप्पसु ।
आसिञ्चतु प्रजापतिं धाता गर्भं दधातु ते ॥ ६

अनुष्टुप छन्द , विष्णुदेवी दीशता , गर्भाधाने विनियोग — गी० अ० २, ५, ८ ५० ।

हे बधु ! 'विष्णु' व्यापकी देव 'ति', तव 'योनि' गर्भ-
स्थान 'कल्पयतु' गर्भयहृत्पीपसुक्तां करोतु । ततो गर्भं
गृह्णीते 'त्वष्टा' चतुर्वयस्त्रष्टा देवः तत्र 'रूपाणि' गर्भाकारान्
'पिप्पसु' प्रकाशयतु । तमेव गर्भं 'प्रजापतिः' प्रजानां
पालकी देव 'आसिञ्चतु' पोषयतु, रमसेकेन जीवयतु । 'धाता'
धारयिता देवश्च तमेव गर्भं 'दधातु' धारयतु । ६

हे बधु ! विष्णु (वायव्य देव) कोषात्तत्र योनिं वापयन्तु गर्भं अहोरात्रेण
उत्पन्नं कुरुत । अमृतं आसीत् गर्भं गृह्णीत इति अत्र अमृतं-अमृतकामो षष्टे
देवता आसीत् गर्भकारि अकारि अहम् । अत्र अत्र अकारि अकारि अकारि
अकारि अत्र- अहोरात्रे अहोरात्रे अहोरात्रे अहोरात्रे अहोरात्रे अहोरात्रे
अहोरात्रे अहोरात्रे अहोरात्रे अहोरात्रे अहोरात्रे अहोरात्रे अहोरात्रे अहोरात्रे
अहोरात्रे अहोरात्रे अहोरात्रे अहोरात्रे अहोरात्रे अहोरात्रे अहोरात्रे अहोरात्रे

गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं धेहि सरस्वति ।
गर्भं नो अग्निवनी देवा वाधतां पुष्करस्रजौ ॥ ७

अनुष्टुप छन्द , सिनीवाल्यादेवी दीशता , गर्भाधाने विनियोग (गी० तदेव) ।

हे 'सिनीवालि' पूर्वानावाभ्ये । अस्या 'गर्भं' 'धेहि' धारय
पोषय च । हे 'सरस्वति' 'गर्भं धेहि' अग्रतः अनादेवासां गर्भं

मद्य इति भावः । हे वधु ! 'अग्निनी देवी' द्यावापृथिव्यो ते तव 'गर्भम्' 'प्राधत्ताम्' धारयताम् । कोट्टगी तावित्याह— 'पुष्करस्त्रजो' पुष्कर मस्वर मेव स्त्रजिव स्त्रम् यतोः ती, अम्बरेण व्यापितावित्यर्थ ॥ ७

हे गूर्त्वावावावावा । एहे वधुः गर्भं धारय-धारय कव । हे मय-यति । एहे वधुः गर्भं धारय-धारय कव । हे वधुः एहे अम्बरेण व्यापिता व्यापितावित्यर्थे ।

पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसवश्विनावुभौ ।
पुमान्निश्च वायुश्च पुमान् गर्भस्तवोदरे ॥ ८

वधुवत् इत्यर्थे, मित्रावरुणादयो देवता, पुमान्निश्च—ती० ख० १, ६, २ व० ।

हे वधु ! यथा 'मित्रावरुणौ' अहीरावामकी कालो 'पुमांसौ' प्रजननशक्तिमन्तौ, तत्रैवैतत्प्रसूतस्य जायमानत्वात् ; 'वुभौ' 'अग्निनी' अग्नाविव धेगमामिनी द्यावापृथिव्यो 'पुमांसौ', 'अग्निः' पार्थिवो देवः 'व' अपि 'वायु' अन्तरीक्षस्यो देव 'पुमान्' ;—'तव उदरे' अपि एवमेव 'पुमान् गर्भ' भूयादिति शेष ॥ ८

हे वधु ! एहे अहीरावामकी काले मम उदरे एव गर्भोदरे अत्र एव उदरे प्रसूतः (प्रजनन-शक्तिमन्), अत्र एव मया उपधायो एहे धारयानुधारी प्रसूत एव एहे पृथिवीर देवता अपि ७ अन्तरीक्षे देवता वायु प्रसूतः ;—उदरे एव उदरे एहे एव प्रसूत गर्भ अर्थात् प्रसूत ननु मम उदरे ॥ ८

‘ପୁମାନଗ୍ନିଃ ପୁମାନିନ୍ଦ୍ରଃ ପୁମାନ୍ଦେବୋ ବୃହସ୍ପତିଃ ।
 ପୁମାଂସଂ ପୁତ୍ରଂ ବିନ୍ଦୁଷ୍ଠଃ ଧଂ ପୁମାନନୁ ଜାୟତାମ୍ ॥ ୧

ଏହାହୁଏ ଛନ୍ଦ , ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେବତା., ପ୍ରାଚୀନ ବିଧିଯୋଗ — ଗୋ. ଯ. ୨, ୧, ୧୧ ୧୦ ।

ହେ ଋଷି ! ‘ଅଗ୍ନିଃ’ ପାର୍ଥିବୀ ଦେବଃ ‘ପୁମାନ୍’ , ‘ଇନ୍ଦ୍ରଃ’ ଅନ୍ତରୀ-
 ଚକ୍ଷୁ ଦେବୋଃପି ‘ପୁମାନ୍’ ; ‘ବୃହସ୍ପତିଃ’ ବୃହତୀଂ ତ୍ରିପୁଲାନାଂ ରାସି-
 ଚକ୍ରାଣାଂ ପତିଃ ପାଚକଃ ମୂର୍ତ୍ତ୍ୟଃ ସୂକ୍ଷ୍ମା ଦେବୋଃପି ‘ପୁମାନ୍’ ;— ଏବମେବ
 ତ୍ୱମପି ‘ପୁମାଂସଂ’ ମ୍ରଜନଗଂ ଶକ୍ତିସମ୍ପନ୍ନଂ ପୁତ୍ର ମିତି ଯାବତ୍ ‘ବିନ୍ଦୁଷ୍ଠଂ’
 ଲଭସ୍ୱ । କିଞ୍ଚ ‘ଧଂ’ ପୁତ୍ରମ୍ ‘ଅନୁ’ ପଦାଦ୍ପି ‘ପୁମାନ୍’ ଏବ
 ସନ୍ତତିଃ ‘ଜାୟତାମ୍’ ତଦୋଦ୍ରେ ଇତି ଶ୍ରେୟଃ ॥ ୧

इति सामग्र्योक्तत्वं ब्रतमामथमिविरचितायां
 “मन्त्रसञ्जीवनी”-नाममन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम्
 प्रथमप्रपाठकीयो द्वितीयखण्डः ॥ २

ହେ ଋଷି ! ଏହି ପୁଣିବିଧିର ନେତା ଅଗ୍ନି, ପୂର୍ବ; ଅନ୍ତରୀକ୍ଷର ନେତା
 ବୃହତୀ ପୂର୍ବ; ଏହି ଅଗ୍ନିବିପୁଳ ତ୍ରିପୁଲକ୍ଷର ମୂଳମ କର୍ତ୍ତା ବୃହସ୍ପତିଃ
 (ସୂକ୍ଷ୍ମ) ପୂର୍ବ;—ତୁମିଠିକି ସେହିରୂପେ ପୂର୍ବ ମତ୍ୟାନ ଲାଭ କର । ଅଗ୍ନିଠି
 ସେହି ମତ୍ୟାନେର ମଂରେ ତୋମାର ହେତରେ ମଂରେ ପୁତ୍ର ମତ୍ୟାନ ଉତ୍ପନ୍ନ ହଟେକ ॥ ୨

सामग्र्योक्तत्वं ब्रतमामथमिविरचितायां
 मन्त्रसञ्जीवनी नाम मन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम्
 प्रथमप्रपाठकीय द्वितीयखण्डः ॥ २

॥ अथ पञ्चम-खण्ड ॥

५

अथ मूर्ज्जावतो वृक्ष ऊर्जाव फलिनी भव ।

पर्णं वनस्पते नुत्वा नुत्वा सूयतां रयि ॥ १

अनुष्टुप् छन्दः वनस्पतिदेवता सीमन्तीवयव शलाकवयने वि०—मो० य० १ ४, ४ म० ।

‘ऊर्जावत’ उदुम्बरफलास्य ‘वृक्ष’, ‘ऊर्जा’ बहुतीज सम्पन्न, ‘अयम’ ‘इय’ हे वधु । त्वमपि बहुतीजसम्पन्ना, तथा च ‘फलिनी’ बहुतरफलशालिनी बहुपुत्रवतीति भावः ‘भव’ भूया । हे ‘वनस्पते’ उदुम्बरवृक्ष । ‘पर्णं’ स्रक्कीयच्छेदनं नुत्वा नुत्वा’ भूय प्रेरयित्वा ‘रयि’ धनमर्भोष्ट ‘सूयताम्’ प्रसूयताम्, अस्यै इति शेषः ॥ १

‘हे वधु’ एते वृक्षयोः क वृक्ष इति भागोपसर्जनं शलाकस्य च वृक्षोः वृक्षविनी क पुत्रवयव वृक्ष-वयवशालिनी इति । हे वधुपुत्रवृक्ष । त्वमपि वीरपुत्रवयव शलाकशालिनी वनाभावेना वनाभावेना एते वधुवृक्षयोः क वृक्ष इति भावः । अर्थात् वृक्षयोर्वयवशलाकानामुत्पत्तेः एते वधुवृक्षयोः क वृक्ष इति भावः ।

येनादितेः सीमानं नयति

प्रजापतिर्महते सौभगाय ।

तेनाह मस्यै सीमानं नयामि

प्रजा मस्यै जरदृष्टिं कृणोमि ॥ २

अनुष्टुप् छन्दः, प्रजापतिदेवता, शरीरं सीमन्तीवयने वि०—मो० य० १, ७ ६ म० ।

‘प्रजापति’ जगत्स्रष्टा देव ‘यिन’ कामेन (प्रजोत्पत्तिकामेन) ‘अदिते’ देवाना मातुं अखण्डनीयाया स्वयन्ते सौमान यथाकालकार्यावधि नयति, सदेव नेत्रत्वेन कारयति, अहम् (भक्तौ) अपि तेन’ एव कामेन (प्रजोत्पत्तिकामेन) ‘अस्यै’ अस्या सोमान केशवीधि नयामि नेत्रत्वेन कारयामि ; किञ्च प्रजापतेस्तथा नयने किं निमित्तम् ? उच्यते—महते सोम-गाय अतिविपुलसोभाग्याय, अर्द्धदादीनामिति यावत् । तथेनाह मपि एतद्यैव क्रियया ‘अस्यै’ अस्या ‘जरदष्टि’ जरा-वस्त्रापर्व्यन्तस्यायिनी ‘प्रजाम्’ सन्ततितति ‘क्षपोमि’ करोमि, अस्या एतदेव महत् सोभाग्यम्, एतदर्थं मेव सोमन्तोदयनम् ॥ २

अजापति ये देवदुक्ते (अजापति कामेन) जराहरणयत्नेन मातुं अहम् अखण्डनीयाया मातुं अदिते देवाना मातुं अखण्डनीयाया स्वयन्ते सौमान यथाकालकार्यावधि नयति, सदेव नेत्रत्वेन कारयति, अहम् (भक्तौ) अपि तेन’ एव कामेन (प्रजोत्पत्तिकामेन) ‘अस्यै’ अस्या सोमान केशवीधि नयामि नेत्रत्वेन कारयामि ; किञ्च प्रजापतेस्तथा नयने किं निमित्तम् ? उच्यते—महते सोम-गाय अतिविपुलसोभाग्याय, अर्द्धदादीनामिति यावत् । तथेनाह मपि एतद्यैव क्रियया ‘अस्यै’ अस्या ‘जरदष्टि’ जरा-वस्त्रापर्व्यन्तस्यायिनी ‘प्रजाम्’ सन्ततितति ‘क्षपोमि’ करोमि, अस्या एतदेव महत् सोभाग्यम्, एतदर्थं मेव सोमन्तोदयनम् ॥ २

राका महए सुहवां सुष्टुती हुवे
 शृणोतु नः सुभगा योधतु त्मना ।
 सौव्यत्वपः सृच्याच्छिद्यमानया
 ददातु वोरए शतदायुमुख्यम् ॥ ३

विश्वानरुणोत्पत्तिः, दाका देवता, तर्क्या सोमन्तोदयने वि.—मी. पृ. १०७ पृ. १

‘अहं’ भर्ता ‘सुहवा’ शोभनाद्भानयोग्यां ‘राकाम्’ उत्तरां
 पोर्णमासीं देवीं ‘सुष्टुती’ सुन्दरस्तव्या ‘बुधे’ प्राप्नुये । ‘सुभगा’
 सोभाश्ववती सा देवी ‘नः’ अस्माकं भेतदादानं ‘शृणोतु’ ;
 किञ्च ‘अना’ आत्मना स्वयमेव ‘वीधतु’ बुध्यतु एतदादानाभि-
 माय मिति भावः । बुद्ध्या च सैव देवी ‘अच्छिद्यमानया’ सुदृढया
 ‘सूच्या’ सोवनयन्त्रेषु ‘अपः’ शुभानि कर्माणि अस्याः मस्तिस्ति
 ‘श्रीव्यतु’ तथा चैवं बहुशुभकर्मैश्च भा भवत्विति ; किञ्च ‘यतदायु-
 सुख्य’ यतदायुषु बहुदानधनेषु० प्रयस्य’ दानशीलं ‘वीर’
 पुत्रं ‘ददातु’ अस्मै गर्भिण्यै इति शेषः ॥ ३

शुक्ररत्नम् आस्तान्तरं यथाशां ब्रह्मा • देवरीटक आभि (उर्वी) अति-
 मिनक्ति गद् आस्तान्तरं नरितेकहि । योत्ताजावतो डिनि आंभादेर एहे आस्तान्
 अरण करुण एवः अइःहे ए आस्तान्तरं अतिध्याश बुधिया मडेन । बुधिश
 देशत्र मखिदेह याश आनिगार नदे एरुण अति याश अइःहे म२ कर्ष करिवार
 अमता गौवन (लपारे) करुण एवः देशत्र अर्द्ध वरानाश्रयणा पूज
 अशाम करुण ३ •

यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो
 याभिर्देदासि दाशुषे वसूनि ।
 ताभिर्नी अद्य सुमना उपागहि
 सहस्रपीपप सुभगे रराणा ॥ ४

विराड् अमतीश्वरः, राका देवता, अशुष्या पीपपीपयसि विनिगोव — मी० २० १, २, २ ।

• पूषिगो विविधा, पूषी ३ उदर्या, अइःहे अथम विरले चतुर्कगोव
 - गदेव पूषिमा आरुड र३ एवः विजौः विरले अतिम२ आशरुडर पूषेहे

‘प्रजापति’ जगत्स्रष्टा देव ‘येन’ कामिन (प्रजोत्पत्तिकामिन) ‘अदिति’ देवाना मातुं अखण्डनीयाया स्वयन्ते सौमान यथाकाशकार्यायधि नयति, सदेव नैतत्त्वेन कारयति, अहम् (भर्ता) अपि ‘तेन’ एव कामिन (प्रजोत्पत्तिकामिन) ‘अस्यै’ अस्या सोमान केशवीधि नयामि नैतत्त्वेन कारयामि । किञ्च प्रजापतिस्तथा नयने किं निमित्तम् ? उच्यते—‘महते सोमगाय अतिविपुलसोभाग्याय, अफदादीनामिति यावत् । तद्येनाह मपि एतयेव क्रियया ‘अस्यै’ अस्या ‘जरदृष्टि’ जरावन्तोपर्वन्तस्याधिनी ‘प्रजाम्’ सन्ततितति ‘छपोमि’ करोमि, अस्या एतदेव महत् सोभाग्यम्, एतदर्थं मेव सोमस्तोत्रयनम् ॥ २

अनापति ये हेतून्ते (अनापति कामनाः) हस्तोत्पत्त्येव यातुं अहम् अखण्डनीयाया अतिप्रथमं कार्यं सोमाय एतत् उच्यते अत्रिभेदेन, अत्रिभे (अजा) लेहे हेतून्ते एते वपुः केशवीधौ सोमाय उच्यते अत्रिभे । अत्रिभे उच्यते सोमाय लेहे एतदेव आमापदे विष्णु सोमाया अजाय सोमाया वा न, आमापदे एते सोमाय उच्यते अत्रिभे अत्रिभे एते वपुः सोमायायायायो हेतून्ते — हेतून्ते अत्रिभे अत्रिभे अत्रिभे अत्रिभे अत्रिभे अत्रिभे । २

राका महए सुहवां सुष्टुती हुवे
 गृणोतु नः सुभगा वोधतु तमना ।
 सौव्यत्वपः सूच्याच्छिद्यमानया
 ददातु वोरए शतदायुमुह्यम् ॥ ३

दिराक उच्यते अत्रिभे, राका देवता, सुहवा सोमनीययने वि०—मी० पृ० १७७ पृ० ।

'अथ भर्ता 'सृष्ट्या' शोभनाद्भानयोग्यां 'राक्षाम्' उच्यते
 पोर्णमासीं देवीं 'सृष्टुतौ' सुन्दरसुत्वा 'दुवे' आसुवे । 'सुभगा'
 सौभाग्यवती सा देवी 'न' अस्माक मेतदाद्यान 'शृणोतु',
 किञ्च 'अना' आत्मना स्वयमेव 'धीधतु बुध्यतु एतदाद्यानाभि
 प्राय मिति भाव । बुद्ध्या च सैव देवी 'अच्छिद्यमानया' सृष्टव्या
 'सूच्या' सौवनयन्त्रेण 'अथ' शुभानि कर्माणि अस्या मस्तिस्त्वे
 'सौव्यतु' तथा चिय बहुशुभकर्मक्षमा भवत्विति, किञ्च 'शतदायु-
 सुख्य' शतदायुषु बहुदानक्षमेपु० प्रशस्त दानशौण्ड 'वीर'
 पुत्र' 'ददातु' अस्मै गर्भिणी इति श्रेय ॥ ३

युक्तवृत्तं आश्रानेन योग्यां वाक् । देवीक आभि (उर्ध्व) कृत्ति
 विनक्ति गह आश्रान कश्चित्कि । सौताभावतो तिमि आश्रानेन एहे आश्रान
 क्षरन कश्चन एव अथ हे ए आश्रानेन अतिशय बुद्धिवा मतेन । बुद्धिवा
 हेदार मस्तिस्त्वे राधा भागिनी नरे एतन् पृथि शोभा वदन्त मन्कर्ण कश्चित्
 अमता शोवन (मेनाहे) कश्चन एव देशर गर्डे वक्षान्याद्यगता पूम्
 अशान कश्चन ॥ ०

यास्ते राके सुमतयः सुपेशसी
 याभिर्ददासि दाशुधे वसूनि ।
 ताभिर्नी अद्य सुमना उपागहि
 सहस्रपोषण सुभगे रराणा ॥ ४

विश्व कश्चित्कश्च, राका देवता मलत्या शोमनीप्रयत्ने विविधीय — गी० य० १०० ॥

● पूर्वभागी विविधा, पूजा उ उठता, आश्रदे अथम दिवसे चतुर्दशी
 शत्रे पूर्वभा आश्र उ एव शिखीर दिवसे अतिशय आश्रुधर पूजेहे

हे 'सुभजे' सौभाग्यवति ! 'राके' उत्तरपौर्यामासि ।
 'ते' तव 'याः' 'सुप्रेमसः' कल्याणरूपाणि 'सुमतयः' कल्याण-
 मतयश्च विद्यन्ते, 'याभिः' सुरूपसुमतिभिः युक्ता 'दाशुषे' हवि-
 र्दानशीलाय बलमानाय 'वधुनि' धनानि 'ददासि'; 'ताभिः'
 सुरूपमतिभिरेव उपेता, 'सुमनाः' प्रसन्नचित्ता त्वं 'नः' अघ्नभ्यम्
 'सहस्रपोषं' बहुजनप्रतिपालकं पुत्रं 'रराणा' ददाना सती
 'अथ' सौमन्तीवयनघ्ने 'उपागहि' समागच्छ ॥ ४

हे गौतमवति ! राके । रकांयार ये समयं सुन्दरं उगं उ सुन्दरं
 मक्ति आह, देवतेण उ ये मक्तिंते राननीनदिगके विदिध रन रान करिहा-
 थक, सेहे समयं रूपं उ मक्तिं मक्तिं अमरघनेन आपादिगके ददरणांशु पूर
 र्दानांशुने अमा आशमन उर । ।

(किं पश्यसि ?)

प्रजां पशून्सौभाग्यं मध्वं दीर्घायुष्ट्वं पत्युः ॥ ५

पशुघट्टपुं हन्त्यामायसांशु देवता, साधोपकावेचणे वि०—गी०र०१,७,१० ।

किम्यस्यसीति प्रश्नो गोभिलीकः ; न तु मन्त्रांगः ; परमिह
 कालेनान्वर्निविष्टः । भर्ता पृच्छेत्—हे वधु ! किं पश्यसि ?
 अत्र, स्वास्था मिति शेषः । तत उत्तरं धधा कघनीय एष मन्त्रः

नेर एहेगाणाके ; देवाइ मरेश एषय त्रिदमइ पूर्णिमाहे पूर्णी एर उउर
 दिनेर पूर्णिमाहे उउरश । एहे पूर्णी पूर्णिमाके 'मशुमति' एर उउरडाके
 'डाया' कहे, उ उकाइ उउरशहे अथउमउक हूडे हइ एर नेरे विदनेरे
 भीमउउरवदन अगिर्का अमावास्याउ एहेरुग विदिधा । पूर्णी अमावास्याके
 'मिनीरामो' एर उउरश आमावास्याके 'शु' कहे ।

प्रजा मिति । 'प्रजा' सुचादिसन्ततिततिम्, 'पगून् गवादीन्
'पसू' तय 'दीर्घायुद्' चेति मद्य' मम 'सौभाग्यम्', 'पग्वा-
मीति' शेष ॥ ५

अर्था मित्रानां रुद्रित् — एष रघू । एषे ऋग्वेदे किं मेधित् ? देशान्
उत्तरां रघू रमिते — आसि एते शोभोत्त गृह गौत्रानि एता गौ मरिचो
वृद्धिं गृहं एव गतिः रोच्योत्त एते मद्य आयात्र गौत्रानां
'पग्वा' गौत्रेण ॥ ५

या तिरश्ची निपद्यते अह विधरणी इति ।
तां त्वा घृतस्य धारया यजे सपराधनी महम् ॥६
("सपराधन्यै देव्यै देष्ट्र्यै")

अथष्टुप् षट्, विधरणी देवता, सौम्योदीमि विनियोग — नो० १०० १०१५ १०० ।

'या' देवो 'अह' 'विधरणी' गर्भधरणक्षमा, प्रसवबाधन
समर्था 'इति मद्या तिरश्चो यका, विरुहभावापदा सतो
'निपद्यते' भाग्यशक्ति प्रसवबाधा कर्तुं मनेकत्रैव, 'ता'
'त्वा' त्वा देवो 'सपराधनी' प्रसवसाधिनी मत्तू कर्तुं या
'अह' पति 'घृतस्य' 'धारया' अथवा 'यजे' अर्चामि ।
तदर्शनमन्त्रयायं व्यवक्रियते कालेनेहान्तर्निविष्टय — 'सपराधन्यै'
प्रसवकार्यसाधन्यै 'देष्ट्र्यै' यथाकालगर्भातिसर्जनानुकूलयित्तैः
देव्यै' तुभ्य स्वाहेति शेष ॥ ६

ये देवो 'या' वि अथवा वा रा रुद्रित् गतिः आसि वि नन्द्या
अथवा अथवा एव विरुहभावात् जायमान कवित्रा वाहेन, अथवा अथवा-

कहे आमि (परि) एगवगादिनो विवेकनाइ एहे प्रवधानाव हा । पुष्पा कहे
येहि । एगवगादिनादिनो यथाकाले गर्तुदिसर्कनेन कजो, एवोत्र औठि
डेफेने एहे एवि एगव वरेकहे । १७

विपश्चित् पुच्छ मभरत् तद्वाता पुनराहरत् ।
परिहि त्व विपश्चित् पुमानय जनिष्यतेऽसौ नाम ॥ ९

एरावगुह्य वद ; विपविहयवा , धीपनीहोम विनिधीन (गो० तदेव) ।

य कस्य जीव पूर्वजन्मि 'विपश्चित्' विद्वान् भूत्वा 'पुच्छ'
प्रतिष्ठां यावतीम् 'मभरत्' सङ्गृह्णाति, विद्वत्तयैवेति भाव ,
'तत्' सङ्गृहीत तावदेव पुच्छ धाता विधाता तदर्थ 'पुन'
जन्मान्तरेपि 'आहरत्' आहरति (इति सिद्धान्त) । एतोऽप
मर्भे 'विपश्चित्' विद्वानेव पुत्र 'त्व' 'परिहि' प्रत्यागतो भव ।
अस्मिन् गर्भाशये 'पुमान्' एव 'अय' मर्भे 'जनिष्यते', प्रसूत स
च असौ नाम एतस्यामसौ भविष्यति,— इत्येवाह माशासे ॥ ७

आमि आमा परि ए गर्तु गृह्णे वरेके , पुत्र वरेक एराव एहे ना
एरि । ये कोन कोन ये कोन एराव रिद्वान् एरेहा राहा किछु एकिरे
डेभाऊन वरे विहाहा एगव गेरे डेगाळिक एरिहोड्डेऊ अशाखरे
वाहाइ एना एराव कडिशावकने आमि ए गर्तु गेरेकम् नरुअरिठे विद
कोवरे एरावगमन आरिना कहे ॥ १

त्रय मात्रेद् मन्न मिद् मायु रिद् समृतम् ॥ ८

विषमपदा वागुदी ० गुह्य वद , एरिमात्रा ईरता , अतःकर्मणि जीविन
विद्यायां एषोनावराडकल निद्रामात्रने विनिधीन — श्री० ए० २, ७, १० ए० ।

‘इयम्’ ‘आद्या’ ईश्वरस्य । केयम् ? इत्याह—‘इदं’
 व्रीहियवादिभ्यम् एव ‘अन्नम्’ अदनीय मन्नाकम्, ‘इदम्’ एव
 ‘आयुः’ आयुर्जनन मन्नाकम्, ‘इदम्’ एव ‘अमृतम्’ अकाल
 मृत्योराक्रमणनिवारक मन्नाक मेवेति ॥ ८

हेवाहे देवदेव आद्या—एते शीहि यव अहृत् आयादेव वाषा, हेवाहे
 आयादेव आयुर्हृत्कृत् एव हेवाहे आयामिनके अकालमृता एहेउत्तला
 उदे ॥ ८

मेधां ते मित्रावरुणौ मेधा मग्निर्दधातु ते ।
 मेधां ते अग्निर्देवा वाधत्तां पुष्करस्तजौ ॥ ८

अशुभम् , मित्रावरुणौ देवता , आतर्कस्य चर्चि प्राग्नेवि०—वी० पृ० १, २, ३

हे मित्रौ । ‘मित्रावरुणौ’ देवौ ‘ते’ ‘मेधां’ पठित-मृत-
 धारणशक्तिं ‘आधत्ताम्’ धारयतां पीपयताश्च ; ‘अग्निः’ अपि
 देवः ‘ते’ ‘मेधां’ ‘दधातु’ ; ‘पुष्करस्तजौ अग्निर्देवौ’ अपि
 ‘ते’ ‘मेधाम्’ ‘आधत्ताम्’ ॥ ८

ये नवकृमाः । मित्र ७ वरुण देवदेव देवानां मेधा पोषण करुणः
 अपि देवदेव देवानां मेधा पूष्टे करुण , अशुभालय-विह्वलितान् अदि-
 नान्क देवदेव देवानां मेधा परिपूष्टे करुण ॥ ८

यत्ते सुसीमे हृदयं हित मन्तः प्रजापती ।
 वेदाहं मन्ये तद् ब्रह्म माहं पौत्रं मुषं नि गाम् ॥ १०

यत्प्राचीना यथाया यन्वी देवता ; अशुभम् दम् , विष्णुतर्क वि०—वी० पृ० १, २, ३

कोऽसि कतमोऽसि ? रूपोऽस्यमृतोऽसि ।
आहस्पत्यं मासं प्रविशासौ ॥ १४

विराट ऋषिपदा गायत्रीस्तम् आदिशो देवता, नामकरणे वि.—मो० य० १,८,११ ।

हे बालक । त्वं 'कोऽसि' कियामधेयोऽसि ? 'कतमोऽसि'
अकालमरणधर्मासि उत पूर्णावुर्भागसि ? न जानासि
चेष्टृषु—'एपोऽसि' एतन्नामकं भवसि किञ्च 'मृतोऽसि'
अनकालमरणधर्मा भवसि । 'असौ' एतन्नामकः त्वम् 'आह-
स्पत्यं' अहःपते सूर्यस्य संक्रान्तिक्रतं 'मासं' कालं 'प्रविश'
सौरमासानुसरिष्यैव तव वयोऽब्दगणनं भवत्विति भावः ॥ १४

[१ बालक] । कदासां वि मास ? क्वि क ? (अर्थात् अकाल-मृत्याय
गणिक अर्थान् प्रोचते) । यदि अत्राठ मर, उदरमुदण कर—कदासां एते
मास, क्वि पूरिषू एतेषु । विनाकवेण क्व भाटन अद्वयन कर अर्थात् गौर
भागाएमाएते कदासां वदत ए गत्रिगणिक एतेषु । १४

स त्वाङ्गे परिददात्वहस्त्वा रात्रौ परिददातु रावि-
स्त्वाहीरावाभ्यां परिददात्वहोरात्रौ त्वार्द्धमासेभ्यः
परिदत्ता मर्द्धमासास्त्वा मासेभ्यः परिददतु मासा-
स्त्वर्तुभ्यः परिददत्वृतवस्त्वा संवत्सराय परिददतु
संवत्सरस्त्वायुषे जरायै परिददात्वसौ ॥ १५

८

वज्ररिपु, आदिशोदेवताकम्, नामकरणेमासमेरुतेम विभियुज्यते (मो० घट्टे) ।

‘म पूर्वोक्त प्रहस्यति देव त्वा’ त्वा ‘प्रह्ने’ द्विषसाय
 ‘परिददातु’ एकाहपरिमित जीवन प्रापयतु, ‘ग्रह च
 स्वकालेन सर्वद्वर’ त्वा’ त्वा ‘रात्रे’ सर्वद्वरार्थं मेव ‘परिद
 दातु’, ‘रात्रि’ ‘त्वा’ त्वा ‘ग्रहोरात्राभ्या’ ‘परिददातु’,
 ‘ग्रहोरात्रो’ ‘त्वा’ त्वा ‘प्रद्वेमाभ्य’ पक्षेभ्य ‘परिदत्तान्’,
 ‘प्रद्वेमासा’ पक्षसङ्गा उत्यु’ त्वा ‘मानेभ्य’ ‘परिददतु’, ‘मासा’
 त्वा’ त्वा ‘ऋतुभ्य’ ‘परिददतु’, ‘ऋतय’ ‘त्वा’ त्वा ‘सवस्तराय’
 ‘परिददतु’, ‘सवस्तर’ अपि ‘त्वा’ त्वा ‘जरायै आयुषे’
 ‘परिददातु’ त्वा जरान्तमायु प्रापयतु एव क्रमेणैति भाव ।
 ‘यसो’ त्वन्नास्मादेवघणादेतन्नाम्ना प्रसिद्धो भवसि ॥ १५

हे वागक । ऐसे विरागति देवता, देवीमात्र परमात्मा बुद्धिज जना त्वादीक
 विवाकालेन त्वा मर्मर्ष कर्म, विवा जे क ण हा ज्ञः क र मर्मर्ष कर्म
 अक्षोराज डेवत्र एकजिउ दहेरा मागादेर अर्थात् पत्त कालेन दहेर मर्मर्ष
 कर्म, मागाक मी मागमनुदेर दहेर मर्मर्ष कर्म, मागमनुदेर मनुपत्त
 दहेर मर्मर्ष कर्म मनुपत्त म वरुव कालेन दहेर मर्मर्ष कर्म । एहेकाले
 जेमे अहा काल मर्षाज देहोरा त्वामाके परिददतु कत्रिउठ वातुन, —यरा
 दहेरु छूमि एहे नामे अदि० दहेरुछ ॥ १॥

अज्ञादज्ञात् सपथ्रवसि हृदयादधिजायसे ।

प्राण ते प्राणेन सन्दधामि जीव मे यावदायुषम् ॥ १६

एतदादीनां तिष्ठथा यथा भगवति देवता अनुपुप ● विदोष पुत्रमूर्धाभिवाचयते
 तिथोद —गी० य० १० ११ ५० ।

हे पुत्र । त्वं मे मम ‘अज्ञात्-अज्ञात्’ मदीयसमस्तावय-

वात् 'संश्रवसि' संश्रुतोऽसि, किञ्च 'हृदयात्' मदीयात् 'अधि-
जायसे' उत्पन्नोऽसि ; अतः 'वि' तव 'प्राथं' 'प्राणेन' मदीयेन
पामप्राणविसर्जनेनापि 'शब्धामि' पोषयामि ;—पुत्र । 'याव-
दायुष' श्रुत्युक्तं शतवर्ष 'जीव' ॥ १६

१६ श्रुत् । इमि आमार अ.उ.क अत्र इहेते म.अ.क इहेराह, इमि
अमार काश्रयकणं कण्डप्र धन । अतएव आमार शीर आः शिर्षकेनेत्र
परीर आः मे वरीर । पूव । यावदात्म आयु इहेते पाव (अर्थी, मृत
वर्ष) तावत् जीवित पाव ॥ १७

अद्भ्राद्भ्रात् सम्भवसि हृदया दधि जायसे ।

वेदी वै पुत्र नामासि स जीव शरदः शतम् ॥ १७

हे 'पुत्र ।' य त्वं 'अद्भ्रात्-अद्भ्रात्' मदीयात् प्रत्यययवात्
'सम्भवसि' समुत्पन्नोऽसि, 'हृदयात्' मदीयात् 'अधिजायसे'
अधिजातोऽसि ; अतः त्व 'वै' नियय 'वेदः' (अर्घ्यं चादित्वात्प्र-
त्ययैर्वि.वि रूपम्) वेदपाठी 'नाम' प्रसिद्धः 'असि' भवसि
लोक्ये (मम वैदिकत्वप्रसिद्धेरिति भावः), 'स' त्व 'शरदः शत'
शतं वर्षाणि 'जीव' ॥ १७

१७ श्रुत् । वे वेदश्रुत् मरीर अ.उ.क अत्र इहेते म.अ.क इहेराह, इमि
अमार काश्रयकणं कण्डप्र धन । अतएव आमार शीर आः शिर्षकेनेत्र
परीर आः मे वरीर । पूव । यावदात्म आयु इहेते पाव (अर्थी, मृत
वर्ष) तावत् जीवित पाव ॥ १७

* वेदार्थेन मरुत्काले इहेतेनेत्र अत्र इहेते म.अ.क इहेराह ।

अग्रमा भव परशुर्भव हिरण्य मस्तृत भव ।

आत्मासि पुत्र मा मृधाः स जीव शरदः शतम् ॥ १८

हे 'पुत्र ।' 'अग्रमा भव' प्रस्तरवत् दृढो भव, 'परशुर्भव' परशुवत् स्वय मच्छेद्य शत्रूणां छेदकाय भव, 'मस्तृत' यत्नेन रक्षणीय 'हिरण्य' सुवर्णं मिव 'भव', त्वम् 'आत्मासि' मत्पुरुषोऽसि, 'मा मृधा' 'न' मृपीठा, अपितु 'सः' त्व 'शरदः शत' शत वर्षाणि 'जीव' ॥ १८

हे भूः ! अश्वत्थे नारा शृणु १७, अश्वत्थे नारा श्वत्थे अश्वत्थे ७ पञ्चाशत् हेतुक १७, श्वत्थे नारा श्वत्थे नाराश्वत्थे (अर्वात् ७ पञ्चाशत्) १७, त्वम् आत्मासि माया हरेतेह, — अर्वात् ७ मूढ हरेते नारा अश्वत्थे नारा श्वत्थे जीवित धार १७

पशूनां त्वा हिङ्गारेणाभिजिघ्राम्यसौ ॥ १९ ॥ ५

हिपदाशुप हृद प्रजापति द्विवा, मूर्धाभिजाते वि०—गी० य० २८ २१ । दशमीय अक्ष (हिपदा) वाचरेहीना मृते पर मकारिति आनेऽभिधानी ज्ञानरत्नेन पूर्वेण, निष्पदादित्वा वा लभतेवेति ध्येयम् । पर मन्ववापि तस्य मृच्छम् ।

'असौ' एतन्नामक । हे पुत्र । 'त्वा' त्वा त्वदीयं 'मूर्धान' मिति यावत् 'पशूनाम्' गवादीनामिव 'हिङ्गारेण' आनन्दप्रकाशका-
अज्ञाननिना चुम्बनपूर्वकमिति भाव 'अभिजिघ्रामि' ॥ १९ ॥ ५

इति सामगथीसत्यव्रतसामग्र्यमिदिरचिताया

"मन्वसञ्जीवनी" - नाममन्त्रज्ञानाद्यव्याख्यायाम्

प्रथमप्रपाठस्थीयो पञ्चमखण्ड ॥ ५

अनुपनामक, हे भूः । आसि धोऽर्थकृति श्वत्थे नारा श्वत्थे अश्वत्थे अश्वत्थे अश्वत्थे अश्वत्थे (इदम् मूर्च्छक) इतीति निःश्वत्थे नाराश्वत्थे अश्वत्थे ॥ ११ ॥ ७

गीत रत्नेन श्वत्थे अश्वत्थे अश्वत्थे अश्वत्थे अश्वत्थे अश्वत्थे

गवादीनां म मन्वसञ्जीवनी इति व्याख्या १ मन्वसञ्जीवनी

॥ अथ षष्ठ-खण्डः ॥

आय मगात् सविता क्षुरेण ॥ १

पक्षेने निगदा मगापतिदेवदाहा, , मगास्य पूडाकर्मणि नापितदर्शने वि०—१,८,१०५०

हे कुमार । 'सविता' सविष्टस्वरूपः 'अयं' नापितः 'क्षुरेण' केशवपनास्त्रेण सह, क्षुरं गृहीत्वैति यावत् 'सा मगात्' आगतः ॥ १

अदिङ्-वर्ण एहे नापित क्षुरं मरेता डेनश्चित् ददेताच्छ ॥ १

उष्णेन वाय उदकेनैधि ॥ २

पूडाकर्मणि नापिताभितलये विधियोग—वी० म० १,८,११६० ।

हे 'वायो' वायुस्वरूप । नापित । 'उष्णेन' 'उदकेन' सह 'एधि' भव ; उष्णोदकं गृहीत्वा एहीति यावत् ॥ २

ए वायु-वर्ण नापित । उःकापक मरेता प्राग्वत कर ॥ २

आप उन्दन्तु धीवसे ॥ ३

पूडाकर्मणि कश्चिद्वीर्ये विनिषीव—वी० म० १,८,१२५० ।

'आप.' जलदेवताः कुमारस्यास्य 'जीवसे' जीवनाय 'उन्दन्तु' क्लेदयन्तु ; इदं वपनस्थान मिति भावः ॥ ३

कनयवोडा एहे कुमारेण मत्तक निक्षिठ करुण, एहे काव्येण कटन कुमारे निरुणज्वर शीत कीरन माक करुण ॥ ३

विष्णोर्दंष्ट्रोसि ॥ ४

पूडाकर्मणि क्षुरमेतये विधियोग—वी० म० १,८,१२६० ।

हे क्षुर । त्वं 'विष्णो.' देवस्य 'दंष्ट्रोसि' बृहहन्तो भवसि ॥ ४

ए कुमारेणः क्षुरेण विष्णुरावतां शान्ता दहेच्छ ॥ ४

श्रीपद्मे वायस्वेनम् ॥ ५

शुद्धात्मनि दर्शयिष्ये श्रीधारणे विविधीतः—श्री० ४० १, ८, ११ ५० ।

हे 'श्रीपद्मे !' दर्शयिष्ये श्रीरूप ! 'एनं' वालकं 'वायस्य'
सुरचालनमयादिति यावत् ॥ ५

एह दर्शयिष्ये । एते शिवाकाले श्रीधारणम् कृतं दृष्टेऽहं त्रया कव ॥ ७

स्वधिते मैनए हिंसीः ॥ ६

शुद्धात्मनि आदर्शमेव विविधीतः—श्री० ४० १, ८, ११ ५० ।

हे 'स्वधिते' सुर ! 'एनं' 'कुमार' 'मा चिंसीः' न हिंसाः ;
अस्य रक्तयिन्दुपातो यथा न स्यादिति भावः ॥ ६

एह सुर ! एते कृत्योत्तरं यत्परकं येन विष्णुमात्रं रक्तपातं नो दृश ॥ ७

येन पूषा बृहस्पते वायोरिन्द्रस्य चावपत् ।

तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे

जीवनाय दीर्घायुष्टाय वर्चसे ॥ ७

प्रजापतिः देवता ; भूमिशासनपतिः इन्द्रः ; शुद्धात्मनि श्रीरूपे वि—श्री० ४० १, ८, ११ ६ ।

'येन' यद्विधेन 'ब्रह्मणा' अस्त्रेण 'पूषा' देवः, 'बृहस्पतेः'
देवस्य, 'वायोः' देवस्य 'व' अपि 'इन्द्रस्य' देवस्य 'चावपत्'
वपनं कृतवान्, केशाना मिति ; 'तेन' तद्विधेनैव अस्त्रेण
सुरेण 'ते' तव 'जीवातवे' 'जीवनाय' 'दीर्घायुष्टाय' नोरोग-
बद्धायुर्जाभाय 'वर्चसे' तेजोविह्वदार्धे च 'वपामि' मिरहान्
केशानिति यावत् ॥ ७

• पृथक् देवदत्त, येनैतन् यत्ने नृहृत्पत्तिर, वायुश्च एव हेतुश्चैव देवदत्त
करिष्याहेन.—सैतन्न लूत्र आश्लेषे तामास मन्त्रश्च देवदत्तश्च देवदत्त
करिष्येहि.—एतं काण्डेन चले भूमि नोत्तरांशं श्रीर्वात् ७ तेषु चो हरेत् ११

त्रायुषं जमदग्नेः

काश्यपस्य त्रायुष

जमदग्न्यस्य त्रायुषं ५

यद्देवानां त्रायुष

तत्ते अमु त्रायुषम् ॥ ८

पादविभूतं पद्या पत्रिन्दन , श्री देवता , च्चकारमण्ड्याशासने वि०—गो० २०२,८,११ ।

त्रयाणां त्रिविधाना मायुषां बाल्यादीना मवस्थानां समा-
हारं त्रायुषम् । 'जमदग्ने' यत् 'त्रायुष', 'काश्यपस्य' यत्
'त्रायुष', 'यमदग्न्यस्य' यत् 'त्रायुष', एव मन्त्रेषा मपि
'देवाना' यत् 'त्रायुषम्' आसीदिति शेष. , 'तत्' 'त्रायुष' 'ते'
तय 'अमु' भवतु चै बालक । इति ॥ ८

ये अरहाज्जत्र जमदग्निर इहेहाहिन, ये अरहाज्जत्र काश्यपेन इहेहाहिन,
७ ये अरहाज्जत्र अरहाहिन.—एतन् अत्रान्त्र श्रीर्वात् देवदत्तश्च ये अरहा-
ज्जत्र इहेहाहिन , तेषु अरहाज्जत्र तामासश्च देवदत्तश्च अत्रान्त्र श्रीर्वात् देवदत्तश्च
यात्र श्रीर्वात् जीवन मन्त्र उर । ८

अग्ने व्रतपते व्रतं पुरिष्यामि तत्ते प्रव्रवीमि तच्छक्रेयं
तेनर्ध्यास मिद् मह मन्त्रतात् सत्यं मुपैमि स्वाहा ॥६

एतद्वाह्यं पद्य मित्तत , अत्रिषाद्युर्ध्वं चन्द्रपलायदेवताका , एतन्मन्त्रे चास्य
श्रीर्वात् विविधीम्—गो० २०० १,१,१६० ।

‘व्रतपते’ ब्रह्मचर्यादिव्रतस्याधिपते । हे ‘अग्ने’ ‘व्रतं’
ब्रह्मचर्यं ‘चरिष्यामि’ आचरिष्यामि, ‘तत्’ तदर्थं ‘तं’ तत्र
समीपे ‘प्रव्रवीमि’ कथयामि, अनुपद्वच्यमाणं प्रार्थनावचन
मिति यावत् ;—‘तत्’ ‘शक्यं’ चरितुमिति किञ्च ‘तेन’
तत्फलनेन ऋध्यासं वेदाध्ययनात्मसिद्धियुक्तौ भवेयम् । एवमा-
यायुक्तं, ‘मन्तुम्’ ‘मन्त्रतात्’ असत्यादेव जगत, ‘सत्यम्’ सत्यं ब्रह्म,
तत्प्रापकम् ‘इदं’ ब्रह्मचर्यव्रतम् ‘उपैमि’ उपगच्छामि ॥ ८

उपैमि अङ्गि उठेर अधिनाइक हे अग्ने । आवि एते उलर्णा उठ आठ-
रण करिव गेटेहू टोमार नमोटेण आर्चना करिटेहि,—एग्याव एग्याव
येन वेहा सुमिर्काइ करिटेण पारि । एते उठेर कणे येन वेदाध्यायन विषये
शिकि लाऊ कविटेण पारि ।—एते आणा करिहा आवि अनुपद्वच्यणं मन्त्रतात्
इदं उहे गताव्ययणं उ अइ आणक एहे उलर्णा उठ अउपयन करिटेहि ॥ ८

वायो व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तत्ते प्रव्रवीमि तच्छक्यं
तेनर्ध्यास मिद् मह मन्त्रतात् सत्यं मुपैमि स्वाहा ॥ १०

‘व्रतपते’ हे ‘वायो’ । तत् पूर्ववत् ॥ १०

उलर्णा अङ्गि उठेर अधिनाइक हे वायो । वेदाधि पूजये ॥ १०

सूर्यं व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तत्ते प्रव्रवीमि तच्छक्यं
तेनर्ध्यास मिद् मह मन्त्रतात् सत्यं मुपैमि स्वाहा ॥ ११

व्रतपते’ हे ‘सूर्ये’ । तत् पूर्ववत् ॥ ११

उलर्णा अङ्गि उठेर अधिनाइक हे सूर्य । वेदाधि पूजये ॥ ११

चन्द्र व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तत्ते प्रब्रवीमि तच्छक्रेषं
तेनर्ध्यास मिद् मह मन्वतात् सत्य मुपैमि स्वाहा ॥ १२

‘व्रतपते’ हे ‘चन्द्र’ ! ततः पूर्ववत् ॥ १२

अथर्वण अष्टुडि अठक अदिनाशक ८९ छल ! देवादि पूर्व १९१ ॥ १२

व्रतानां व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तत्ते प्रब्रवीमि तच्छक्रेषं
तेनर्ध्यास मिद् मह मन्वतात् सत्य मुपैमि स्वाहा ॥ १३

‘व्रतानाम्’ सृष्ट्यादिकार्यायां मध्ये विशेषतः ‘व्रतपते !’
ब्रह्मचर्यादिव्रतस्य अधिपते ! हे परमेस्वर ! अहमित्यादि
पूर्ववत् ॥ १३

मूढे अष्टुडि अगच्छा कार्णवानिभ मच्छा विदग्धक अथर्वण अष्टुडि अर्ध्यास
अठक अदिनाशक, ८९ अत्रमेवम् । देवादि पूर्व १९१ ॥ १३

आगन्त्वा समगन्महि प्र सुमर्त्तं युयोन ।

अरिष्टाः सच्चरेमहि स्वस्ति चरतादयम् ॥ १४

एतदादीनां वक्षणा मनुष्टु क्वच, अधिदेवता, उपनयनकर्त्तृषि भावदहस्य
पद्ये विविधोप — गो. २०. १. १०. १ छ. ।

हे अग्ने ! ‘आगन्त्वा’ ब्रह्मचर्याद्यं गुरुष्टु मागन्तुं प्रवृत्तेन
अनेन वटुना मह वयम् आचार्यादयः त्वां ‘समगन्महि’ सङ्ग-
च्छाम उपतिष्ठामहे । त्वं हि एनं वाचकं ‘सुमर्त्तं’ शोभनमनुष्टु

कर्तुं 'प्र युगीतन' ब्रह्मचर्ये प्रयुङ्क्षु । वयस्य 'शरिष्ठाः'
विघ्ननिवारकाः सन्तः 'मञ्चरीमहि' उपचरेम अध्यापनादिभि-
रेन मित्येव ; तथाच 'अय' बालक. 'स्वस्ति' कल्याणं 'परंताव'
अपमुनक्तु ॥ १४

हे शरिष्ठाः । ब्रह्मचर्यादिके अयुक् एते बालकेषु गदिके आठारि लक्ष्मि
आनराठ डोगार डेगामा करिके हे, कृमि एहे बालकेके डेगारुड
यस्य करिगार मन. एहे ताके मियुक्त कर ; आगत्य तेन एते बालकेके
विघ्ननिवारक भासिका अनाशनाशिरु हाडगमिठिया करिके पावि । याहाके ए
बालके डिके दिन समान डेगारुड करिके ॥ १४

अग्निष्टे हस्त मयहीत् सविता हस्त मयहीत् ।

अर्यमा हस्त मयहीन्निवस्त्व मसि कर्मणा ॥ १५

(अग्निराचार्यस्तय)

हे बालक । 'अग्निः' देवः 'ते' तव 'हस्तम्' 'अयहीत्'
गृहीतयान्, त्वद्रक्षणाय पूर्वमेवेति भावः । तथा 'सविता' देवः
'हस्तम्' ते 'अयहीत्' ; तथैव 'अर्यमा' देवस्य 'हस्तम्' ते 'अय-
हीत्' । बालक । 'त्व' 'कर्मणा' अहिंसादिव्यवहारेण 'मिदः'
मर्षेयां मिदभूतः 'मसि' भव । 'तव' 'आचार्यः' वेदोपदेशकी
इय महन् 'अग्निः' देव. इति जानीहि ; मा मग्निस्तस्य नव-
गच्छेति भावः । १५

हे बालक ! अग्नि देवता, इतिपूर्वेक डोगारुड करिके हेन
अर्यां डोगार ब्रह्मचर्ये डोगारुड करिके पावि । याहाके ए
बालके डिके दिन समान डेगारुड करिके ॥ १५

दोषान्तरं ह्यत्र कथितं कथितं च, अर्थात् (हस्त्यां च) दोषान्तरं ह्यत्र कथितं कथितं च । पूर्वाकार्यात् न कथयन्त इति च । एते अग्निदेवोऽपि अत्र प्रकृत्या च । २३

ब्रह्मचर्यं मागा सुप मर नयस्व ॥१६॥

निम्नोऽपि मन्त्रार्थात् देवता साधकत्वात्तत्र द्वितीयोऽपि — नो० य० १, १०, ११ ।

हे आचार्य ! अहम् 'ब्रह्मचर्यम्' व्रतम् 'मागाम्' उपागमम्, अथ 'मा' माम् 'उपनयस्व' आत्मसमीपं प्रापय ॥ १६

हे आचार्य ! अग्निं गच्छति उक्तं यत्र उक्तं कथितं, अत्रःपुत्रं आपनि आमात्के उक्तं (अत्र गम्यते नयनं) कथनम् ॥ २३

की नामासि ? असौ नामास्मि ॥१७॥

अग्निदेवता, यत्र, आचार्यब्रह्मचारिणीर्ब्रह्मप्रतिपत्तये वि०—नो० य० २, १०, ११ ।

हे कुमार ! 'क नाम' क्रियामधेय त्वम् 'असि' भवसि । हे गुरो ! अहं 'असौ नाम' एतन्नामक 'अस्मि' भवामि । १७

हे कुमार ! दोषान्तरं नाम किं ?—हे आचार्य ! दोषान्तरं एते नाम ॥ २३

द्वयस्य तै सवितुः प्रसवेऽग्निर्वाचुभ्यां

पूयो हस्ताभ्यां हस्तं गृह्णात्यसौ ॥ १८

अग्निदेवता, यत्र आचार्यत्वं साधकत्वात्तत्र द्वितीयोऽपि — नो० य० २, १०, ११ ।

‘असौ’ हे अमुकदेवगर्भन् । ‘ते’ तव ‘हस्त’ ‘सवितुः
देवस्य’ ‘प्रसवे’ अनुष्ठाने सति ‘अश्विनोः’ देवयोः ‘वाहभ्यां’,
‘पूषाः’ पूषदेवस्य च ‘हस्ताभ्याम्’ ‘अहं’ ‘गृह्णामि’ ॥ १८

हे अमुक देवगर्भन् ! आग्नि, गविर्ता देवगर्भे अतिव्याप्राप्त्यादेर अवि-
नाशक देवस्यैव माशायाः, शूर्पा देवगर्भे हस्तदेवस्य दात्रा लोकार्थं हस्तं अहं
करोमिह ॥ १८

सूर्यस्याहृत मन्वावर्त्तस्वासौ ॥ १९

हर्षो देवता, यन्तु, माचक्षुषावर्त्तने विनिर्दिष्ट — वी० ४० १, १०, १७ ५० ।

‘असौ’ अमुकदेवगर्भन् । त्वं ‘सूर्यस्य’ ‘आहृतम्’ प्रदक्षिणं
यथा स्यात् तथा ‘अनु’ लक्ष्य ‘मा’ आभिमुख्येन ‘वर्त्तस्य’ ॥ १९

हे अमुक देवगर्भन् । भूमि, एहे साहस्य वृद्धिर्वा आदेग, मन्मक, —
शूर्पाके अविनिर्दिष्ट ॥ १९

प्राणानां यन्धि रसि मा विस्त्रसोऽन्तक
इदं ते परिददाम्यमुम् ॥ २०

अन्तकी देवता, यन्तु, माचक्षुषा दक्षिणाय मन्मकश्च यथा वीर्यामयु मन्मक्या
नाभिगर्भे विनिर्दिष्ट — वी० ४० १, १०, १८ म० ।

हे ‘अन्तक !’ जीवनान्तकारिन् वीर्याधिष्ठातृदेव ! त्वं
‘प्राणानां’ जीवितानां ‘यन्धिः’ बन्धनो, तद्रूपं ‘रसि’ भवसि;

‘इदं’ बालकशरीरं ‘मा विस्मस’ मा अध पीपत । अन्तक ।
 ‘ते’ तुभ्यं ‘अमुम्’ अमुकदेवशर्माणम् ‘परि’ सर्वतः ‘ददामि’ ,
 त्वच्छरणापन्नं करोमीति यावत् ॥ २०

ये रोषादिहेतुः । इमि आग वायु अहृदि वायु मयाहृत अदि
 अहृत्त हृदेहृत्त — एहे बालकके अहृत्तके अणःपीपित्ति कश्चित् ना ; अहृत्त ।
 अमुक-नाम एहे बालकके अहृत्तके अणःपीपित्ति कश्चित् ॥ २०

अहुर इदं ते परिददाम्यमुम् ॥ २१

वायुदेवता, इमु, साधककनामिण्यो विनिर्दिष्ट — ती० अ० १.१.१२ सू० ।

हे ‘अहुर’ अहुरित्त । अग्ने । (पाकागयाधिष्ठाहृदेव ।)
 ‘अमुम्’ एतन्नामकम् ‘इदं’ बालकशरीरं ‘ते’ तुभ्यं ‘परि’ सर्वतः
 ‘ददामि’ ; त्वच्छरणापन्नं करोमीति यावत् ॥ २१

ये अहुर । (पाकागयाधिष्ठाहृदेवता) अमुकनाम एहे बालकके
 अहृत्तके अणःपीपित्ति कश्चित् ॥ २१

हृद्यन इदं ते परिददाम्यमुम् ॥ २२

अग्निदेवता, इमु, साधककदवप्यमं विनिर्दिष्ट — ती० अ० १.१.१३ सू० ।

हे ‘हृद्यन’ हृद्यनारिन् । वायो । (हृदयाधिष्ठाहृदेव ।)
 ‘अमुम्’ एतन्नामकम् ‘इदं’ बालकशरीरं ‘ते’ तुभ्यं ‘परि’
 सर्वतः ‘ददामि’ ; त्वच्छरणापन्नं करोमीति यावत् ॥ २२

ये हृद्यन । (हृद्यनारिष्ठाहृदेवता) अमुकनाम एहे बालकके अहृत्त
 अहृत्तके अणःपीपित्ति कश्चित् ॥ २२

प्रजापतये त्वा परिददाम्यसौ ॥ २३

प्रजापतिदेवता, यजु, मायवक्त्रदक्षिणामध्यमने विनियोग — गी० म० १, १०, २१ ख० ।

‘असौ’ देवशर्मन् । ‘त्वा’ त्वा ‘प्रजापतये’ यक्रुद्धिहाहृदेवाय
‘परिददामि’, सर्वथैव प्रजापतिशरणामन्न करोमीति यावत् ॥ २३

हे यजुः देवशर्मन् । त्वामहं त्वं शरणं त्वं प्राप्नुयि देवताय शरणं
पन्न करिददामि ॥ २३

देवाय त्वा सविते परिददाम्यसौ ॥ २४

सविता देवता, यजु, मायवक्त्रवामामध्यमने विनियोग — गी० म० १, १०, २२ ख० ।

‘असौ’ देवशर्मन् । ‘त्वा’ त्वा ‘सविते’ सर्वविधप्रसवकार्यनि-
र्वाहयित्वा हृद्यन्वाधिठात्रे ‘देवाय’ परिददामि’, सर्वथैव सविता-
शरणामन्न करोमीति यावत् ॥ २४

हे यजुः देवशर्मन् । त्वामहं त्वं शरणं त्वं प्राप्नुयि देवताय शरणं
पन्न करिददामि ॥ २४

बृहन्नचार्यस्यसौ ॥ २५

समिध भाधेह्यपोशान कर्म कुत

मा दिवा स्वाप्सौः ॥ २६

एतन्निगदीनायवकी देवता, मायवक्त्रवामपक्षे विनियोग — गी० म० १, १०, २२ ख० ।

‘असौ’ देवशर्मन् । अथ प्रभृति त्वं खलु ‘ब्रह्मचारी’ ‘असि’
भवसि—इति जानीहीति प्रेषणम् । हे आयुषन् । ‘समिधम्’
समित्काष्ठम् ‘आधेहि’ आनीय धारय अग्नाविति शेषः ;
प्रत्यहं सायंप्रातरिति विवेकः । (अथ.) उदकानि ‘अग्रान’
पिब ; आचमनादिना शरीरमौषं यथाप्रयोजनं यद्योपदेशश्च
व्यवहरति भावः । ‘कर्म’ अध्ययनादि ‘कुरु’ नित्य मिति ।
‘दिवा’ अहनि ‘मा स्वासोः’ स्वापं मा कार्षीः ॥ २५, २६

हे आयुषं देवशर्मन् । अथ प्रभृति त्वं खलु ब्रह्मचारी असि—इति
तुमि स्वयं कश्चि । हे आयुषन् । अहनि सायं प्रातः तुमि अग्रितं नमि
लोकल करिष्ये अर्थात् निता होम करिष्ये । अथ आचमन करिष्ये अर्थ
तति व निष्ये । अथाचमनादि कार्ये आयुषं । अथ अहनि अर्थात् पूर्वा काले
करिष्ये ना । कर्मानि दिवसे निष्कृतं करिष्ये ना ॥ २५, २६

द्वयं दुरुक्तात्परिवाधमाना
वर्षां पवितं पुनती म आगात् ।
प्राणापानाभ्यां बल माहरन्ती
स्वसा देवी सुभगा मेखलियम् ॥ २७

मेखला देवता, विष्टुष्वदः ; मेखलापरिधाने विनिवीतः—गी० म० १, १०२७ ।

‘द्वयं’ ‘मेखला’ ‘दुरुक्तात्’, ब्राह्मणानामदुरपवादवचनात्
‘परिवाधमाना’ अपसारयन्ती, ‘पवित्रं’ विशुद्धं ‘वर्षां’ ब्राह्म
णाभ्यं ‘पुनती’ सस्फुरती सती ‘मि’ ममात्मिके ‘आ आगात्’

आगतवती; 'इयं' मेखला 'देवी', 'प्राणापानाभ्यां' शरीरेषु
 लङ्घाध.स्थिताभ्यां वायुभ्यां 'बलम्' 'आह्वरन्ती' सम्पादयन्ती,
 'सुभगा' सौभाग्यवती 'स्रसा' भगिनी इव भवति ॥ २०

आकाशेण इन्द्रगर्भात्प्रवृत्तं वायुकरकपिनी, एते मेखला, शक्ति विद्युत्प्रकाशव
 त्प्राणादिकं गच्छन्तं कच्छन्तं नामात्र विकृष्टे आगमनं कश्चिदाह्वयतेन । एते मेखला
 देवोऽती ॥ अर्थात् नामकं प्रवृत्तं वायुदत्तं वायुदत्तं वायुदत्तं वायुदत्तं वायुदत्तं वायुदत्तं
 प्रादुर्भाव कच्छन्तं कलापिनी उच्यते वायुदत्तं वायुदत्तं वायुदत्तं वायुदत्तं वायुदत्तं ॥ २१

ऋतस्य गोप्त्री तैपसः परस्वी
 धत्ती रक्षः सहमाना अरातीः ।
 सा मा समन्तं भभि पर्येहि भद्रे
 धर्त्तारस्ते मेखले मा रिपाम ॥ २८

मेखला देवता, भक्ति विद्युत्प्रकाश, मेखलापरिधामि वि—गी० म० २, १०, २०।

हे 'मेखले !' त्वं 'ऋतस्य' ब्रह्मचर्यलक्षणस्य सत्वस्य कर्मणः
 'गोप्त्री' रक्षित्री अस्ति; 'तपसः' वेदाध्ययनस्य 'परस्वी' स-
 र्वसम्भूता अस्ति । 'रक्षः' एकं ब्रह्मचर्यविघ्नकारि रेतःपतनबीजं
 'धत्ती' विनाशयन्ती 'अरातीः' क्रोधादीन् शत्रून् 'सहमाना'
 अभिभवन्ती, 'सा' त्वं 'समन्तं' समन्तात् 'मा' माम् 'भभि'
 लक्ष्य 'पर्येहि' आगच्छ । हे 'भद्रे' कल्याणि । मेखले ! 'ते' तव
 'धर्त्तारः' धारणकारिणः इव 'मा रिपाम' ज्ञेनापि कामाद्यन्त-
 तमेनापि रिपुणा न हिंसिष्य ॥ २८

हे मेखले । इमि उच्छ्वासेण गच्छन्तः इन्द्रदेवोऽहो देवदेव, देवा-
 धारण रूपं धर्त्तारः अथवा देवदेव देवदेव, उच्छ्वासेण अथवा विकारि-

उदय-गायत्रि निराम् अयमेक विनाम एवः ह्योद्यति शत्रुवर्गक परिदृक्
 यदुक्त, — गर्ह्यमानः एव वाग् येषु लक्ष कश्चि आगमनः कः । हे कलानि ।
 उद्यमान शत्रुवर्गो जनि एव कामान्दि दूष्टक गच्छिष्य मात्रा नः पादे । १२४

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ २६

चित्तादेवता, विष्णु मातृचन्द्र, सवितुः रूपदेवे विनियोग — मो. ग. १. १. २६ ।

‘तत्’ तस्य ‘सवितुः’ जगत्प्रसवितुः ‘देवस्य’ सर्वेषु द्यौत-
 मानस्य ‘वरेण्यं’ परत्वीयं ‘भर्गोः’ भर्गो तेजः ‘धीमहि’ ध्यायामः
 चित्तवागः । कस्य इत्याह — ‘य’ देवः ‘न’ भस्माकं ‘धियोः’ वृद्धीः

‘प्रचोदयात्’ प्रकृतं यथा स्यात् तथा चोदयति प्रेरयति ॥ २६

नेहे उदय अगच्छत, गर्ह्यते योऽयमाम उदय (उदय कर्तुं उदयिष्ये)
 उदयिष्ये उदयः ‘उदय’ उदयः, विनि आभासः उदयिष्ये उदयिष्ये उदयः
 उदयः उदयः उदयिष्ये उदयः ॥ २६

भूर्भुवःस्वरोम् ॥ ३०

भूर्भुवः स्वरिति विद्यया व्याहृतीना सो मिति प्रथमस्य च प्रथमविदेवता, गणेश
 विदुषुदयनायथाहर्मानि, सवितुः व्याहृतिपदेमे विनियोग — मो. ग. १. १. ३० ।

‘भू’ भूलोकः, ‘भुवः’ अन्तरीचलीकः, ‘स्वः’ द्युलोकः, —
 इति मान् त्रीन् लोकान् परिव्याप्य ‘ओम्’ अयनशक्तिमान्, पूज्य,
 आत्मा सदेव राजते ॥ ३०

एते कृष्णाः, एते सूर्यः (उदयः) लोकः, एते यन् श्रुत्यादिना-
 एते लोका उदयः अयनशक्ति विदिते भूर्भुवः उदय विदिते भूर्भुवः उदय विदिते भूर्भुवः
 उदयः ॥ ३०

सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु यथा त्वष्ट सुश्रवः सुश्रवाः ।
देवेष्वेव महष्ट सुश्रवः सुश्रवा ब्राह्मणेषु भूयासम् ॥३१

दृष्टी देवता, विराट्पञ्क्तिर्बन्धुः ; सुश्रवसु दृष्टवदृष्टे विनिर्दिष्ट —गी० प्र० २, १० ३१

हे, 'सुश्रव,' सुष्टु श्रवो यशः यस्य तथाविध! दृष्ट! 'मा'
मां 'सुश्रवसं' 'कुरु' । हे 'सुश्रवः' ! त्वं यथा 'देवेषु' दीप्य-
मानेषु पदार्थसमूहेषु 'सुश्रवः' सुविख्यातः, हे 'सुश्रवः' !
'एवं' 'अहम्' अपि 'ब्राह्मणेषु' 'सुश्रवाः' 'भूयासम्' ॥ ३१

हे श्रुविधातु व ३ । आमाटक श्रुविधातु कः । हे श्रुविधातु ! पोनामान
पनार्थममन्त्रेण भक्त्या श्रुति पठन श्रुविधातु, हे श्रुविधातु ! आभिष्ट एतेन
त्र कः १०१००० मन्त्रेण श्रुविधातु दृष्टे । ३१

अग्नये समिध माहायं वृहते जातवेदसे ।
यथा त्व मग्ने समिधा समिध्वस्येव मह
मायुषा नैधया वर्चसा प्रजया पशुभि-
र्ब्रह्मवर्चसेन धनेनात्राद्येन समेधिषीय (स्वाहा) ॥३२

अग्निदेवता, अष्टिबन्धुः, सायमग्नौ समित्पक्षेपे विनिर्दिष्ट —गी० प्र० १, १०, ३६ ।

'वृहते' महते 'जातवेदसे' जातप्रज्ञाय 'अग्नये' 'समिधम्'
'माहायम्' आहृतवानहम् । हे 'अग्ने' ! 'त्वं' 'युषा' 'समिधा'
अनया 'समिध्वसि', 'एवं' 'अहम्' 'मायुषा', 'नैधया', 'वर्चसा'
तेजसा, 'प्रजया' पुत्रादिसत्त्वणेन, 'पशुभिः' गवादिभिः 'ब्रह्म-

पुनर्मनः पुनरात्मा स आगात्

पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं स आगात् ।

वैश्वानरो अद्ध्यः स्तनूपा अन्त-

स्तिष्ठतु मे मनोऽभृतस्य कितुः (स्वाहा) ॥ ३४ ॥ ६

अभिर्देवता, भुरिक्पिष्टुपश्च, इन्द्रियापचारभाष्यिकवित्तोपहोमिदि० (३६६)

'मि' मम 'मनः' 'पुनः' 'आगात्' अस्त्यध्यात् प्रत्यागतं स्वस्य
सभूत् ; तथाचेदानीं प्राप्तेचित्तनस्य मम 'आत्मा' 'पुनः' आगात्,
सर्वथेष स्वस्योऽभवदिति यावत् । तत एव 'मि' मम 'वक्तुः'
अपि 'पुनः' आगात् ; 'श्रोत्रम्' अपि 'पुनः' आगात् । अथ
प्राथये—'अद्ध्यः' शरीरखानामिन्द्रियादीनाम् अहिंसिता,
'स्तनूपाः' शरीररक्षक, 'वैश्वानरः' सर्वजीवाभ्यन्तरस्थोऽग्निः
'अन्तः' यथास्वानं 'तिष्ठतु' किञ्च 'मि' मम 'मनः' 'अभृतस्य'
आत्मनः 'कितुः' प्रज्ञापनं भवत्विति शेषः । 'स्वाहा' सुदु-षाह
इति द्योक्तमस्तु ॥ ३४ ॥ ६

इति सामगयीसत्यत्रतसामश्रमिधिरचितायां

"मन्त्रसंख्ययनी"-नाममन्त्रशास्त्रव्याख्यायाम्

प्रथमप्रपाठकीचः पष्ठपरः ॥ ६

आचार्यस्य मम अमन्त्र पथं वदेते अत्रावुक्तं वदेतां अत्रैव तान्तरमथ न
करिवाहे अत्रात् आचार्यस्य वदं वदेतां, तन्मन्त्रादी, —चक्षुरिन्द्रियं अमन्त्र
पथं वदेते अत्रावुक्तं वदेतां, अत्रनेन्द्रियं अमन्त्र पथं वदेते अत्रावुक्तं
वदेतां । अतःपरं अर्धनीत्र, —मन्त्रोद्दे वेन्द्रियमन्त्रेण मन्त्रावकाशी, मन्त्रो-
दक, देवमन्त्र (मन्त्रोद्देवेण अत्रावुक्तं, आर्षेण) अर्धेण मन्त्रावामे विदुः इत्येव
एवम् आचार्यस्य, अमन्त्रमन्त्र पथं मन्त्रेण मन्त्रावामे अत्रापिन वदेतां । —देवा
अमन्त्र वदा वदेतां अमन्त्रोद्देवेण वदेतां ॥ ३३

मन्त्रावामेण मन्त्रावामेण अथमन्त्रावामेण मन्त्रावामेण

मन्त्रावामेण मन्त्रावामेण इति मन्त्रावामेण मन्त्रावामेण ॥ ६

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

ये अस्वन्तरग्नयः प्रविष्टा
गोह्य उपगोह्यो मरुको मनोहाः ।
खलो विरुजस्तनूदूयि-
रिन्द्रियहा अति तांत्सृजामि ॥ १

शापीदेवता , भूरिक् पठिष्यन् , यगाश्चान्तजलाभिमतये वि०—गी० १, ४, १५ ।

‘असु, अन्त’ एतदुदकमध्ये ‘गोह्यः’ १, ‘उपगोह्यः’ २
‘मरुकः’ ३, ‘मनोहा’ ४, ‘खलः’ ५, ‘विरुजः’ ६, ‘तनूदूयि’ ७,
‘इन्द्रियहाः’ ८, इति ‘ये’ षट्त्रिंशोः । ‘अग्नयः’ शरीरनष्टकारिणः
तेजसः ‘प्रविष्टाः’ स्थिताः ; ‘तान्’ अग्नीन् ‘अतिसृजामि’
अतिमयेन वर्जयामि , मन्त्रमन्त्रा, उक्तापदानेन, औपधपक्षेपादि-
भिद्येति यावत् ॥ १

एते जलान् यथा (यथाशक्त्या) देवताश्च १, मरुकश्च, मनोहाश्च, अन्तः
विरुजश्च, तनूदूयिश्च, इन्द्रियहाश्च—नामकं अग्नीदेवताभिरुक्तं कष्टं त्वयापि
याके । एतन्मन्त्रकं आपि विद्विष्यति कठिणमिह ॥ १

यदपां घोरं यदपां क्रूरं

• यदृपा भगान्त मति तत्सृजामि ॥ २

शापीदेवता , तिसृष्वदुपगो शापीदेवता , तेषु च वि०—गी० १, ४, १५ ।

किञ्च 'अपाम्' उदकानां 'यत्' 'धीरं', 'अपां' 'यत्' 'कूरं'; 'अपां' 'यत्' 'अशास्तम्';—इत्येतद्दीर्घवयं विद्यते प्रायः, 'तत्' अपि 'अति गृह्णामि' अतिशयेन वर्जयामि ॥ २

जटनर घोर नायक ये मोह, ऊरु नायक ये शौर्य, अनाज नायक ये प्र०,—ठायाञ्च विद्विक्त करिच्छे ॥ १

यो रोचनस्तु मिह गृह्णामि ।
तेनाहं मा मभिपिच्छामि ॥ ३

आरोक्षता, निचुद्धुसतोच्छन्द, समावर्षणभित्तं वि०—गी० म० ३, ४, १९ ।

'यः' अग्निः 'रोचनः' शरीरदौर्भिकरः, 'इह' जले 'तम्' एव 'गृह्णामि'; अनस्तरश्च 'अहम्' ब्रह्मचारी 'तेन' जलेन 'माम्' आत्मानम् 'अभिपिच्छामि' ॥ ३

ये अग्नि, अनोच्छ्रय मोक्षिकाग्नी,—ठाहाते एहे जटन अरुण करिच्छे एव० अग्नि उक्ताग्नी येहे निर्दोष अःण अनाजटन गिरुत करिच्छे ॥ ३

यशसे तैजसे ब्रह्मवर्चसाय बलायेन्द्रियाय ।
वीर्यायान्नाद्याय रायस्वीषाय त्विष्या अपचित्वी ॥ ४

आरोक्षता; निचुद्धुसतोच्छन्द, तपेव वि०—गी० म० ३, ४, १९ ।

किमर्थमित्याचटे—'यशसे' 'तैजसे' 'ब्रह्मवर्चसाय', 'बलाय' 'इन्द्रियाय', 'वीर्याय', 'अन्नाद्याय' अन्नादिनाभाय,

‘रायस्त्रीषाय’ धनस्य पीषणाय ‘त्विष्ये’ त्विषे कान्त्यै, ‘अपचित्वे’
अपचितिर्निस्कृतिर्भोग्यत्वनर्थात्तरम्, तस्यै अन्ननी यशसादि
लाभायेति क्लृप्तम् ॥ ४

इति ब्राह्मणं कान्त्यै यजमानं देव्यै उद्धरन्तं ‘वेदिकान्त्यै’, योऽन्तः
हन्तुं शक्यः, कान्तिं च योऽन्तः शक्यः इति ॥ ४

येन स्त्रियं मङ्गणुतं येनापा नृपतः सुराम् ।
येनात्मानम्यपिञ्चत येनेमां पृथिवीं महीम् ।
यहान्तदश्विना यश-
स्तेन मा मभिपिञ्चतम् ॥ ५

अपिचि इति पदस्यकारणव्यक्तिवद् यथावत्ताभिरप्येति ०—ये० अ० १७, १८

इ ‘अग्निनो’ देवो । युवा येन’ सामर्थ्येन ‘स्त्रियं’ स्त्रीलाति
‘मङ्गणुतम्’ भोग्यत्वेन निरूपितवन्तो,— येन’ सामर्थ्येन ‘अपा
अप सुराम्’ कृषतम् शमितवन्तो, अप सुरात्वेन भोग्यात्
कृतवन्तो,— येन’ सामर्थ्येन ‘अत्मान्’ देवमान भोग्यान् कृत
वन्तो,— किमधिकेन, येन’ सामर्थ्येन ‘इमां’ ‘महीं’ महतीं सुवि
पुसा ‘पृथिवीं’ समस्तामेव ‘अभि अपिञ्चतम्’ तर्पितवन्तो, ‘जं
युवयो तादृशं यत्’ सामर्थ्यम् ‘तत् यश’ यशस्कर इति
यावत् । ‘तेन’ तादृशेनैव सामर्थ्येन ‘मान् अभिपिञ्चतम्’
मम मभिपिञ्चतं कुरुतम् ॥ ५

हे अदिनायक देवद्वार । तोग्या ये कर्मकार श्रीआडिके पुरुष आदिप
 तोग्या करिवावाक ,—ये कर्मकार जलकेठे मूढाकरणे परिपुत्र करत तोग्या
 करिवावाक ;—ग कर्मकार, विजोदकके पापक (पापी) प्रणे वागुनीदेवर
 तोग्या करिवावाक ,—अधिक कि, एहे दुविगुण कृमउलजमकहे ये कर्मकार
 विपुत्र करिहेछ ,—तोग्यादेवरी नेहे वनदरो कर्मका अगुमात्रेहे आनाके
 गेदेऊन वनदरो कर्मका आदान करे ॥

उद्यन् भ्राजभृष्टिभिरिन्द्रो
 मरुद्भिरस्थ्यात्प्रातर्याशभिरस्थात् ।
 दशसनिरसि दशसनिं
 मा कुर्वा त्वा विशाम्या मा विश ॥ ६

धतदासीना प्रयाचा मादिशो देवता, पंक्तिचन्द्र , समानवितस पादिशोपस्थाने
 विविद्योद —गी० गी० १,४,२० सु० ।

‘इन्द्रः’ (इदि परमेस्वर्ये^१ तंजोरूपादिपरमैश्वर्ययोगाद्वादि-
 त्वोऽपीन्द्र उच्यते) आदित्यः ‘उद्यन्’ सन् ‘भ्राजभृष्टिभिः’
 द्योमहृष्टिभि ‘मरुद्भिः’ क्विरथैः सह ‘अस्थात्’ ; किञ्च ‘प्रात-
 र्याशभिः’ प्रातराशभोक्तृभिः अन्यान्यैश्च देवैः सह ‘अस्थात्’ ।
 त्वं ‘दशसनिः’ दशाना सनिः सश्वजनोयः ‘असि’ भवसि, ‘मा’
 मामपि तथैव ‘दशसनिं’ दशजनानां भजनोयं ‘कुरु’ ; अहम्
 ‘त्वा’ त्वाम् ‘आविशामि’ उपगच्छामि अर्थित्वेन ; त्वच्च ‘मा’
 माम् ‘आविश’ फलदावृत्तिनेति भावः ॥ ६

हे आदित्य । तूमि मीठ्ठुष्टि किरवपुष्टेयः गरिष्ठ एवः आठरुनजोकी
 मन्याना देववपेठे गरिष्ठ, उद्विठ २७७७ देवोपायान रहिराह । तूमि वेळण

पुनरनेन पृथगोर, आमाकेण नेहेरण पुननेन पृथगोर कर । आमि वाचक
रुणे होधार निकटे उपहित इवेवाहि; कुमि मातृरुणे आमार निकटे
उपहित इत् ॥ ७

उद्यन् भ्राजभृष्टिभिरिन्द्रो
मरुद्भिरस्यात्सान्तपनेभिरस्यात्
शतसनिरसि शतसनि
कुर्वा त्वा विशाम्या मा विश ॥ ७

इन्द्र इत्यादि पूर्ववत् । 'त्वं' 'शतसनिः' शतानां सनिः
सम्भजनौयः 'असि' भवसि, 'मा' मामपि तद्यैव 'शतसनि'
शतजनानां भजनौय 'कुर्व' । अहमित्यादि च पूर्ववत् ॥ ७

। हे आदिता । उद्यामि पूर्ववत् । कुमि येकण मरु मरु उनेन पृथ-
गोर, आमाकेण नेहेरण मरु मरु पुनेन पृथगोर कर । आमि वाचक
रुणादि पूर्ववत् ॥ ७

उद्यन् भ्राजभृष्टिभिरिन्द्रो
मरुद्भिरस्यात्सायंयावाभिरस्यात् ।
सहस्रसनिरसि सहस्रसनि
मा कुर्वा त्वा विशाम्या मा विश ॥ ८

पुनरिन्द्र इत्यादि पूर्ववत् । 'सहस्रसनिः' सहस्राणां बहु-
नां सनिः समुपजनौयः 'असि' भवसि, 'मा' मामपि तद्यैव
'सहस्रसनि' बहूनां भजनौय 'कुर्व' । अहमित्यादि च
पूर्ववत् ॥ ८

हे आदिष्टा । हेतादि पूर्ववत् । इमि येरुग गहय गहय अनेन
 पूरुनोय, आयाटेक ७ जे हेरुग गहय गहय अनेन पूरुनोय कर । यामि वाचक
 हेतादिष्ठ पूर्ववत् १७

चक्षुरसि चक्षुः सखीव मे पाप्मानं जहि ।

सोमस्त्वा राजावतु नमस्तेऽस्तु मा मा हिंसीः ॥ ६

सखी देवता, निष्पृष्टदुष् हन्त ; सभासर्जितस सखीयसुधां वि०—गी० ग० ३, ४, २१ ।

हे सखी । त्वं 'चक्षुः' जगतां चक्षुर्भूतः 'असि' भवसि,
 किञ्च 'चक्षुः' प्रकाशवीजम् अपि त्व मेधासि । 'मे' मम 'पापा-
 नम्' 'अपजहि' नाशय । 'राजा' देदीप्यमानः 'सोमः' अन्द्रः
 'त्वा' त्वाम् 'अवतु' रक्षतु ; सखीयसुधां पावयित्वेति भावः । 'नि'
 तुभ्यं 'नमः' 'अस्तु' ; 'मा' मां 'मा हिंसीः' मा विनशः ॥ ६

हे सखी । इमि जगदकर उरुयुगग हरेठठह एव उरु उरु नहि प्रकाशेन
 शीकठ इमिहे, आयाठ पाप नहे कर । देदीप्यमान उरुमा जेवजा, जेवाटेक
 शीक शूरा नाम कदाहेडा इका करुन । जेवाटेक मरुधार ; केह येन
 आयाटेक नहे करिके वा पाटे १७

उदुत्तमं वरुण पाश मस्य-
 द्वाधमं वि मध्यमए अघाय ।
 अथादित्य व्रते वयन्तवा-
 नागसो अदितये स्याम ॥ १

नरुको देवता, निष्पृष् हन्त, मेष्यासुधने विनिगीत — गी० ग० ३, ४, २१ इ० ।

हे 'वक्ष' । 'अस्यत्' अस्माक 'उत्तम' उत्तमाङ्गे कण्ठादौ स्थित पाद्यम् 'उत् अवाय' ऊर्ध्वत एव शिथिलीकुरु, 'अध-
ग' मध्यमाङ्गे कण्ठादौ च स्थितं पाद्यम् 'वि' अवाय, विमेषेण
शिथिलीकुरु, 'अधमन्' अधमाङ्गे ग्रादादौ च स्थितम् 'अव'
अवाय, नीचत एव शिथिलीकुरु । किञ्च हे 'आदित्य' अदिते
अङ्गुष्ठस्यांश । 'अध' अनन्तर पाद्यमुक्ता सन्त 'वय' 'तव'
'व्रते' कर्मणि 'अनागस' निरपराधिनेः यथा 'स्याम' तथा कुरु ।
किमर्थमिल्याह—'अदितये' अङ्गुष्ठफललाभाय ॥ १०

हे वक्षस्य देवदेव ! आमाङ्गे उत्तमाङ्गे कर्णादिते अवहित पात्र, निधिन
करिञ्जा उपरि हरेच्छेदे वनादेशा शीघ्र, मध्यामाङ्गे कण्ठदेशादिते हित पात्र
निधिन करिञ्ज विदूत कर, अध्यामाङ्गे पादादिते अवहित पात्रनिधिन
करिञ्जा नीचतां हरेच्छेदे स्थित करिञ्जा शीघ्र । हे अवतारस्य ! आमाङ्ग
पात्रमुक्त ह्येषा तौनार मन्त्रोपविधान कार्णो अवत फल जातेन निधिन
वाहाते निरुपराधी धाकि एतन् कर ॥ १०

शोरसि मयि रमस्व ॥ ११

माया दीवता, यजु, अथर्ववेदे विनियोग—गी० म० २, ३, १२ प० ।

हे माले । देवि । त्व 'श्री' शोभा 'असि', अत. त्वा
प्रार्थये—'मयि' मञ्जूरीरे 'रमस्व' रमसाया शोभमाना तिष्ठ ॥ ११

हे माला देवदेव ! त्वमि श्रीश्रेय शोभा हरेच्छेद, अतएव प्रार्थना
नरीर श्रीश्रेय शोभासम्पादन करत अवधान कर ॥ ११

ॐ तैत्र्यौ स्यो नयत माम् ॥ १२

उपानदेवता, यजु, उपानस्यविधाने विनियोग—गी० म० २, ३, १६ प० ।

हे उषानही ! देवसे ! युवां 'नेत्रो' नेत्ररूपिण्यो 'स्य.'
भवद्यः, अतः युवां प्रार्थये—'मां' 'नयतम्' प्रापयतम् ; देवाद्
देवान्तरं सुखेनेति यावत् ॥ १२

हे उषानही ! देवसे ! युवां 'नेत्रो' नेत्ररूपिण्यो 'स्य.'
भवद्यः, अतः युवां प्रार्थये—'मां' 'नयतम्' प्रापयतम् ; देवाद्
देवान्तरं सुखेनेति यावत् ॥ १२

गन्धर्वोऽस्युपाव उप मा मव ॥ १३

इत्यो देवता , यजु , वेदवदण्डवदणे विनियोग — यो० अ० ३, ४, १० सू० ।

हे दृष्ट ! त्वं 'गन्धर्वः' रक्षणसमर्थः 'अस्ति' भवसि,
'माम् उपाव' मत्समीप मागत्य रक्ष । पुनः कव्यशामि—'माम्
उपाव' मत्समीप मागत्य रक्ष, सर्वतो रक्षेति भावः ॥ १३

हे दृष्ट ! त्वं 'गन्धर्वः' रक्षणसमर्थः 'अस्ति' भवसि,
'माम् उपाव' मत्समीप मागत्य रक्ष । पुनः कव्यशामि—'माम्
उपाव' मत्समीप मागत्य रक्ष, सर्वतो रक्षेति भावः ॥ १३

यत्न मिव चक्षुषः प्रियो वो भूयासम् ॥ १४

परिपदो देवता , यजु , आचार्यपरिपद्वीचणे विनियोग — यो० अ० ३, ४, १० सू० ।

हे परिपदः ! अहं 'य.' युष्माकं 'चक्षुषः' चक्षुषा मन्तिके
'यत्नम्' यत्नः 'इव' 'प्रियः' 'भूयासम्', यच्चो यथा सर्वेषां प्रिय,
तथा अहं अपि भूयासम् ॥ १४

हे परिपदः ! अहं 'य.' युष्माकं 'चक्षुषः' चक्षुषा मन्तिके
'यत्नम्' यत्नः 'इव' 'प्रियः' 'भूयासम्', यच्चो यथा सर्वेषां प्रिय,
तथा अहं अपि भूयासम् ॥ १४

श्रीष्ठापिधाना नकुली दन्तपरिमित पवि ।

जिह्वे मा विह्वली वाच चारु माद्येह वाद्य ॥ १५ ॥

जिह्वा देवता चतुष्टय इत्येव वाक्यमाहने विनिर्दिष्टम्—गी० अ० १४ १८ सू० ।

हे 'विह्वे' । त्व 'श्रीष्ठापिधाना' श्रीष्ठाभ्या माच्छाद्यमाना 'नकुली' नकुलीव, नकुली यथा विले प्रच्छन्ना भवति क्षणेनाभ्रमकाश करोति पुन क्षणेन प्रच्छन्ना भवति तद्वत्स्य भावा भवसि, 'दन्तपरिमित' यादृच्छिक्र 'विह्वल' अशुद्धा द्विदोषयुक्त शब्द, प्रयुक्त सन् 'पवि' वज्रस्वरूपो भवति यत, अतस्त्वान् 'अद्य' प्रार्थये,—'इह' जगति 'मा' मा 'चारु' शोभन 'वाचं' वचन 'वाद्य' व्यक्त वाचय चिर मिति ॥ १६ ॥

हे विह्वे । नर्सीर्वाहे अक्षर ७ अर्धेण अनाचरेण अवधिना कृमि नह् नोर नात्र तदेतेह इत् नार्हायमाते पयसा डेकादिभ्य अत्तद्धाभि र्नावहुत् वाक्यामप्य, वज्रशब्दग रहोहापाते अकृत्वा अना धीर्बना तदि—एहं अमते विह्विन आमाते निर्वाक्य वाक्यात् एवका कत् । १८

वनस्पते वीडुङ्गो हि भूया

अस्मत्सखा प्रतरण सुवीरः ।

गोभिः सन्नद्धो असि वीडयस्व

आस्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥ १६ ॥ ७

वपी देवता, घटात् वक्तृत्वात् एवामिममना रोडपकीति—गी० अ० १४ १९—२२ ।

हे 'वनस्पते' । वनस्पतिर्वृक्ष, तद्वयवेन काष्ठेन निर्मित । इत्यः 'हि' यत् त्वम् 'गोभिः' तन्तुभिः 'सन्नद्ध' सम्बन्ध

‘ঘসি’, অত. ‘বৌদ্ধ’ বৃদ্ধাঙ্গঃ; ‘সুধীরঃ’ কল্যাণবীরাধারঃ ত্বম্
 ‘মম্বল্লখা’ অম্বলক’ সখিরূপ. সন্ ‘প্রতরণ’ পথপ্রাণা
 ‘মুয়া’। স ত্বং ‘বৌদ্ধয়স্ক’ সম্মতি কিঞ্চিত্ চরণং তিহ। ‘সি’
 তব ‘প্রাস্থাতা’ আরোহী ত্বদুপরি আরোহতু; ‘জিহ্বানি’ জেয়ানি
 কামক্রোধাদীনি ‘জয়তু’ ॥ ১৬ ॥ ৩

इति सामग्रीसत्यवतसामयमिधिरचितायां
 “मन्त्रसङ्गीतनी”-नाममन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम्
 प्रथमप्रपाठक्रीयः सप्तमः खण्डः ॥ ७

হে বনকাঠে নির্মিত রথ। তুমি যেহেতু গৌতমপ্রভৃতিতে সমাক্ষর, মূঢ়, অতএব বীরশ্রেষ্ঠদের আশ্রয় হইতেহ, তুমি আমাদের হৃদয়রূপে পথের জাঁতা হও, আশ্রয়ত কিছু ক্ষণ এই স্থলেই অবস্থিত কর; তোমার আরোহী, তোমাকে আরোহণ করুন,—অরের যোগা কামাদি বিপুলিচয়কে অর করুন। ১৬

नामवेवीर महत्कारणैर श्रवणप्रपाठक्रीयः सप्तमः खण्डः
 नव्यावत् नामप्रनीर कृत वद्याश्रय नयाथ । १

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

इमा मे विश्वतीवीर्यो भव इन्द्रश्च रक्षतम् ।

पृषत् स्व' पर्यावर्त्तयानष्टा आयन्तु नो गृहान् ॥ १

पारशी देवता, अष्टमः खण्डः ; मीमांसकानामे विविधीय — शी० अ० ३, ६, १ ।

हे चारक ! (शिष्य ।) त्व' 'मे' मम 'इमाः' गाः पारष-
भूमिगताः 'रक्षतम्' । एतत्फलैर्न 'विश्वतीवीर्यः' बहुवल्लग्नौ
'इन्द्रः' ऐश्वर्यमान् 'च' 'भव' * 'पृषन्' । देव । 'त्व' एना,
'पर्यावर्त्तय' प्रत्यावर्त्तय ; यथा च इमाः 'अनष्टा' सत्वः 'नः'
अस्माकं 'गृहान्' 'आयन्तु' प्रत्यागच्छन्तु तथा कुरु ॥ १

ये गोपार्श्वः । (निष्ठा) आमार एहे गोपार्श्वे चोदयं कृषिते इत्थं
कश्चित् । एहे गोपार्श्वे कार्येण कर्त्तव्ये कृषिं बह्वन्तानी ए एवर्णान् ए० ।
ये गृहान् । कृषिं हेहादिगते गोपे दृष्टे अद्यात्त कशाहे० ;—पारश्वे
हेहादा निर्विद्ये आमारिणं उच्यते अद्यात्तमन कश्चित् गोपे ॥ १

इमा मधुमतीर्मञ्च मनष्टाः पयसा सह ।

गाव आज्यस्य मातर इहेमाः सन्तु भूयसीः ॥ २

पारशी देवता, अष्टमः खण्डः ; प्रत्यागतामिमन्त्रे विविधीय — शी० अ० ३, ६, २ ।

हे चारक ! 'अनष्टा', 'मधुमतीः', 'इमाः' गाः 'पयसा'
दुग्धेन 'सह' 'मञ्च' प्रत्यर्पय ;—'भूयसीः' भूयस्वः बहव'
'इमाः' गावः 'इह' गृहे 'आज्यस्य' घृतस्य 'मातरः' जन-
दिक्षरः 'सन्तु' ॥ २

ये गोपार्श्वः ! अमन्त्रो, मधुमती, एहे पाकिठलिके इष्टेन मदिके
आमारिके अद्यात्तं कर । हेहादा एहे गृहेणपथेष्टे गृहेण कश्चित् गृहे ॥ २

गवां श्लेषासि गावो भयि श्लिष्यन्तु ॥ ३

देवता देवता, यन्तु, श्लेषासि श्लेषासि विनियोग — गी० पृ० ३, ६, ३ पृ० ।

हे क्रोड ! त्वं 'गवां' 'श्लेषा' 'असि' ; त्वां प्रार्थये,—'गावः'
इमा 'भयि' मद्गृहे 'श्लिष्यन्तु' स्वच्छन्दास्तिष्ठन्तु ॥ ३

हे क्रोड ! त्वं श्लेषासि-श्लेषासि श्लेषासि ; आर्चना करि—अरे श्लेषासि
येन आमात्रं गृहे छिन्नकालं श्लेषासि करि ॥ ३

संग्रहण संग्रहाण ये जाताः पशवो मम ।

पुपैपाल् शर्म यच्छतु यथा जीवन्तो अप्ययात् ॥ ४

पुपा देवता, यन्तु इत्यं, विलयनशीले विनियोग — गी० पृ० ३, ६, ३ पृ० ।

हे 'सङ्ग्रहण' शर्म ! 'मम' गृहे 'ये' 'पशव' 'जाता', तान्
'सङ्ग्रहाण' रक्षार्थं स्वीकुरु । 'पुपा' पीपको देवः 'एषां' पशूनां
'शर्म' कल्याणं तथा 'यच्छतु' ददातु, 'यथा' 'जीवन्त'
प्राणान् धारयन्त एवैते पशवः 'अप्ययात्' अपि-अयान्, समयं
यापयेयुः ; आयुष्यन्तो भूयासुरिति भावः ॥ ४

हे मम-शर्म ! अर्थः आमात्रं गृहे ये ममकं संग्रहाणं श्लेषासि-
श्लेषासि श्लेषासि श्लेषासि । पुपा देवता अरे ममकं श्लेषासि
कल्याणं कुरु, यथासंभवं देवता कोनित्वादेवैतेषां श्लेषासि श्लेषासि
प्राणान् ॥ ४

भुवन मसि साहस्र मिन्द्राय त्वा हन्मिच्छामि ।

अथत सरिष्ट मिलात्सु ॥ ५

अथितदेवता, भूरिक् गावोसि, अथत सरिष्ट मिलात्सु — गी० पृ० ३, ६, ३ पृ० ।

হে বিষ্ণু করষাশ্ব । স্বধিতে । ত্বং 'ভুবনং' ভুবনোপকারকম্, 'অসি' অসি, 'অসতং' অসন্নং, 'অরিষ্ট' বিষন্নায়ম্, 'ইলাশ্ব' অশ্বদেং, 'সাহস্র' সহস্রেভ্যো হিতম্, 'ত্বা' ত্বাং, 'সম' সৌহকার', 'ইন্দ্রায়' ঐশ্বর্যবিশিষ্টায় তস্মৈ 'অদদাত' অদদত ॥ ৫

হে অশ্ব । তুমি এ ভুবনে সকলেরই উপকারক হইতেছ, অতএব তুমিই পশুদিগের বাহুনির বিধানের মধ্যস্থ হইতেছ, অক্ষয়, বিষনাশন, অসন্ন ও বিষজনহিতসাধন তোমা-অশ্বকে নোরনাশ, ঐশ্বর্যসমুৎপাদক অশ্বতকদিগাদিহাছন ॥ ৫

গোপোষণ মসি গোপোষস্যৈশ্বিষে গোপোষায় ত্বা ।

সহস্রপোষণমসি সহস্রপোষস্যৈশ্বিষে সহস্রপোষায় ত্বা ॥ ৬

স্বধিত্বৈবতা, পশা পশুবিষয়, তস্বং শক্তিযুক্তো—(গো-বইব) ।

হে স্বধিতে । ত্বং 'গোপোষণ' গণাং পুষ্টিনিমিত্তম্, 'অসি', কিন্তু 'গোপোষস্ব' গণাং পুষ্টি, 'ইশ্বিষে' ইশ্বরোঃসি, অতএব 'ত্বা' ত্বাং 'গোপোষায়' গণাং পুষ্টির্থে, সৃষ্টীতবানিতি সম্বন্ধযুক্তম্ । অপিচ যতস্ব 'সহস্রপোষণ' বহুনাং পশুনাং পুষ্টিনিমিত্তম্ 'অসি', 'সহস্রপোষস্ব' বহুনাং পুষ্টি 'ইশ্বিষে' ইশ্বরোঃসি, অতস্ব 'ত্বা' ত্বাং 'সহস্রপোষায়' বহুনাং পুষ্টির্থে, সৃষ্টীতবানিত্যেব ॥ ৬

হে অশ্ব । তুমি গোনকলের পুষ্টিসাধন হইতেছ, আর তুমি গোনকলের পুষ্টির অসাধারণ উপায় হইতেছ, অতএব গোনকলের পুষ্টির্থে তোমাকে অশ্বতকদিগাদিঃ তুমি অনেক পশুর পুষ্টির নিমিত্ত হইতেছ ও অনেক পশুর পুষ্টির অসাধারণ উপায় হইতেছ, অতএব আমিই অনেক পশুর পুষ্টির নিমিত্তই তোমাকে অশ্বতকদিগাদিঃ ॥ ৬

‘लोहितेन स्वधितिना मिथुनं कर्णयोः कृतम् ।
 (यावतीनां) यावतीनां व ऐपमो लक्षण मकारिषम् ।
 (भूयसीनां) भूयसीनां व उत्तरा मुत्तराए समां
 क्रियासम् ॥ ७

मिथुनं बट्पदा जगतो ह्यस्य, सोदैवता, कृतमस्यस्य गोरमुमकषे वि०—गी० ३ १, १ ।

‘लोहितेन’ अग्निसन्तानेकरत्नवर्णनं ‘स्वधितिना’ लौह-
 शभाकाविशेषेण गवां ‘कर्णयोः’ द्वयोः ‘मिथुनं’ शोयुगवोरैकविधं
 चिह्नं ‘कृतम्’ मयेति । हे भावः । ‘ऐपमः’ अस्मिन् वर्षे ‘यावतीनां’
 यावत्सद्व्यकानां, ‘व’ युष्माकं ‘लक्षणं’ चिह्नम् ‘प्रकारिषम्’ ;
 ‘उत्तरा मुत्तरां समां’ उत्तरोत्तरवर्षेष्विति यावत् ; ‘भूयसीनां’
 आम्भोऽपि बहुतराणां ‘य’ युष्माकं, ‘क्रियासम्’ लक्षणं मेद-
 मयेति शेष ॥ ७

वत्सप्रापयित्री, दीहनसमये मातृजह्वार्या वत्सस्य बन्धनात् ।
 'सा' इयं तन्ती, 'नः' अस्माकं- 'उत्तरा सुत्तरां' समाम्' उत्त-
 रीत्तरं वर्षं प्रति 'पयस्वती' क्रमप्रवृद्धपयस्वतीवन्धनी सती,
 'दुहा' कामानां प्रपूरयित्री भवत्वित्यर्थः ॥ ८ ॥ ८

इति सामगथ्रीसत्यव्रतसामग्र्यमिषिरचितायां
 "मन्त्रसञ्जीवनी"-नाममन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम्
 प्रथमप्रपाठकीयः ऋष्टमः खण्डः ॥ ८

एते इच्छुः षो-मकुलर मातृरु पाण्डिजी इदरेच्छे एतः वरुगव गदि
 गी दिनेर अरुठकीदिनी इच्छेच्छे; एते इच्छुः डेरुदोवर वरुषे रुम-प्रवृ
 रुवरो गाडोवेर वरुवो दच्छे आरुदिनेर कामना मनुवेर गुरुवद
 इच्छे ॥ ८

गामवेद्येव मन्त्राक्षरेण अक्षरेणार्थीरुत्तम इच्छे
 मन्त्राक्षरेण गामवेद्येव रुच्छे वरुवोव गामवेद्ये ॥ ८

॥ इति प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥

तत

॥ प्रथम-खण्डः ॥

ॐ ॥ यः प्राच्यां दिशि सर्पराज एष ते बलिः ॥ १
यो दक्षिणस्यां दिशि सर्पराज एष ते बलिः ॥ २
यः प्रतीच्यां दिशि सर्पराज एष ते बलिः ॥ ३
य उदीच्यां दिशि सर्पराज एष ते बलिः ॥ ४

एते विगदा ; यतुषां निवां सर्वो देवता, श्रवणा-मलिकर्षोणि दि०-गी० १.०.११-१६ ।

‘प्राच्यां’ पूर्वस्यां ‘दिशि’ ‘यः’ ‘सर्पराजः’ सर्पयेष्टः वर्त्तसे,
तस्य ‘ते’ तव ‘एषः’ नदत्तो ‘बलिः’ ग्रहणोयी भवतु ॥ १

‘दक्षिणस्यां’ ‘दिशि’ ‘यः’ ‘सर्पराजः’ इत्यादि ॥ २

‘प्रतीच्यां’ पश्चिमायाम् ; ततः स्पष्टम् ॥ ३

‘उदीच्यां’ उत्तरस्याम् ; ततः स्पष्टम् ॥ ४

पुत्रीविक्रम वर्द्धमान, हे सर्पराज ! त्वांकारे एहे बलि अत्रक हहेतेहछे ।
पश्चिमविक्रम वर्द्धमान हे सर्पराज । त्वांकारे एहे बलि अत्रक हहेतेहछे ।
पश्चिमविक्रम वर्द्धमान हे सर्पराज । त्वांकारे एहे बलि अत्रक हहेतेहछे ।
उत्तरविक्रम वर्द्धमान हे सर्पराज । त्वांकारे एहे बलि अत्रक हहेतेहछे ॥ - ४

नमः पृथिव्यै हृष्टाय विश्वभृन्मा ते अन्ते रिषाम् ॥
संहृतं मा विवधीर्विहृतं माभिसंवधीः ॥ ५

भूतिवदुष्टं इत्यर्थः ; विश्वभृन्मा, यथा-भूमिजने विनिधीम — गो० १, ७, १० ।

‘पृथिव्यै’ देव्यै ‘नमः’ नमस्कुर्मः । हे ‘विश्वभृत्’ सर्वेषां धार-
यिनि । देवि ! कालस्य ‘दंष्ट्राय’ दंष्ट्रायाः ‘अन्ते’ समीपे स्थिता
अपि यद्यं यतः ‘ते’ तव स्वांशाः अर्तुं ‘मा रिषाम’ मा विन-
श्येम । इतय प्रार्थ्यते—‘संहृतं’ पञ्चतत्त्वसमष्टौभूतं सजीव-
मस्मद्देहं ‘मा वधी’ नाकाले विनश्येः ;—‘विहृतं’ विद्युत्तम्
व प्रकृत्या जीवं तव पुनः ‘मा अभि सम्बन्धीः’ अभिसम्बन्धं
मा कार्षीरिति ॥ ५

पृथिवीदेव्यै नमस्कारः । हे विश्व भृन्मा त्वेव विश्वकारिणी देवि । कालः
क्रीणन् मरुतो गच्छ विहृतं देहं विहाय । आनन्दा यथात्र निरुद्धे शक्तिर्ना
येन विनीतधीः नास्ति । कर्मना, आनन्दा एकीकृत्योत्पद्यते । आनन्दो
एवै गच्छात् कर्षात् प्रेक्षात्पुनःसंयोगे देन अत्रांसे विनश्ये कः इति ।—एव
देह इत्येते विद्युत्त आत्मा देन पुनश्च देह आरब्ध नास्ति ॥ ५

सोमो राजा सोमस्तम्बो राजा
सोमोस्माकं राजा सोमस्य वयं स्मः ॥
अहिजम्भन मसि सोमस्तम्बं
सोमस्तम्बं अहिजम्भन मसि ॥ ६

विद्युत् इत्यर्थः, सोमो देवता, यथा-भूमिजने विनिधीम — गो० १, ७, १० ।

'सोमः' चन्द्रमा देवः यद्यी सोमधीनां राजा, यथा च एषः
'सोमस्तम्बः' 'राजा' वनस्पतीनाम् ; तथेषार्यं 'सोमः' देहस्ती
देवः 'प्रस्राकम्' 'राजा' ; 'सोमस्य' एतस्य सभूता एव
'वयं' 'स्यः' भवामः ॥ हे 'सोमस्तम्बम्' सोमस्तम्ब । सोमगुच्छ ।
त्वम् 'ग्रहिलम्बनं' पद्मीनां स्तम्बनं 'प्रसि' भवसि । दिव्यचन
मादरातिगयद्योतनार्थम् ॥ ६

सोम (छत्र) देवता, देवता ३ वदिसगूदेर राजा एत एते गोमगच्छ येमन
वनस्पतिपद राजा ; एहे (अत्रि) सोमस्य कम्बनि सायादर राजा ;
यामरा सोमेवहे । हे सोमगच्छ । तूयि सर्प मकमेर उद्यनयकण
इहेच्छे, सोमाव गफयाजेहे सर्पगच्छ उच्छिष्ठ (क्रिशान्क्रिणुम्) इहेरा
वाहे ॥ ७

याए सन्धाए समधत्त यूयए सप्तवृषिभिः सह ।

ताए सर्पां माल्यक्रामिष्ट

नमो वो अस्तु मा नो हिंसिष्ट ॥ ७

सराउउए हन्तः, सर्पां देवता., यवथावा दर्भजये विनिवीग — यी० १, ७, २१ ।

हे 'सर्पाः !' 'सप्तवृषिभिः' सप्तर्षिभिः 'सह' ययं 'यां'
'सन्धां' सन्धिव्यवस्थां 'समधत्त' स्वीकृतवन्तः ; तां व्यवस्थां
'माल्यक्रामिष्ट' ; तस्याः पतिक्रमणं मा कुर्वत । 'वः'
युष्मान् 'नमः' अस्तु ; 'न.' अस्मान्, 'मा हिंसिष्ट' यूय-
मिति ॥ ७

हे सर्पमकल । सोमावा गच्छिदि गच्छिष्ठ वैकण गच्छिष्ठ करिशाह ;
से वावथा अतिक्रमण करिष्ठ मा । सोमाविगके यामरा यवदार करि,
सोमावा सामाधिके दिग्वा करिष्ठ मा ॥ ७

सा नस्तोके तनये मा न आयौ
 मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिष ।
 वीरान्मा नो रुद्र भासिनो वधी-
 र्हविषन्त सदमित्त्वा हवामहे ॥ ८

विष्णु इन्द्र इती देवता, आशुष्मं इत्येते विदियाम् — ती० म० १८१ ।

हे 'रुद्र' । 'न' अस्माक, तोके पुत्रादिविषये, 'तनये'
 पुत्रपुत्रे, 'आयो' आयुषि गोषु, 'अश्वेषु च मा रीरिष' हिंसा
 मा लया, किञ्च हे रुद्र । 'न' अस्माक वीरान्' विक्रान्तान्,
 'भासिन' तेजस्विन, भावादीनाम्नीयान् अपि दुष्टान् 'मा
 वधी' । 'हविषन्त' यजन्तो वय, 'त्वा' त्वा, 'सदम् इत्' सर्वदा
 एव हवामहे स्मराम इति यावत् ॥ ८

हे रुद्र देवता । आयास्येत्तं पूजयामि अङ्गुलि गेण अथ अङ्गुलि एव
 नंदमात् अकाले विभक्ते कश्चित् ना । आशुष्मं विषय आर्षनीय एव आशुष्म
 वीरं च तेषां आशीर्वादिनां कश्चित् ना । यजन्तीनां आशुष्म
 योमात् निकटे हेतरे मत्त आर्षना कश्चित् ॥ ८

शतायुधाय शतवीर्याय शतोतयेभिमातिपाहे ।
 शत यो न शरदो अजीजा-
 दिन्द्रो नेषदतिदुरितानि विप्रवा ॥ ९

भूरिक पक्षिभ्यम् इती देवता, भवामि प्रथमाशुष्मि वि०—ती० १८१ ।

'यः' 'इन्द्र' 'न' अस्मान् 'शरद् शत' शतवर्षम् 'अजीजनत्'

जीवयति ; अपि 'यः' इन्द्रः 'नः' अस्माकं 'विभ्या' विज्ञानि
 'दुरितानि' नाशयति ; तस्मै 'शतायुधाय' बहुस्त्राय, 'शत
 कीर्याय' बहुवस्त्राय, 'शतोत्तये' बहुवनयक्तिशालिने, 'अभिमाति-
 पात्रे' अभिमातोनां बलदर्पदर्पितानां साक्षयित्वा अभि
 भायित्वा, इन्द्राय ; एषा अच्युतिरिति शेषः ॥ ६

ये हेतुः हेतुता यामादिपुत्रे शत शत्रु बहु जीविक वाचन, विनि आशा-
 दिपुत्रे श्रुतिक मन्त्र विना कः शत्रु ; शत्रुण वर-सायुध-विनिष्ठे, बहुवनयानी,
 बहु-पक्ति-गन्धर्वा, पञ्चगर्भपर्कद्वय उल्लेखेन शत्रु लोहित उल्लेखेन एते आदि
 अत्र शब्देभ्यः ॥ ७

ये चत्वारः पथयो देवयाना
 चन्तरा द्यावापृथिवी विसन्ति ।
 तेषां यो अज्यानि मजीजि मावहा-
 स्तस्मै नो देवाः परिदत्तेह सर्वे ॥ १०

विद्वत्स्यः ; विवेदेवा, देवता. ; मज्यस्ये द्वितीयाज्यस्ये वि०—गी० ३, ८, १० ।

'ये' 'चत्वारः' 'पथयः' मन्वान, 'देवयानाः' देवलोकागमन-
 मार्गाः 'द्यावापृथिवी' द्यावापृथिव्योः स्वर्गमर्त्तपथयोः 'चन्तरा'
 मध्ये, 'विसन्ति' विविधं गच्छन्ति ; 'तेषां' चतुर्णां मध्ये 'यः'
 पथाः 'अज्यानि' अज्यानिः अयग्न्यः, किञ्च 'मजीजि' 'मजीजिः'
 पुनः पुनः जन्मग्न्यः,—अत्र गच्छन्तः पथिका नैव पुनः
 पुनरावर्त्तन्ते ; हे 'सर्वे देवाः' यूयं 'नः' अस्मान् 'तस्मै' तमेव
 मन्वानं गन्तुं 'परिदत्त' उपस्थापयतेति ॥ १०

द्वालोक च यथाशक्त्येव यथा च ईदृशो देवमार्थ आहः ; केदां नाना
 च गार्थे गणन करिण गणितेन च इव मा एव भवितुके भूतद्रव्य इहेके
 यत्र ना ; एव देवगण ! आयाविणके मेहे पटथेके शठेवाके केनपूठ कर ३०

ग्रीष्मो हेमन्त उत नो वसन्तः

शरद्वर्षाः सुवितन्नो अस्तु ।

तेषां सृत्नानां शत-शारदानां

निवात एषा अभये स्याम ॥ ११

विराट् विद्युप इत् , उतयो देवता , नवयष्टि इतोयाज्यदीपे वि०—गी० ३,८,१० ।

'ग्रीष्म.' ऋतु , 'हेमन्त' ऋतु , 'वसन्त.' ऋतु ; 'शरत्'
 ऋतु ; 'उत' अपि 'वर्षा.' ऋतु ; 'न.' अस्माकम् 'सुवितं' कल्याण
 कारी 'अस्तु' भवतु । 'तेषां' 'एषां' 'शत-शारदानां' शत-
 वार्धिकायाम् 'ऋत्नानाम्' 'अभये' निर्भये , 'निवाते' आयये , ययं
 'स्याम' ॥ ११

ओङ्गं चहु. देवउ चहु, वसउ चहु, शरत् चहु, एव चहु, आयाविणेर
 मरके कर्माधिकारी इहेन । आयाशं येन एतामून पठ-पठ-चहु निर्वह-
 आउदर वाविठे पादि (कर्षादे ओङ्ग-लोकादि-भूय इवेना येन पठानु
 इहेके पादि) १००

इदंत्सराय परिवत्सराय

सवत्सराय कृष्णता वृहन्नमः ।

तेषां वृषे सुमतौ यज्ञियानां

ज्योग् जीती अहता स्याम ॥ १२

विराट्पा विद्युप इत् , उतयो देवता , नवयष्टि इतोयाज्यदीपे वि०—गी० २,८,१० ।

हे देवा । 'वक्त्राय परिवक्त्राय भवक्त्राय' प्रतिवक्त्रम्
 'इत्' एव अग्रहेत्रे 'वृद्धत्' प्रचुरं 'नमः' प्रबं 'हृद्युत' कुरुत
 मनुष्यादयतेति यावत् । 'नेपां' 'यज्ञियानां' यज्ञहेतुभूतकालानां
 'सुमतौ' कल्याणां मती स्थिताः 'वयं' 'ज्योक्' चिरमेव
 'ग्रहता' शोकाद्याघातहीनाः सन्तो 'जीताः' जीविताः 'स्याम'
 इति प्रार्थनम् ॥ १२

१२ वाचाशुक्ल देवता । 'वक्त्राय' आभासेन देवेण एतन्महेश्वर उवाच ।
 पञ्चमहादेव उवाच, एतन्महेश्वर उवाच उवाच अर्थात् छिन्नविन्देन उवाचे एतद्
 अत्र मनुष्येण उवाच । महादेवकृत वाचाशुक्ल मन्त्रे महादेव उवाच उवाच उवाच उवाच
 वाचाशुक्ल वाचिता आम्ना देवेन छिन्नविन्देन उवाच उवाच उवाच उवाच
 वाचिता ॥ १२

भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवा-
 स्त्वयावसेन समशीमहि त्वा ।
 स नो मयोभूः पितृवाविशस्व
 ग तोकाय तन्वै स्यीनः (स्वाहा) ॥ १३

यथास्थान मिति शेष , प्रविश्य च अग्राक 'तन्वे' शरीरवृद्धये
 'तोकाय' पञ्जननशक्तिफलाय च 'स्योन' सुखकारः, भवेति शेष ।
 —'स्वाहा' आह यत्, तत् सुष्टु भयत् ॥ १३

अत्र आग्र्या ६७ मन्त्रे लोचन कश्चिदेष्टि । शरीरवृद्धये विरान वापि
 कर्तुमात्रेहे प्रवर्णन आग्र्यादिगन्ते जि वर्ण (हर्म्य कर्म, काम्) कर्त्तव्य एव
 अदिप्रभक्त कर्त्तव्य (अग्रवर्ण मोक्ष) आग्र कर्त्तव्य वाक्येन । अग्रवर्ण ।
 कृमि निवार नात्र दिष्टकारी हृत्त कर्त्तव्येन शरीरे वृद्धयेन अयेन कर,
 एतेन कश्चिद्वा आग्र्यादि शरीर वृद्धयेन अन्ननशक्ति-वृद्धिर् हेतुकारण
 कर्त्तव्य हृत्त —वाहा आर्त्तना कर्त्तव्येन, एहाहा सुगन्धुर् हृत्त ॥ १०

अमोसि प्राण तद्वत् ब्रवीम्यमा

ह्यसि सर्वं मनु प्रविष्टः ।

स मे जराण् रोग मप, मृज्य शरीरा द्पाम

एधि मा मृधा न इन्द्र (स्वाहा) ॥ १४

भूरिक्त पुरीञ्जीतिर्जरातीक्ष्ण , माची दीयता उदकेन पादिमाग्रये वि०—गी०३, ८, २११

हे 'प्राण' । शरीरवायो । 'सर्वं' शरीरम् 'अनु प्रविष्ट' त्वम्
 'हि' यत् 'अमा' अम रोगहेतु 'असि', अतएव 'अम.' मृत्यु
 भयहेतुय 'असि' । 'तत्' एतत् 'मृत' सत्य 'ब्रवीमि' वच्मि ।
 'म' त्व 'मे' मम 'शरीरात्' मृतमयहेतु 'जराम्', जराहेतुभूत
 'रोग च अममृज्य' दूरीकृत्य 'अपाम' मयरीगहेतुस्वरूपाभाव-
 यान् ममन् 'एधि' ईदृक्त्व । हे 'इन्द्र । 'न' अस्माक प्रार्थनावषण
 मिद 'मृधा' 'मा' भूदिति ।—'स्वाहा' आह यत्, तत् सुष्टु
 भयत् ॥ १४

वाणी । अथर्व सूक्तश्रौतोर अग्निं त्वमिहे आमापन्नं योषतस्वू अथ एव
 त्वमिहे भूजाकरोरु निधीम, देवा आमि मत्ता वति त्वहि । त्वमि आमात्र
 श्रौतं हरेके भूजाकरोरु (यत्तु जना) उ यद्राव हेतु योषानि विदूषित करत
 त्व उ योषेणर यदेहू हरेवा वत्ति हत्ता । अत्र आमापन्न एहे आर्षना
 वात्तु योष विधा वा यत्रा—वाहा अर्षना कर्माणन, तादा अन्पन्न हटेक । ४

अग्नि. प्राश्नात् प्रथम. स हि वेद् यथा हवि. ।

शिया अस्मभ्य मोषधी. कृणोतु विश्वचर्षणिः (स्वाहा) ॥ १५

अनुष्टुप छन्द, जाठरीरिधिना अन्पन्नामावापन्नाने वि०—गी० २८२३ ।

‘प्रथम’ सुव्य जाठर ‘स’ हि ‘अग्नि’ ‘हवि’ अस्मद्भुता
 मत्र ‘यथा वेद्’ यावदेव विद्यात्, तावदेव ‘प्राश्नात्’ पचतु ।
 ‘विश्वचर्षणि’ येषानर स ‘अस्मभ्यम्’ अन्नदर्धम् ‘मोषधी’
 मोषधिविकाराणि, भुक्तान्यन्नानि ‘शिया’ कल्याणकारी
 ‘कृणोतु’ करोतु सम्पादयतु ।—‘स्वाहा’ पाद्य यत्, तत् सष्टु
 भवतु ॥ १५

अर्ध नामे अग्निक सूधा जाध, आर्षायेर कृत् अन्पन्नात्तर म राम
 योषन येषन पादेरुत्ता कतिरवन देवमि देवमिहे परिणाक करिते वाकून ।
 (अर्षादे वादेके वादेकेहे परिणाक आश्र हटेक) । मर्कलीय विद मान
 हृत्ता देवानर नामे अग्निक विमि आर्षायेर कुकामेव परिणाम कर्माणना
 लवन ।—वाहा आर्षिक हरेण तादा अन्पन्न वा यन्पन्न हटेक । ४

एत सु त्व मधुना सयुत यवत्

सरस्त्रत्या अधि वनाव चर्कधि ।

इन्द्र आसीत्सीरयति गतक्रतु

कीनाशा आमन्त्रित सुदानव (स्वाहा) ११६११

अनुष्टुप छन्द अन्पन्नामावापन्नाने वि०—गी० २८२३ ।

ହି ଅନ୍ତରାତ୍ମନ୍ । ଅଧିନ୍ ବର୍ଷ 'ହନ୍ତ୍ର:' ଦେବ' ସ୍ବୟମେବ 'ମୌର-
 ପତି:' ଲାଘ୍ନାଧ୍ୟକ୍ଷ: 'ଧାମୀତ୍' କିଞ୍ଚ 'ଶୁଦାମବ,' କର୍ତ୍ତାଦାନ-
 ଶ୍ରୀତା: 'ମହତ:' ଦେବା ଏବ 'କୀନାଶା:' କର୍ପିକା: 'ଆସନ୍' ; ଅତ:
 'ଅ' ସମୁଦ୍ରମ୍ 'ଏତ', 'ମଧୁନା ସଂଯୁତ' 'ସବମ୍' ଅଦ୍ରମ୍ 'ବନା'
 ବନନୀୟତା 'ସରସ୍ବତ୍ୟା' ସୁତ୍ୟା ସଂସ୍ତୃୟ 'ଅଧି-ଅବ-ଧର୍କୃଧି'
 ଅତିସୈନାଧିକୃତସ୍ତ, ଭୁଂସ୍ତେତି ଭାବ: । — 'ସ୍ବାହା' ଗ୍ରାହ ଯତ, ତତ୍
 ସୁଷ୍ଠୁ ଭବତୁ ॥ ୧୬ ॥ ୧

इति सामवेदीयसत्यव्रतसामश्रमिविरचितायां
 "मन्त्रसञ्ज्ञीवनी"-नाममन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम्
 द्वितीयप्रपाठकीयः प्रथमः खण्डः ॥ १

हे अन्तराତ୍ମन् । ଏ ବର୍ଷରେ ଚେନ୍ଦ୍ରମେବତା ଅର୍ଥେ ଲାମ୍ବଲୀନାତ୍ମଜା ଅଧିକାର କରିବା
 ହିଲେନ ଏବଂ କଳ୍ୟାଣଶ୍ରମ ସତ୍ତ୍ୱ-ଦେବତାମାତ୍ର ଅର୍ଥେ କର୍ତ୍ତବ୍ୟକାର୍ତ୍ତବ୍ୟ ନାମ୍ନ
 ହିଲେନ (ମେଟେଜାଣ୍ଡେ ଆହୁର ଅମ୍ନ ମୟୁଂଗମ୍ ହୈତାହେ) , ମେଟେ ଏହି ସମ୍ପ୍ର ମଂସୁକ୍ତ
 ସବ ଅମ୍ନ ଡୋଗନ କର ଏବଂ ଏହି ମୟୁରେ ସୁଦ୍ଧର ଶ୍ରୀତିଗାନ କର । ୧୭ । ୧

सामवेदीय मन्त्रब्राह्मणस्य द्वितीयप्रपाठकीयः प्रथमः खण्डः
 शतशतक सामवेदीय कृत ब्रह्मसूत्रस्य प्रथमः ॥ १

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

प्रथमा ह्युवास सा धेनुरभवद्यमे ।

सा नः पयस्वती दुहा उत्तरा सुत्तराऽ समाम् ॥१

'विषुवदृष्टं चन्द' ; पायसायणी देवता ; पायसाग्रहोमि वि०—गी० ३, ९, २ ।

इयं 'हवि' हवनक्रिया 'प्रथमा' मुख्या ; अथ 'धेनुः' अक्षिरप्रसूता गौः, गौर्दुग्धमिति भावः 'उवास' यसति, अस्ती-
त्यर्थः ; 'सा' इयं 'हवि' हवनक्रिया 'यमे' यमद्वेषतोऽविषये
'अभवत्' असर्था भवत् । तथाच यस्याः पयसा इयं हवनक्रिया
सम्पद्यते, 'सा' धेनुः 'उत्तराम् उत्तरां समां' उत्तरोत्तर-
वर्षेषु 'पयस्वती' पयस्वदुग्धयास्तिनी, 'दुहा' दौहनीया च,
भूयादिति शेषः ॥ १

एते आह्वति, आग्रहाशुभो न, मरु काश अथम । हेरा अक्षिरप्रसूता
गौरीव मयूरदृष्टे रूपे अक्षरु वहेयाह । हेरा मयूरक पय देवराज एति-
गम्भाप्रसूतव योगा हरेरा अर्थात् अग्रहाशु आग्रहाशु कार्याय निरम
इतिह इहेक पाठे । एते कार्याय यत्ने, जे गौरीव इ क एहे गौरीव अक्षरु
इहेयाह, एग गौरीवै उतवराता इहे अक्षरु इयमंने मरुर्था इहेक ॥ २

प्रति चत्रे प्रति तिष्ठामि राष्ट्रे ॥ २

पशाना शिवा वाजुयो विषुप् चन्द, अक्षिरप्रसूता, पायसायणी व्यावृत्तियजे वि०—

गी० ३, ९, ११ ।

हे अग्ने ! 'चत्रे' चत्रं वसम्, तत्र विषये ; वसवस्तयेति
यावत् 'प्रतितिष्ठामि' प्रतितिष्ठेयम्, प्रतितिष्ठतो भवेय मित्यर्थः ।

किञ्च राष्ट्रे' राज्यविषये च तद्यैव 'प्रति' तिष्ठामीति' कर्ष
शौचम् , राजनीतिज्ञतया प्रतिष्ठितो भवेयमित्यर्थः ॥ २

ये अथ। यानि येन वचनान् बलिदा अतिष्ठितं ह्ये। यानि येन
राजनैः बलिदा अतिष्ठितं ह्ये। २

प्रत्यश्वेषु प्रति तिष्ठामि गोषु ॥ ३

'अश्वेषु' अश्वविषये 'प्रति तिष्ठामि' सुचालकतया प्रतिष्ठितो
भवेयम् । 'गोषु' गोपशुक्तिपशुषु च तद्यैव 'प्रति' तिष्ठामि ,
पालकतया प्रतिष्ठितो भवेयम् ॥ ३

अथ मय कस्य येन सुचालकतामि अतिष्ठितं ह्ये। यो अश्वेषु पशु
विषयं नामनकारितामि येन अतिष्ठितं ह्ये ॥ ३

प्रति प्राणेषु प्रति तिष्ठामि पुष्टौ ॥ ४

'प्राणेषु' प्राणरक्षणविषये 'प्रति तिष्ठामि' सुदृढतया प्रतिष्ठितो
भवेयम् । 'पुष्टौ' भृश्यादिपोषणविषये च तद्यैव 'प्रति' तिष्ठामि ,
पोषणकृततया प्रतिष्ठितो भवेयम् ॥ ४

अथ प्राणानि विषयं येन सौख्यतामि अतिष्ठितं ह्ये। इत्यामि पोषण
विषयं येन सुदृढतामि अतिष्ठितं ह्ये ॥ ४

प्रत्यङ्गेषु प्रति तिष्ठाम्यात्मनि ॥ ५

'अङ्गेषु' अङ्गपदादिषु 'प्रति तिष्ठामि' दार्ढ्य कर्मोपयुक्त
त्वादिना प्रतिष्ठितो भवेयम् । 'आत्मनि' क्षेत्रज्ञे च तद्यैव
'प्रति तिष्ठामि' , आत्मवत्तया प्रतिष्ठितो भवेयम् ॥ ५

इदानीं अङ्गेषु अङ्गविषयेषु अङ्गेषु अङ्ग कार्यान्वितता येन येन
अतिष्ठितं ह्ये। यो अङ्गविषयेषु अङ्गवत्तया बलिदा येन अतिष्ठितं ह्ये ॥ ५

प्रति द्यावापृथिव्योः प्रति तिष्ठामि यज्ञे ॥ ६

हे अग्नि । 'द्यावापृथिव्यो' द्यलोकभूमीकयो 'प्रतितिष्ठामि' विज्ञानवत्तया प्रतिष्ठितो भवेयम् । 'यज्ञे' च तथैव 'प्रति' तिष्ठामि, याज्ञिकतया च प्रतिष्ठितो भवेयम् ॥ ६

हे अग्नि । द्यालोक च पृथ्वीलोक, देवतानि च 'यज्ञे' विज्ञानवत्तया च प्रतिष्ठितो भवे । यज्ञवित्तु यज्ञे याज्ञिकवित्तु यज्ञेन प्रतिष्ठितो भवे ॥ ६

स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः गर्भं सप्रथो देवान्मा भयादिति ॥ ७

विराडनुष्टुप छन्द, पृथिवी देवता, यावहायणा भूमिभय वि०—गो० ३ ६ १० ।

हे 'पृथिवि' ! 'अनुक्षरा' पापग्रन्था, 'निवेशनी' प्राणिनां धारणकारिणी त्वं 'स्योना' कल्याणरूपा 'भव' । हे 'सप्रथ' सप्रथे । विस्तीर्णरूपे । त्वं 'नः' अन्नम्य सर्वत्रैव 'गर्भं' कल्याणं 'यच्छ' देहि । 'देवात्' देवात् 'भयात्' भयहेतो 'मा' मां पाहीति शेष ॥ ७

हे पृथिवि । त्वमि पापग्रन्था च प्राणिनिवेशन धारणकारिणी इहेत्यर्थः । त्वमि आमा निवेशन कल विकारिणी इत्यर्थः । हे अग्नि । त्वमि आमा निवेशन कल्याण धारण कर । एवम् देवत कल इत्यर्थः आमात्क इत्यादि कव ॥ ७

यत्पशव, प्रध्यायत मनसा हृदयेन च ।

वाचा महस्रपाशया मयि बध्नामि वो मनः ॥ ८

यत्पशुप छन्द, पशवो देवता । मायाधकारी । गरीम वि०—गो० ३ १० १४ ।

हे 'पशव' । 'यत्' येन 'मनसा हृदयेन च' यूयं 'प्रध्या
यत' प्रध्यायथ, आत्महितचिन्तां कुरुष्व, तदेव 'वः' शुभाकं
'मन' मानसम् 'सहस्रपाशया' बहुतररज्जुरूपया 'वाचा' विनय-
वाक्येन 'मयि' मद्भ्युदयकर्त्रिणि 'बध्नामि' नियोज्जुं चेश्यामि ॥ ८

हे गणपतयः । तेषामत्रां मन्त्रेण ये मन्त्रयन्—मन्त्रं वाचा अथोक्ते ध्यानं करिष्ये
वाचं, तेषामत्रिणेत्र येने मानसकण्ठे, तद्वत्तर इच्छं यत्नं विनय वाक्यात्
आपाद अङ्गुष्ठप्रकारेण निशुक्र करिष्ये (१) करिष्येति ॥ ८

अनु त्वा माता, मन्यता मनु, पिता नु भ्राता,
नु सगर्भ्यानु, सखा सयूथः ॥ ९

पदपरिच्छेदः , पश्येवता , पश्युमन्त्रके विनियोजित—श्लो० ३.१०.११ ।

हे पशो । देवे पैत्रो च कर्त्रिणि विनियुक्त त्वा' त्वा, 'माता'
त्वज्जननी 'अनु मन्यताम्' देवपितृकार्यसाधनाय शरीरविस-
र्जने अनुमतिं ददातु । 'पिता' त्वज्जनकः 'अनुमन्यताम्' ।
'भ्राता' वैमात्रेयादिः त्वदीयः 'अनुमन्यताम्' । 'सगर्भ्या'
सौदरः त्वदीयः 'अनुमन्यताम्' । 'सखा' मित्रः त्वदीयः
'अनुमन्यताम्' । 'सयूथा' सहचारो अपरथ 'अनुमन्यताम्' ॥ ९

हे भोक्तो । देव, ऐतज्ज कार्या विनियुक्त तेषामत्रेण तेषामत्रं जने
येन लिङ्गं कथा गात्रमेतन्न विनियुक्त अत्रोद विनियुक्त करिष्ये अग्र्यति अत्र
कर्त्रक, तेषामत्रेण अग्र्यति अत्रान करिष्ये, तेषामत्रं देवमात्रेण
जात्रात् अग्र्यति अत्रान करिष्ये, तेषामत्रं गात्रेण जात्रात् अग्र्यति
अत्रान करिष्ये, तेषामत्रं सवाग् अग्र्यति अत्रान करिष्ये, तेषामत्रं गत्रेण

१ 'अत्रात् (वाग्रात् ११) अग्र्यति अत्रान करिष्ये ॥ ९

आत्त देविभ्यो हविः ॥ १०

धम पद्देवता पद्म सीचने विनियोग गी० प्र० ३ १० १०१

हे पयो । त्वं 'देविभ्यः' देवगणसन्तोषाय 'आत्तम् हविः'
गृहीत हवनोयद्रव्यम् भवसीति ज्ञेय ॥ १०

१२ पा० १ । इति त्रेषुतात्रिणेत्र उक्ताकटम गृहीत इहेतेह ॥ १०

यत्प्रशुर्मायु मकृतोरोवापङ्गिराहत ।

अग्निर्मा तस्मादेनसीवश्वान्मुञ्चत्वहसः ॥ ११

निषुद्रुषुध धम , परिदेवता , पद्मस्यपशान्त्वोमे वि०—गी० प्र० ३ १० १०१

'यत्' 'मायु' सप्तपनाय निषुद्रु सन् 'यत्' 'मायु' कौषम्
'अकृत' किञ्च संज्ञत 'पङ्गि' स्वपद्वत्तुष्ट्यै 'उर' स्ववच
'आहत' (इन्ती-स्वाङ्गकर्मकात् लुङात्मनेपदप्रथमपुरूपैकवचनस्य
वधादेशाभावपक्षे रूपम्), 'तस्मात्' 'विश्वस्मात्' सर्वस्मादेव
'अहसः' दुष्कृतात् एनस' पापात् 'मा मान' 'अग्नि देव
'मुञ्चतु' ॥ ११

एते पञ्च, बलिदानेभ्यः शयते हाङ्काटके गला शिखे सेकोष करिवाहे
१३ मुञ्चतु पर न० १३ चाविनात्वे शीव वक्ते वे अनवरत आगत करिवाहे
नेते शयते इहम पाण इहेते आगतके अग्नि पदव्या मुञ्च कवन । ११

अरनावग्निश्चरति प्रविष्ट

ऋषीणां पुत्रो अधिराज एष ।

म न. स्थोन सुयजा यजा ज्व ०

यथा देवानां जनिमानि वेद् ॥ १२

विवाट निषुप धम परिदेवता पद्म सीचने वि०—गी० प्र० ३ १० १०१

‘ऋषीणाम्’ अक्षत्पूर्वपुरुषाणां ‘पुत्र’ पुत्रवत् पाक्षितः प्रियथ
 ‘यपः’ ‘अग्निः’, ‘अग्नी’ आहवनीयाग्नी ‘प्रविष्ट.’ प्रवेशं कुर्वन्
 ‘अधिराज.’ अधधिकदीप्तं सन् ‘चरति’ हविर्भक्षयति । ‘नः’
 अस्माकं ‘स्योनः’ सुखकरः, ‘सुयजा’ सुयष्टा च ‘स’ त्व मग्निः
 सर्वेषां मेव ‘देवानाम्’ ‘जनिमानि’ जन्मानि ‘यथा’ ‘वेद’
 जानामि, तथैव ‘यजा’ यज ॥ १२

वदिरिदं न भूतकृणो ये अग्निं आहृन्ति । अग्निं च अन्तरं करिष्यन् अह्न-
 यिक एतेषु हृत् हवि उक्तं करिष्यन्ते, आमानिदं न जनाप-यन्,
 अमानिक, जेहे अग्नि, वेदविरिदं अन्तरं अग्निं येषु अह्नयन् आह्नयन्,
 उक्तं अह्नयन् वेदविरिदं निर्विह कर्तव्यम् ॥ १३

श्रीलूखलाः सम्प्रवदन्ति यावाणो

हविष्कृत्वन्तः परिवत्सरीणाम् ।

एकाष्टके सुप्रजसः सुवीरा

ज्योग् जीवेम बलिहृती वयं ते ॥ १३

द्रुडायास्पदं घृतवत्सरीसृपं

जातवेदः प्रति हव्या रृभाय ।

ये ग्राम्याः पशवो विष्ट्ररूपा-

स्तेपाए समानां मयि रन्ति रन्तु (स्वाहा) ॥ १४

पशवो, विष्ट्ररूपा, पशवो देवता, प्रथमवतीपशुनापशुनापशुने विष्ट्ररूपा—ती ० ०.१.८६

‘परिवत्सरीणाम्’ परिवत्सरसम्पाद्यमानानां अष्टकाणाम्
 ‘सिद्धयर्थं’ ‘हविष्कृत्वन्तः’ हविषा सुप्रयोगिनस्तपुलान् निष्पाद-

यत् 'शौलूखला' उलूखलरूपेण परिणता इमे 'यावाण' पापाणा 'सम्प्रवदन्ति' अस्फुट-ग्रन्थ कुर्वन्ति । हे 'एकाष्टके' सुथे अष्टके । 'ते' 'बलिहृत' यथाहरणकारिण 'वयं', 'सुप्र-जम्' सुन्दरप्रजासमन्विता 'सुवीरा' सुपुत्राय सन्ती 'ज्योक्' दीर्घकाल 'जोवेम' भाणधारणं कुर्वीमहोति ॥ १३

हे 'जातवेद्' अग्ने । 'दृतवत्' दृतेन सिक्तम् अतएव सरोक्षपं पिब्यलम् 'इहायासदम्' अवस्य स्यात्, 'इवा इव्य मेतत् प्रति ऋभय' प्रतिष्टहाय । ऋहोव्या च मध्य मसु वर देहि - 'त्रे' 'यशव' 'याम्या' यामि भवा 'विश्रूपा' विविधात्मका गोमहिषादय, 'विवा' आस्यपशूना 'स्रताना' योशानाविमहिषगर्दभाद्रूपाणा 'मयि' मद्गृहे 'रन्ति' रमण्य प्रसन्नभावेनावस्थिति 'असु' भवतु । - 'स्वाहा' सुदृत मसु ॥ १४

अथिवाग्नेयं गन्धे प्रामानं कष्टकामसु क वावर्था यवनोरः पशून्परि निपा-
यनकारी लुप्तरोमशूथन, (१५) एहे अङ्गुटे भव करिष्वेहे उाहाते येन
पशानं नाष्टिष्वेहे - (१६) सुवानिदेक । यामारं अथिवाग्नेयं अङ्गुठं यामारं
येन सुप्रजं यामा-शूवादि यद गोर्विनामं योदितं वाकिदेकं यामि ॥ १०

(१६) जाट्टेयः अष्टः । दृताञ्ज एतद्वा । निबिध्य एहे इतीरं लयं हूमि
अह्वयं करः । आगच्छव आमाके वरं प्राञ्जं मप्रविदं (१०), अथ अजा अवि,
महिषं गर्दभं च कर्षे) आमा पशुनां अमां गृह्ये अमप्रभां च अथशक्ति एतेक ।
- यामारं एते आहतिं शूक्लवस्त्रेण गृह्यते इति ॥ १४

एतैव सा या पूर्वा व्योक्तत्

सैव मप्रस्वन्तश्चरति प्रविष्टाः । ०

वसूर्जिगाय प्रयत्ना जनिती

विश्वे ह्यस्यां महिमानो अन्त ॥ १५

एषैव सा या प्रथमा व्योच्छत्

सा धेनुरभवद्विश्वरूपा ।

संवत्सरस्य या पत्नी

सा नो अस्तु सुमङ्गली ('स्वाहा) ॥ १६

पत्नी प्रथमा विराट्पत्नी विष्टुः, सततं इच्छती, सपीडपाटका देवता,

दितोऽच्छतीयमावावदात्तुं मे वि०—गी० १० ७ ४, १, २ ।

‘पूर्वा’ पूर्वस्या दिशि उद्यती ‘या’ उपाः ‘वि-व्योच्छत्’
विवासयति तमः, किञ्च ‘अप्सु’ अन्तरीक्षेषु सततं ‘भक्तः’
प्रविष्टा ‘हरति’ भ्रमति, ‘सा’ उपा एव ‘एषा’ अष्टका ।
अतः ‘इयन्’ अष्टका ‘वसूः’ पार्थिवान् समस्तद्रव्यान् ‘जिगाच’
जितवती, ‘प्रथमा’ प्रधाना ‘जनित्री’ जनयित्री, कामाना
मिति श्रेयः । ‘अस्याम्’ अष्टकायां ‘अन्तः’ मध्ये ‘विश्वे’
बहुव ‘द्वि’ एव ‘महिमानः’ प्रकाशिताः सन्ति, परमेश्वरस्येति
भावः ॥ १५

‘एषा’ अष्टका ‘सा’ उपा एव, ‘या’ ‘प्रथमा’ द्विवारम्भा-
लीना ‘वि-व्योच्छत्’ विवासयति तमः । ‘सा’ इयं ‘विश्वरूपा’
बहुजनभेष्यत्वात् बहुरूपा, ‘धेनुः’ यथाभिलषितद्रव्यप्रदत्वात्
कानधेनुरिव । ‘या’ च ‘संवत्सरस्य’ ‘पत्नी’ भोग्यत्वात् उच्यते
वेदे, ‘सा’ उपाेरूपा अष्टका ‘नः’ अस्माकं ‘सुमङ्गली’ कल्याणी
‘अस्तु’ भवतु ।—‘स्वाहा’ सुदुत मस्तु ॥ १६

मन्त्रार्थिणी ये देवादेवता पूजार्थिके गच्छत आकाश गार्हपत्य वाकेन
दृष्टिनिदे दृष्टेच्छेका । हेनि पार्थिव ममष्ट इवा जगत् करिशाहेन एवम् गर्भ-

विष शैवनाथ प्रधान समचिदो, १०१.७७ नाथगदावद वद महिना अदाविठ
शिविनाथे ॥ २१

एहे अष्टोकाडे—येहे, अथवापयवजावा, नाककाऽदूरकादिनो, देवा, देनि
वदरुण एव० वदविष अठिनविक अथान विषयेण कामदेव अथवा, १०१.७७
ग वरगदरर पत्रो वणापात्र, एहे अष्टोका आगादिगेर मप्रलकात्रिणी हडेन ।—
नामात्र एहे आसक्ति दूषवकणे गृहीठ हडेठ ॥ २७

यां देवाः प्रति पश्यन्ति रात्री धेनु मिवायतीम् ।

सा नः पयस्वती दुहा उत्तरा मुत्तराऽ समा ॥ १७

सवत्सरस्य प्रतिमां यां त्वा रात्रि यजामहे ।

प्रजा मजर्थ्यां नः कुरु रायस्पोषेण सऽसृज (स्वाहा) ॥ १८

अमवो अगृह्य वद , १०१.७७पाठका देवता , वतीवदतीवभाषावदानसोम वि०—
गी० सू० २० ७, १६ ।

‘देवा’ द्योतमाना ‘याम्’ ‘आयतीम्’ भागच्छन्ती ‘धेनुम्’
इव ‘पश्यन्ति’, ‘सा’ रात्रिरूपा एषा उत्तरा अष्टका,
‘उत्तराम् उत्तराम्’ उत्तरोत्तरं समा वर्ष प्रति ‘न’ अस्माक
‘पयस्वती’ अर्धधिकदुग्धपतीव ‘दुहा’ द्दोहनीया भवतु ॥ १७

हे ‘रात्रि’ रजनिरूपे ‘सवत्सरस्य’ ‘प्रतिमां’ परिमापयिषी
‘या’ ‘त्वा’ त्वा ‘यजामहे’ वय, सा त्व ‘न’ अस्माक ‘प्रजाम्’
‘मजर्थ्यां’ जरा शून्या कुरु, किञ्च अस्मान् ‘रायस्पोषेण’ धन-
सम्बन्धिपोषणेन सऽसृज’ ससृष्टान् सयुतान् कुर्विति ।—‘स्वाहा’
सृष्टत मसृ ॥ १८

पेवण रात्रिपकना ये अष्टोकाटक आगमनात्रिणी देवताऽऽदि
वाक्येन, रात्रिपकना येहे उठराठेना देवो उठराठेना
इष्टवती गार्गी नः इ आम देव देवनीया हटा ।

ଏହି ଉପନିଷଦ୍ଠେ । ଉପନିଷଦ୍ଠେ କ । ଭୂମି ମଧ୍ୟସ୍ଠାପନେ ପାରିମାର୍ଗକ୍ରମେ,
 ତୋମାକେ ଆମବା ପୂଜା କରିବେହି, ଭୂମି ଆଧାରିତେର ଅଧିକାରିକେ ତରୀ ପୂଜା
 କର ଏବଂ ଆମା ବିପଦେ ସନେବ ଉଦ୍ଘୋ ମହତୁକ କର ।—ଆମାର ଏହି ଆଦତି
 ସ୍ଠାପନେ ମୁଖେ ହିତେ ୧୮

ଅନ୍ବିୟନ୍ନା ଅନୁମତିର୍ଯଜ୍ଞଂ ଦିବେଷୁ ମନ୍ବତାମ୍ ।

ଅଗ୍ନିସ୍ୟ ହବ୍ୟବାହନଃ ସ ନୋଽଦାହାଂଶୁପି ମୟଃ ॥ ୧୯ ॥ ୨

ଅଗ୍ନିସ୍ୟ ହବ୍ୟବାହନଃ, ଅଗ୍ନିସ୍ୟ ଦିବେଷୁ, ଶ୍ରୀବିଷ୍ଣୁଃ ଶ୍ରୀବିଶ୍ଵାକ୍ଷମିତ୍ୟୁକ୍ତମ୍ — ଶ୍ରୀ. ପ. ୧, ୧, ୧୯ ।

‘ହବ୍ୟ’ ‘ଅନୁମତି.’ ପୂର୍ବା ପୌର୍ଣ୍ଣମାସୀ ଦେବୀ, ‘ନ’ ସମ୍ଭାକ୍ ‘ଯଜ୍ଞମ୍’
 ହର୍ଦ୍ଦ, ‘ଦିବେଷୁ’ ଇନ୍ଦ୍ରାଦିପୁ ‘ଅନୁମନ୍ବତାମ୍’ ସାଧୟତାମ୍ । ‘ହବ୍ୟବାହନଃ’
 ହବ୍ୟାନାଂ ବାହନକାରୀ ‘ସ’ ‘ସ.’ ମଗ୍ନିହୋଷୟମ୍ ‘ଅଗ୍ନିଃ’ ‘ଦାଶୁପି’
 ଦାଶୁପ୍ୟୋ ହବିର୍ଦାତ୍ୟୋ ‘ନଃ’ ଅଗ୍ନିଭ୍ୟ ‘ମୟ’ ଶୁଭମ୍ ‘ଅଦାତ୍’
 ଦଦାତ୍ ॥ ୧୯ ॥ ୨

ଋତି ମାମଗ୍ୟୀସତ୍ୟବ୍ରତମାମଅଗ୍ନିବିରଚିତାୟାଂ

“ମନ୍ବସଂସ୍ତ୍ରୀବନୀ”-ନାମମନ୍ବବାହ୍ନୀବ୍ୟାଖ୍ୟାୟାନ୍

ଦ୍ଵିତୀୟମପାଠକୀୟାଂ ଦ୍ଵିତୀୟଃ ଧ୍ୟାୟଃ ॥ ୨

ଏହି ଅଧ୍ୟାୟିକ (ପୂର୍ବା ପୌର୍ଣ୍ଣମାସୀ) (ଦେବୀ, ଦେବୀ ସେବନେର ଚୋଦାର୍ଥ ବାହ୍ୟ
 କରିକେ ଅଧ୍ୟାୟିକ ଅଧ୍ୟାୟିକ ଉପାସନ କରନ୍ତୁ । ହବା-ମଧୁସୂତେର ବହନକାରୀ
 ଦେବୀ ଅଗ୍ନିହୋଷୟମ୍ ଏହି ଅଧ୍ୟାୟିକ ଦେବୀ । ଦିବିର୍ଦାତ୍ୟୋ ଆମା ବିପଦେ ହବ୍ୟ-ପ୍ରଦାନ
 କରନ୍ତୁ ॥ ୧୯ ॥ ୨

ମାମବେଶୋଃ ଶ୍ରୀ. ପାଠକେର ଦ୍ଵିତୀୟ ଅପାର୍ଥକୋର ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟିକ

ମହାତ୍ଵେ ମାମବେଶୋଃ ଶ୍ରୀ. ପାଠକେର ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟିକ ॥ ୨

॥ अथ तृतीय खण्ड ।

स्वाहा सोमाय पिष्टमति ॥ १

स्वाहाग्नये कव्यवाहनाय ॥ २

३ मी यमुनी अग्नी पिष्ट-देवता, उपघातहीनी विनिर्गम —गी० ख० ४ २ ११ ।

'पिष्टमति' पिष्टगणायक्येस्ताय 'सोमाय सोमनामदेवाय 'स्वाहा' सुष्ठु गृहीत भवतु, एतत् कव्यदान मिति शेष ॥ १

कव्य पैत्र हवि, तदहतीति कव्यवाहन, तस्मै 'कव्य वाहनाय' अग्नये 'स्वाहा' त मग्नि मुद्दिश्य परित्यक्त मिदं क्षुष्य सुष्ठु गृहीत भवत्विति ॥ २

निर्गम अविच्छिन्न दहेत्वा वाक्मन् वे गोपयन्तान्, तीक्ष्ण लोकि डेके न एते नवा एतत् दहेत्, —देवा अग्निवाहव गृहीत दहेत् ॥ १
निर्गमनेन डेकेने एतत् कव्येन यद्वनकात्रो अग्निमेवेन न ति डेकेनेन एते कव्य एतत् दहेत्, —देवा अग्निवाहव गृहीत दहेत् ॥ २

अपहता असुरा रक्षासि वेदिपद ॥ ३

यज, रक्षासि देवता, दग्धिभूत्वा लोहीहवि विनिर्गम —गी० ख० ४, १ १ ।

'वेदिपद' वेदिस्था, 'असुरा' प्रबला 'रक्षासि लोद्वादय मन्त्रेण, ते 'अपहता' दूरीकृता भवन्त्विति ॥ ३

अपहतीकृत् वे मन्त्रेण दग्ध लोद्वादि आह्वे दग्धमत्त दूरीकृत् दहेत् ॥ ३

ये रूपाणि प्रति मुञ्चमाना
 असुराः सन्तः स्त्रधया चरन्ति ।
 परा पुरो नि पुरो ये भर-
 न्ताग्निष्टांश्लोकात् प्रणुदत्वस्मात् ॥ ४

भृशकृपकियन्द् , अग्निदेवता , उदग्वाचाने वि०—गी० ५.२५ ।

‘ये’ पितरः ‘रूपाणि’ मानवीयादौनि ‘प्रति मुञ्चमानाः’
 प्रतिजन्मसु लजन्त , पुनः पुनः कृता इति यावत् ; ‘असुराः’
 बलवन्तः स्वर्गीया ‘सन्तः’ ‘स्त्रधया’ पितृभोग्यहविषा ‘चरन्ति’
 जीवन्ति ; ‘ये’ च तत्रस्था एव ‘पुरः’ अग्नच्छतुनिधामान् ‘परा
 भरन्ति’ प्रहरन्ति किञ्च ‘पुर’ स्वयंश्रनिवाभान् ‘नि भरन्ति’
 निःश्रियेण पालयन्ति ; ‘तान्’ पितृन् ‘अग्नि’ आहवनीयोऽयम्
 ‘भग्नात्’ स्वर्गात् ‘लोकात्’ ‘प्रणुदतु’ प्रषोदयतु , इमंश्लोक
 भागन्तु मिति भावः ॥ ४

ये निष्कृण्वन्, अग्निदेवता रूपाणिस्त्रधया एतान् कश्चित् स्वर्गीयकृतान् ‘असुराः’
 (निष्कृण्वन् अस्म) क्लेश कश्चिदाकारेण एतान् प्रणुदन्तिवागम्पूह विनष्टे कलेन
 च ह-अ रानीयगनेत्र निरनक्तिगम्पूह पालन कलेन , एतान् निष्कृण्वन्के एते
 आहवनीय अग्निदेवता, एते लोके आगमन कश्चित् अदत्त कलेन ॥ ४

एत पितरः सोम्यासो
 गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्विक्षेभिः
 दत्तास्त्रभ्यं द्रविणेह भद्रं
 रयिं च नः सर्ववीरं नियच्छत ॥ ५

भृशकृपकियन्द् , पितरी देवता , पितृषा गाराचने वि०—गी० ५.३५ ।

अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमाहृषायध्वम् ॥ ६
अमीमदन्त पितरो यथाभागमाहृषायध्वम् ॥ ७

अत्रयोः साधोः इत्यत्र पितरो देवता, क्रमान् अर्पणार्थं अथैव आचमनान्त
अथैव विनियोग — गी० अ० ४, १, ११-१२ । तदुक्तं चर्चाविधौ पत्रुपाद इत्यादि ।

हे 'पितरः ।' यूयम् 'अत्र' काले स्थाने कर्मणि वा दत्त
विच्छेदं 'यथाभागम्' यो यस्य भागः तम् 'आहृषायध्वम्' सम्य-
गभिलयत, ततश्च 'मादयध्वम्' व्यप्यत ॥ ६

प्रार्थिता ते 'पितरः,' 'यथाभागम्' यो यस्य भागः तम् 'आहृ-
षायध्वम्' सम्यगभिलयितवन्त, ततः 'अमीमदन्त' व्यप्यन्त ॥ ७

हे पित्रूण्य । आगन्तव्यं निजं निजं वागं अहं करिष्ये हेष्वां करिष्ये,—
एषे निष्ठां परिशुष्ये इहेन ॥ ७
पित्रूणां निजं निजं वागं अहं करिष्ये हेष्वां करिष्ये,—एषे निष्ठा-
माहं परिशुष्ये इहेन ॥ ९

नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः शूषाय ॥८
नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो रसाय ॥९
नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो मन्यवे ॥१०
नमो वः पितरः पितरो नमो वः ॥ ११

८—११ एषा माहृषयाणां साधोः साधो इत्यत्र पितरो देवता, क्रमान् अर्पणार्थं
इतिथोऽमीमदन्तं पितरो देवता, द्वितीयकर्मणोः अर्थोऽमीमदन्तं पितरो देवता, तृतीयकर्मणोः
पितरो देवता, द्वितीयकर्मणोः अर्थोऽमीमदन्तं पितरो देवता, तृतीयकर्मणोः
अथैव विनियोग — गी० अ० ४, १, १५—१६ पृ० ।

ହି 'ପିତର:' 'ବ:' ଯୁକ୍ତାଭ୍ୟ' 'ନମ:' ନମାମି । କର୍ତ୍ତୃ ? ଇତୁ
 ଅଥେ— 'ଜୀବାୟ' ଦୀର୍ଘଜୀବନାୟ, ଦୀର୍ଘଜୀବନं ଭୋକ୍ତୁମିତି ଯାବତ୍
 ହି 'ପିତର:' 'ବ:' ଯୁକ୍ତାଭ୍ୟ' 'ଶୁପାୟ' (ଯତ: 'ଶୁପାୟ'-ଇତି ମାଧ୍ୟ
 ନ୍ଦିଶ୍ୟ: ପାଠ:; ଅତୀତ୍ରାପି ତଥୈବାର୍ଥେନ ଭବିତ୍ୟମ୍) ଶୁପ: ଶୃଂଷା
 ନାମ ପାପରୋଗ, ତାଢ୍ୟାଦଫାଳଋତୁରହେତୁତ: ଈ' ରଚୟିତୁ ମିତି
 ଯାବତ୍ । 'ନମ:' ନମାମି ॥ ୮

ହି 'ପିତର:' 'ବ:' ଯୁକ୍ତାଭ୍ୟ' 'ନମ:' ନମାମି । କର୍ତ୍ତୃ ଇତୁ ଅଥେ—
 'ସୋରାୟ' ସୌରଂ ଶୟାତଃ ପାପଂ ତତ: ଈ' ରଚୟିତୁ ମିତି ଯାବତ୍ ।
 ହି 'ପିତର:' 'ବ:' ଯୁକ୍ତାଭ୍ୟ' 'ରସାୟ' ଆନନ୍ଦାୟ ବ 'ନମ:'
 ନମାମି ॥ ୯

ହି 'ପିତର:' 'ବ:' ଯୁକ୍ତାଭ୍ୟ' 'ନମ:' ନମାମି । କର୍ତ୍ତୃ ? ଇତୁ
 ଅଥେ— 'ସ୍ୱଧାୟି' ସଦ୍‌ବାୟ । ହି 'ପିତର:' 'ବ:' ଯୁକ୍ତାଭ୍ୟ' 'ମନ୍ୟବେ'
 ମନ୍ତୁଦେବକ୍ତଂ ଭବତି ଦୁର୍ଭିକ୍ଷାଦି, ତତ: ଈ' ରଚୟିତୁ ମିତି ଯାବତ୍ ।
 'ନମ:' ନମାମି ॥ ୧୦

ହି 'ପିତର:' 'ବ:' ଯୁକ୍ତାଭ୍ୟ' 'ନମ:' ନମାମି । ଭୃତ୍ୟ ହି 'ପିତର:' !
 'ବ:' ଯୁକ୍ତାଭ୍ୟ' 'ନମ:' ନମାମି ॥ ୧୧

ହେ ଶିଠ୍ଠଗଣ । ଦୀର୍ଘଜୀବୀ ହେବାପାଇଁ ନିମିତ୍ତ ଆପନାଦିଗଠେ ଅର୍ପଣ କରି-
 ଠେହି ; ହେ ଶିଠ୍ଠଗଣ । ଶାନ୍ତରୋଗାଦି ହେତେ ଉକ୍ତା ପାଠିବାର ନିମିତ୍ତ ଆପ-
 ନାଦିଗଠେ ଅର୍ପଣ କରିଠେହି । ୮

ହେ ଶିଠ୍ଠଗଣ । ଜ୍ଞାନକ ଗାମ ହେତେ ଉକ୍ତା ପାଠିବାର ନିମିତ୍ତ ଆପନା-
 ଦିଗଠେ ଅର୍ପଣ କରିଠେହି ; ହେ ଶିଠ୍ଠଗଣ । ଆନନ୍ଦ ଲାଭର ନିମିତ୍ତ ଆପନା-
 ଦିଗଠେ ଅର୍ପଣ କରିଠେହି ॥ ୯

ହେ ଶିଠ୍ଠଗଣ । ଉତ୍ତମାଚରଣ ନିମିତ୍ତ ଆପନାଦିଗଠେ ଅର୍ପଣ କରିଠେହି,
 ହେ ଶିଠ୍ଠଗଣ । ଅସୋପପତ୍ତିର ବାଧାବାରୀ ମହାଦେବତାର କୋପ ହେତେ ଉକ୍ତା ପାଠି-
 ବାର ନିମିତ୍ତ ଆପନାଦିଗଠେ ଅର୍ପଣ କରିଠେହି ॥ ୧୦

हे निरुप । आंगनादिभक्त वाङ् वाङ् नमदात्र करिठेछि । ११

रुहान् नः पितरो दत्त ॥ १२

सदो वः पितरो देम ॥ १३

एतद्वः पितरो वासः ॥ १४

१ आनापत्या गायत्री छन्दः ; पितरी देवता ; रुदिरादिभक्तये वि०—गी० ४,२,११ ।

२ आनापत्या गायत्री छन्दः ; पितरी देवता ; पिशाचिभक्तये वि०—गी० ४,२,११ ।

३ आनापत्या गायत्री छन्दः ; पितरी देवता ; पिच्छे कृतदाने वि०—गी० ४,२,११ ।
पञ्चदशमि पादेरेकेषा गायत्रीति ध्येयम् ।

हे 'पितरः' 'नः' अस्मभ्यं 'रुहान्' रुहस्य शोभां भार्यां
'दत्त' प्रयच्छत ; रघतेति भावः ॥ १२

हे 'पितरः' 'वः' युष्मभ्यं 'सदः' स्थानं 'देम' ददाम ;
पथैव रुहे, अस्या एवेक्षिताया भार्यायाः मरीचै वा, यय मिति
शेषः ॥ १३

हे 'पितरः' 'वः' युष्माकम् 'एतत्' 'वासः' परिधेयं वसनम् ;
भवत्विति शेषः ॥ १४

हे निरुप । आंगनादिभक्त गृहस्य शोभां एहे भार्याभक्त इति म० १२

हे निरुप । आंगनादिभक्त आश्रमं एहे स्थानं ददाम ॥ १३

हे निरुप । एहे वस्त्रं आंगनादिभक्त परिधेयं वसेत् ॥ १४

ऊर्जीं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतए
स्वधा स्य तर्पयत मे पितॄन् ॥ १५

विराट्शतुप छन्दः, पितरी देवता, पितृपरिपेक्षे वि०—गी० १०, ४, २, १६ ।

हे धाप । यूयं 'क्षधा' पितॄणां हस्तिहेतुभूताः 'स्य' भवत
'जर्जम्', 'वृत्तं', 'पयः', 'अमृतम्' इति प्रसिद्धं नीतत् 'परिस्रु
'कौसालम्' जलं 'वहन्ती.' वहन्त्यो धारा, यूयं 'मे' मम
'पितॄन्' आहूतान् 'तर्पयत' हस्तिं गमयत ॥ १५

हे धाप । होमना भिक्षुविषयं शोचि-डेकेण अन्नं हरेडेह , अमुक
वक्रणं, वृत्तवक्रणं, हृद्यवक्रणं, वलकणं, पत्रिकक जलं वहनकारिणी एहे शोचिगपुर
निहृगाके परिहृष करन । १५

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यथेह पुरुषः स्यात् ॥ १६

निष्पु शोचि वद , पितरो देवता , मधमपिच्छमादमे वि०—गी० ४,१,१० ।

हे 'पितर' 'पुष्करस्रजम्' मेषमासाधारिणं चन्द्र मिव
ह्लादकरं 'कुमारं' पुनरुप 'गर्भम्' 'आधत्त' प्रददत । पुन-
घोचते—'इह' गर्भं 'पुरुष' पुरुष इति विख्यात तमयो
'यथा स्यात्' तथा प्रसथै भवेति शेष ॥ १६

हे पिहणः मेष-मासाधारी चन्द्रेण नाश आह्लादिक ७ कश्चिद्वृक
पुष्करणं गर्भं अमान कर . एहे गर्भं एव पुरुष रनिना वाजापिच, पुष्
मयुगम हव ॥ १६

अभूतो दूतो हविषो जातवेदा

अवाड्टव्यानि सुरभीणि कृत्वा ।

प्रादात् पितृभ्यः स्वधया ते अन्नन्

प्रजानन्नने पुनरेहि योनिम् ॥ १७

भूरिष निहृष वद , अदिदेवता , उष्कामावमे वि०—गी० म० ४,१,१० ।

‘जातवेदाः’ अग्निः ‘नः’ अस्माकं ‘हविषः’ दूतः यादकः
 ‘अभूत्’ । अतएव ‘हव्यानि’ अस्मद्दत्तानि ‘सुरभीणि कृत्वा’
 ‘अवाट्’ षडनं कृतवान् । ‘अधवा’ अस्मद्गुह्या पित्रप्रीत्या-
 हेनैव त्यागार्थवाचा सह तानि च ‘पितृभ्य’ ‘प्रादान्’ दत्त-
 वान् । ‘ते’ च पितरः ‘अघ्नन्’ तानि भक्षितवन्तः । इदानीं
 प्राचीये—हे ‘अग्ने !’ पितृभक्षणं ‘जानन्’ सन् ‘योमिं’ अस्मा-
 नम् ‘पुनः प्रैहि’ पुनः प्रागच्छ ॥ १०

जातवेदा अग्नि, अस्मादि-अपठ इतिर दूत (यादक) इतिराह्वय, अत-
 एव अग्निवादि-अपठ इवा अग्न्युपलक्षणे अग्निक कथं इहयन करिवाह्वय,—निष्-
 गण्येव अीति केवलेन तागार्थ वेदाय ‘अवा’ वाक्यमहकारे नेहे अग्न्यय
 इवा निष्गण्येव विवाह्वयः ; निष्गण्येव तागार्थ वेदाय अग्न्यय करिवाह्वय ।
 अग्न्यादि अर्थनेहे—हे अग्ने । त्वमि निष्गण्येव अग्न्यय अत इहेवा अह्वयने
 (अहेवले) अतागमन कर ॥ ११

वह वपां जातवेदः पितृभ्यो

यत्रैतान्वेत्य निहितान् पराचः ।

नेदसः कुल्या अभि तान्त्सवन्तु

सत्या एषा माशिशः सन्तु कामात् (स्वाहा) ॥१८

निष्गु अत, अग्निवेवता । पित्रैवेवताप्राचीये विनिशोय —नी० य० ५, ४, ११ ।

हे ‘जातवेदः’ अग्ने । ‘यत्र’ यस्मिन् प्रदेशे ‘पराचः’ गमन-
 पराहमुषान् लपविष्टानिति यावत् ‘निहितान्’ स्थितान्
 ‘एतान्’ पितॄन् ‘वेत्य’ जानासि, तत्रैव एभ्यः ‘पितृभ्य’ ‘वपां’
 नेदः ‘वह’ प्रापय । ‘नेदसः’ अस्या ‘कुल्याः’ कुत्रिमाः सरितः

‘तान्’ पितॄन् प्रति ‘अभिस्त्रवन्तु’ । ‘एषाम्’ दत्तानां पितॄणां
 ‘कामान्’ इच्छात एव ‘आयिष’ आयीर्वादाः, अस्त्रानु प्रयुक्ताः,
 ‘सत्या’ अनृता. सफला. ‘सन्तु’ ।—‘आहा’ उक्तं यत् सुष्ठु,
 भवतु ॥ १८

हे कांतवधः अर्घ्ये । निरुणः, ये अत्रणे गमन पत्रात् नृथ दृष्टेः अत्र
 द्विदि कश्चिदेवम्, तृप्ति अत्रणक आह, सेहे द्वापनेकेहे उँहादिनके सेह
 यदन कश्चिन्ना ना. —एके सेवेर इना (कश्चिन्नाप्रःअनामो) निरुणनेर
 अत्रिनुवेहे पश्चिक दृष्टेक एव एके मरुत्त निरुणनेर वेम्हाः अत्रक
 आयीर्वादाक मया (मरुत्त) दृष्टेक ।—याहा अर्घ्यमा कर्ता गेम, अर्हा
 इन्द्राकण शौरुत्त दृष्टेक ॥ १८

जातवेदो वपया गच्छ देवाए-
 स्त्वए हि होता प्रथमो बभूव ।
 सत्या वपा प्रगृह्येता मे अस्तु
 समृध्यतां मे यदिदं करोमि ॥ १९

विद्युप दृष्ट, यदिदेवता, देवदेवतवपाहोमि विनियोग—बो० गृ० ३, ४, १२ ।

हे ‘जातवेदः’ अग्ने । ‘हि’ यत् ‘त्व’ ‘प्रथमः’ सुख्यः
 ‘होता’ देवाना भाद्रता ‘बभूव’ चिरं प्रसिद्धः ; अत ‘वपया’
 अस्त्रदत्तया अनया सह, एतदर्पणावैवेति यावत् ‘देवान्’ इन्द्रादीन्
 ‘गच्छ’ ; ततय ‘मे’ मम ‘प्रगृह्येता’ प्रदानाय गृह्येता ‘वपा’
 इयम्, ‘सत्या’ सार्थिका ‘अस्तु’ भवतु, ‘यत्’ ‘इदं’ वपादानं
 ‘करोमि’, ‘मे’ मम तदे तत् कामं, ‘समृध्यताम्’ सुसम्पन्नं कुरु ॥ १९

हे कांतवधः अर्घ्ये । येदृष्टु तृप्ति देवतादिनेर युवा इवमकर्त्ता विनियोग
 विनियोग शूरुत्त, अत्रकण अस्त्रदत्त वपा महेता उँहादिनेर निरुके गमन

कर; कांशंरहे वेदोक्त्येन अर्थानार्थं वदते शूरोक्त एहे वनां मार्गक हहेवे ।
—आमांर एहे वनांवान कार्या एहे एकाद्रे इमकांर कर । ११

यत् कुसीद मप्रदत्तं मयेह
येन यमस्य निधिना चराणि ।
इदं तदग्ने अन्वृषो भवामि
जीवन्नेव प्रतिदत्ते ददानि ॥ २०

विद्युत् कन्दः; पविष्टेवता; अन्वृषोमि विनिवीरः—मो० म० ४, ४, ११ ।

हे 'अग्ने !' 'मया' 'इह' जग्मनि 'यत्' 'कुसीदम्' अपि
'मप्रदत्तम्' अस्ति; किञ्च 'यमस्य' उत्तमर्णस्य प्राप्त्येन 'येन'
'निधिना' ऋणीकृतद्रव्येण 'चराणि' व्ययहराणि; अद्याप्यह
मिति यावत् । 'तत्' 'इदं' सकुसीद सृणम् 'ददानि' । 'प्रतिदत्ते'
च अस्मिन्, अहं 'जीवन् एव' इत्थैव जग्मनि 'अन्वृषः' ऋणगून्यो
'भवामि' ॥ २०

हे अपे! अ अग्ने ये कोन डेठगर्णेन निकटे एहेटठ थाहा किडू जया
अप करिडा थापरांर करिडाहि अथठ अय्यानि कांशंर शूरोर (अप) गर्वाड
अंमान करि नाहे; अहा शूरोरगर् उंजमयठ अप गरिपोर करिठहि; अठः-
गर विटवठना करि ये जीवित थाकिठेहे अर्थांर एहे शूरोरहे अन्वी
एहेठेहि ॥ २०

एकाटका तपसा तप्यमाना
जजान गर्भं महिमान मिन्द्रम् ।
तेन देवा असहन्त शत्रून्
हन्तासुराणा मभवच्छचीभिः ॥ २१ ॥ ३

विद्युत् कन्दः; इन्द्राची देवता; अस्मिणीने एलोपाकरोमि वि०—मो० ४, ४, ११ ।

‘ତପସା’ ଶ୍ରୀକର୍ତ୍ତୁନା ‘ତପ୍ୟମାନା’ ‘ଏକାଠକା’ ଦେବୀ ‘ମହି-
 ମାନେ’ କାଶ୍ୟନାହାଞ୍ଜରୁପମ୍ ‘ଇନ୍ଦ୍ରମ୍’ ଛାଞ୍ଚିମଦଦେବସିଦ୍ଧେଷ୍ଠ ‘ଗର୍ଭେ’
 ‘ଜଗ୍ଞାନ’ ଜନୟତି, ସ୍ଵର୍ଗର୍ଭେ ଧାରୟତୀତି ଭାବଃ । ତତଃ ମାଦୁର୍ଭୂତସ୍ଵ
 ଚ ଇନ୍ଦ୍ରଃ ‘ଶର୍ଚ୍ଚୋମି.’ ସ୍ଵକର୍ମାମିଃ ‘ଅସୁରାଣାଂ’ ନିଘନାଂ ‘ହନ୍ତା’ ଇତି
 ମ୍ରସିଦ୍ଧୋ ଭବତି ; ଗ୍ରତଃ ‘ତେନ’ ଇନ୍ଦ୍ରେଣ ଅଧିପତିଭୂତେନ ସହ ମିଳିତ୍ଵା
 ‘ଦେବାଃ’ ଛାଞ୍ଚିକାରିଣୋଽପରେ ‘ଶସ୍ତ୍ରୁନ୍’ ଛାଞ୍ଚିସାଧକାନ୍ ‘ମ୍ରସହନ୍ତା’
 ଅଭିଭବନ୍ତି ॥ ୨୧ ॥ ୩

ଇତି ସାମଗ୍ୟଶିକ୍ଷାବ୍ରତସାମନ୍ତମିବିରଚିତାୟାଂ
 “ମନ୍ତ୍ରସଂସ୍କୃତୀ”-ନାମମନ୍ତ୍ରବ୍ରାହ୍ମଣସ୍ୟାଧ୍ୟାୟାୟାମ୍
 ଦ୍ଵିତୀୟମଧ୍ୟାଧ୍ୟାୟଃ ଶ୍ଵେତଃ ॥ ୩

ଶ୍ରୀକ୍ଷୁଦ୍ରୁତେ ଉପାସ୍ୟାମାନା ମୁଖା-ଞ୍ଚକା ଦେବୀ କାଳେନ ମହିମା ଅବତ୍ତ ଚେତନାମକ
 ଗର୍ଭ ବାସନ ଚତେନ୍, ଗର୍ଭେ ଶ୍ରୀକ୍ଷୁଦ୍ରୁତ ମେହେ ଶେଷ ଦେବତାମନାସି ଶୌର କ୍ରିୟାର ଦାସୀ
 ଦେବତାମୁହେର ବିହାସକ ବଳିନୀ ଶ୍ରୀକ୍ଷୁଦ୍ର ହେନ ; ଅନନ୍ତର ବୃଷ୍ଟିର ଅଧୁହୁଳ ଦେବତାମା,
 ମେହେ ଶ୍ଵେତାବିହାସକ ଦେବତାର ମହିତ ମିଳିତ ହେନ। ବୃଷ୍ଟିର ଶ୍ରୀକ୍ଷୁଦ୍ର ଶତ୍ରୁବିନକେ
 ଗ୍ରହାତ୍ତବ କରିଷାଧାକେନ ॥ ୨୧ ॥ ୦

ନାମବେଦୀର ମହତାକ୍ଷର ଦ୍ଵିତୀୟମଧ୍ୟାଧ୍ୟାୟଃ ଶ୍ଵେତଃ
 ମନ୍ତ୍ରବ୍ରାହ୍ମଣ ନାମସଂସ୍କୃତୀର ଦ୍ଵିତୀୟମଧ୍ୟାଧ୍ୟାୟଃ ॥ ୦

॥ अथ चतुर्थं खण्ड ।

इदं भूमे भजामह इदं भद्रं सुमङ्गलम् ।

परा सपत्नान् वाधस्वान्येषां विन्दते वसु ॥

(अन्येषां विन्दते धनम्) ॥ १

विपुत्रशुभ्रं कथं , अविद्वेवता , सवध भूमिजये विनिधीय —मी० य० ४,३ ३ ।

यत् 'भूमे' 'इदं' खण्डं स्थण्डिलात्मकं श्रानं 'भद्रं' कल्याणकरं 'सुमङ्गलं' मङ्गलकरं पुनस्तथा अतिकल्याणकरं मन्त्राकम्, तत् 'इदं' भूखण्डं 'भजामहे' वधमिति । हे भूखण्ड । 'सपत्नान्' अस्मच्छत्रून् 'परावाधस्व' शत्रुवक्तव्यैणि , तेभ्य 'अन्येषाम्' अस्माकं यजमानान् । 'वसु' वासभवन ('धन' ऐश्वर्यम्) 'विन्दते' विन्दतां, क्षमताम् लब्धसादेनेति भावः ॥ १

कन्यागण्ड, अतिपत्र कन्यागण्ड, कृमिज एहे अ भद्रं वासवा वासवा वरिडेहि । हे कृमि । आग्रापेय भद्रुवाके भद्रुवाक्याद्यां वाशं वाश एवम् । एवाद्य अनादर आचारितपत्र यजमान वगिडवम (एव० लैवर्ण) नाड कक्रम १३

इमं स्तोमं मर्हति जातवेदसे

रथं मित्रं सम्महेमा मनीषया ।

मद्रा हि नः प्रमति रस्य सधस-

यानि सख्यी मा रिषामा वयं तव ॥ २

जातवेदसे , अविद्वेवता , अविपरिसमूहने विनिधीय —मी० य० ४,३ ४ ।

'मर्हति' क्षुत्वाय, 'जातवेदसे' अग्नये 'रथं मित्रं' आगमनसाधनं रथं यथा 'इमं' स्तोमं 'स्तव', 'मनीषया' प्रज्ञया सख्यी

‘सम्यहेम’ पूजोपकरणयुक्तं कुर्याम । ‘न’ अस्माकं ‘भसदि’
समाजविषये ‘हि’ ‘सस्य’ अग्ने, ‘भद्रा’ कल्याणी ‘प्रमति’
प्रकृष्टा मति भद्र । ‘हे अग्ने ।’ ‘तव’ ‘सस्ये’ सखित्वे विद्य
माना ‘वय’ ‘मा रिपाम’ कथमपि विनष्टा मा भूम ॥ २

निम्न ऋजावत्स्येन गारवि येयम इत्येकं चाननोपभूज कुर्य उक्तं आभवा
एते उक्तिके आठवेना नाथत् अग्निर् ओम्निगन्तार्थं पूजोपकरणेनै उक्तं
करिष्येहि । एते अग्निर् अन्व-अमात्मस्येकं दगागिगिनिने दूहि इत्येकं
ने अथे उजाग्र मवाजावे अश्वित्वा आभवा येन कोन प्रकारे विनष्टे
ना इहे । ॥ २

भरामेध कृण्वामा हवींषि ते
चितयन्त पर्वणा पर्वणा वयम् ।
जीवातवे प्रतराण् साधया धियो
ऽग्ने सस्ये मारिषामा वय तव ॥ ३

अगवोच्य , अग्निदेवता , अग्निवत्सिद्धने विनिवाय —दी० २००४५ ।

हे ‘अग्ने ।’ वय त्वदर्धम् ‘इधम्’ इन्धनसाधनं समिक्तसूह
‘भराम’ आहराम । तदनु ते तुभ्य ‘हवींषि’ षरुपुरोडागादीनि
‘पर्वणा पर्वणा’ प्रतिपद्य माहताभ्या दर्गपूर्णमासाभ्यां ‘चित
यन्त’ त्वा प्रज्ञापयन्त ‘कृण्वाम करवाम, जुह्वामेति यावत् ।
स त्व ‘जीवातवे’ दीर्घजीवनाय अस्माकं ‘धिय’ प्रज्ञा कर्माणि
या ‘प्रतरा’ नितरा ‘साधय’ सम्पाद्य । हे ‘अग्ने ।’ ‘तव’
‘सस्ये’ सखित्वे विद्यमाना ‘वय’ मा रिपाम’ कथमपि विनष्टा
मा भूम ॥ ३

६ अर्थः । आग्रां तेषामांशं शोषित्वैतद् वक्तुं गच्छन् आश्रयं कश्चित्कश्चि ।
 मेषां अतिगच्छन् अर्थात् यथाकालेन तेषामांशे इवमेव वस्तुगम्ये आश्रयं
 शोषितां तेषामांशं चाग्रांशेनांशं शोषित्वैतद् । आश्रयं भूमिं आनांशेन शोषित्वै-
 तद् । तेषामांशं तेषां विशामांशं आश्रयं येन कान्तराज्ये विद्यते ना कश्चि । १०

शक्ये त्वा समिधे साधया
 धियस्त्वे देवा हविरदन्ताद्भुतम् ।
 त्व मादित्याए आ वह ताए द्युश्म-
 स्यग्ने सख्ये मा रिपामा वयं तव ॥ ४

कनवीच्छन् , परिदेवता , परिपरिष्कृतने विभिवीग —गी० प्र० ४, ३, ४ ।

हे 'अग्ने !' 'धियः' मन्त्राः कर्माणि वास्यन्तं तथा 'साधया'
 निष्पादय, यथा च वयं 'त्वा' त्वां 'समिधं' सम्यग्निर्कं कर्तुं
 'शक्ये' शक्ता भवेम । 'ह्वि' यतः 'त्वे' त्वयि 'आश्रितम्' 'ह्विः'
 मन्त्रं 'देवाः' सर्वे एव 'अदन्ति' भक्षयन्ति, अतः यान् 'आदि-
 त्यान्' अदितेः अखण्डनीयमन्त्रैः प्रकृतेः पुत्रान् देवादीन् वयम्
 'द्युश्मसि' कामयामहे, 'त्व' 'तान्' 'आवह' अघ्नहत्तं प्रापय ।
 हे 'अग्ने !' 'तव' 'सख्ये' सखित्वे विद्यमानाः 'वयं' 'मा
 रिपाम' कथमपि विनष्टा ना भूम ॥ ४

हे अग्ने । आनांशेन शूक्तिं च कार्यागम्ये एकपञ्चाशेन शोषित्वैतद्, तेषामांशे
 आश्रयं शोषित्वैतद् तेषामांशं कश्चित्कश्चि । तेषामांशं तेषामांशं
 शोषितां तेषामांशं चाग्रांशेनांशं शोषित्वैतद् । आश्रयं भूमिं आनांशेन शोषित्वै-
 तद् । तेषामांशं तेषां विशामांशं आश्रयं येन कान्तराज्ये विद्यते ना कश्चि । १०

तपश्च तेजश्च श्रद्धा च ह्रीश्च सत्यञ्चाक्रोधश्च
 त्यागश्च धृतिश्च धर्मश्च सत्वश्च वाक् च मनश्चात्मा च
 ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मा मवन्तु भूर्भुवःस्वरो-
 न्महान्त मात्मानं प्रपद्ये ॥ ५

प्रपद्यन्तीत्यम्, यद्गु, इत्युपोऽपिदेवता ("एव इतो यदाप्रि"—इति वेत्तिरियम्
 प्रा० १. १. १.), कामीषुर्विद्वपाचमपात् प्राक् पाठि विनियोग—यो० पृ० ४, ५, ७ ।

मप्यात्मभूतम्, 'ॐ'—इति प्रतीकेन बोध्यं देवदेव महं 'प्रपद्ये'
एकस्य तस्यैव शरण्यं सुपगतोऽस्मीति ॥ ५

वेदांगानामपि अंगानां एवम् आशा इत्येते मूलपत्रे तेज एवम् तदनुपपत्तौ
अर्थात् मन्त्रमार्गकले मन्त्रा-विद्या एवम् तदनुपपत्तौ मन्त्रा अर्थात् अंगमन्त्र
कर्मिणो मन्त्राच्छात्र एवम् एते मन्त्र इत्येते आंग मन्त्रविद्यक मन्त्राः, ज्ञान-
ज्ञानेन अद्वैतज्ञानेन, आश्रित्याग्य वा आंग मन्त्रक आश्रयवृद्धि ॐ मन्त्रविद्यक
देवताः एते मन्त्र इत्येते उपनिषदीय मन्त्र एवम् तानुप मन्त्र इत्येते मूलपत्र
अनुपपत्तौ मन्त्रा ॐ मन्त्र एवम् तदनुपपत्तौ विद्यता वानो एवम् आशापत्र अंग-
कर्मिणो निष्कल मन एवम् तानुप मन्त्रे मन्त्र मन्त्र मन्त्रो बोध्या एवम् तानुप मन्त्र-
कीटमन्त्र उपनिषदा आनन्तर्यरूप पत्रमन्त्र; ए मन्त्रमन्त्रे मन्त्रा मन्त्र इत्येतेहि,
तौशा एव मन्त्रा मन्त्र आयात्क मन्त्र कर्म । विद्येवत्त लूलाक, मन्त्रात्मक,
तैर्लूलाक, एवम् लोकात्मके अन्तरे वशिष्ठे विनि मन्त्र विद्यात्मक वशिष्ठमन्त्र
मन्त्रा मन्त्रा मन्त्र मन्त्र मन्त्रा मन्त्र, ॐ मन्त्रे आश्रित्याग्य मन्त्रे मन्त्रा मन्त्र
मन्त्रा मन्त्र इत्ये । ६

विरूपाक्षोऽसि दन्ताङ्घ्रिस्तस्य ते शय्या पशुं गृहा
अन्तरिक्षे विमित्तं हिरण्यं तद्देवानां हृदयान्य-
यस्म्ये कुम्भे अन्तः सन्निहितानि तानि बलभृच्च बल-
साञ्च रक्षतोऽग्रमनो भ्रूनिमिपतः सत्यं यत्ते द्वादश
पुत्रास्ते त्वा संवत्सरे संवत्सरे कामप्रेण यज्ञेन याज-
यित्वा पुनर्ब्रह्मचर्यं मुपयन्ति त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽस्यहं
मनुषेपु ब्राह्मणो वै ब्राह्मण मुपधावतुप त्वा
धावामि जपन्तं मा मा प्रतिजापीर्जुहन्तं मा मा
प्रतिहोषीः कुर्वन्तं मा मा प्रतिकार्षींस्त्वां प्रपद्ये

त्वया प्रभूत इदं कर्म करिष्यामि तन्मे राध्यतां
 तन्मे समृध्यतां तन्म उपपद्यतां समुद्रो मा विश्व-
 व्यचा ब्रह्मानुजानातु तुयो मा विश्ववेदा ब्रह्मणः
 पुत्रोऽनुजानातु श्वातो मा प्रचेता मैवावरुषोऽनु-
 जानातु तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताञ्जये समुद्राय विश्व-
 व्यचसे तुधाय विश्ववेदसे श्वात्राय प्रचेतसे सहस्राक्षाय
 ब्रह्मणः पुत्राय नमः ॥ ६

विरूपाक्षमन्वीर्यम्, यशुः, इन्द्रपाप्यादयो देवताः सर्वेषु क्षीमात् प्राग् लगे

विनिर्गमः—शो० य० ४, ५, ६ ५० ।

हे रुद्ररूपाम्ने । विद्युत् । त्वं 'विरूपाक्षः' वर्णतीक्ष्ण-
 तयान्योन्मं विरूपाक्षां नानारूपाणां सत्त्वनां चाक्षुषज्ञानहेतुः
 यदा विरूपाणि अक्षिणीव अक्षिणी सूर्यादीनि यस्य तादृशः
 अपि 'दन्ताक्षिः' अक्षिः प्रकाशः, कासस्य दंष्ट्राणां प्रकाशस्वरूपः
 'अक्षि' भवसि । 'तस्य' उद्गरूपस्य 'ठि' तव 'शय्या' शयनस्थानं
 'पर्णे' पतनशीले सर्ववस्तुन्वीचीपलभ्यते, बाहव-दहन-दाव जाठर-
 वैद्युरतिभेदात्; किञ्च 'हिरण्यं' हिरण्यं श्रितश्च तत् रमण्योयं
 'गृह्णा' गृह्णम् 'अन्तेरिचे' सर्वेषु अन्तर्काशे 'विमितं' निर्मितं
 मस्ति । 'तत्' तस्मात् 'देवानां' दुरतिमतां सर्वेषां मेव जीवानां
 यानि 'हृदयानि' 'पयस्ये' लोहमये सृष्टेः 'कुम्भे' घटे ब्रह्माण्डे-
 ऽव 'सविहितानि' स्थापितानि सन्ति, 'तानि' सर्वाण्येव 'रक्षतः'
 किञ्च 'अप्रमनोः' न सन्ति प्रकृष्टा मणयो बहुमूल्यरत्नानि अलि-
 क्षरा वा शैभ्यः, तादृशान् पृथिव्यादीन् मेवान् वा 'अनिमित्तित'
 निमेषणं सकुर्वाणस्य निमेषयून्यच्चक्षुर्मि. पश्यतो रक्षणाभिप्रायेणेति

यापत् 'ते' तव 'बलभृत्' बलपोषक इति, 'बलसात्' बलानुगतः इति 'ब', 'यत्' नाम तत् 'सत्वम्' चत्वर्यं मिति । हादय पुत्राः हादयादित्वरूपाः ये सन्ति ब्रह्मणः परमेस्वरस्य भगादयः, ते 'संवत्सरे संवत्सरे' प्रत्वब्दमेव 'कामप्रेण' कामनापूरकेण 'यज्ञेन' कर्मणा, भेषवासनेन वर्षेणेनेति वा 'त्वा' त्वां वैदुत भव्यात्वं वा 'याजयित्वा' जनयित्वा 'पुनः' ब्रह्मधर्मम् अप्रजननम् 'उप-यन्ति' अवलम्बन्ते ।

'त्व' 'देवेषु' भूतेषु वायुादिषु 'ब्राह्मणः', 'षष्ठे' तु 'मनुष्येषु' ब्राह्मणइत्येषु; 'ब्राह्मणः' 'वै' निबन्धे 'ब्राह्मणम्' 'उपधायति' उप-कारकाम्यया गच्छति साजात्यस्ययात्; अत एतद्व्यसिद्धानुसारत एवाह 'त्वा' त्वाम् अद्य 'उपधावामि' उपकारकाम्यया श्रायये । तथाच 'जपन्त' जपं मन्त्रपाठं कुर्यात् 'मा' मां 'मा प्रतिजापी' जपाधिष्ठति मां गमय, 'सृजन्त' हवनं कुर्यात् 'मा' मां 'मा प्रतिहोषीः' हवनाधिष्ठति मां गमय, 'कुर्वन्त' परार्थं किं मयि 'मा' मां 'मा प्रतिकार्यी' तादृश्यकर्माधिष्ठति मां गमय । एतदर्थं मय हे देव । 'त्वां' 'प्रपद्ये', त्वच्छरणागतीऽहम् । हे देव । ऐश्वर्यजसा 'त्वया' अन्तरेख्येन 'प्रपूत' अभ्यनुज्ञात. एवाहम् 'इदं' 'कर्म' देवयजनादिकं 'करिष्यामि' परार्थं मेव; 'मे' मम करिष्यमाणं 'तत्' कर्म 'राध्यतां' साध्यताम्,—'मे' मम करिष्यमाणं 'तत्' कर्म 'ससृज्यतां' समृद्धं कियताम्,—'मे' मम करिष्यमाणं 'तत्' कर्म 'उपपाशतां' उपपन्नं कियताम् ।

'समुद्रः' समुद्रं द्रवन्ति जीवा यत्र सः सर्वाययः, समुद्रवद्-गाधादिशुण्ठीपेतय, 'विम्रव्यधा' कृत्स्नं विम्रं मिमं विविधं मञ्चति गच्छति य स सर्वगः, 'गङ्गा' पुरुषभावस्य स्वरूप-

পরমেশ্বরঃ 'শ্রুজানাতু' 'মা' মা মিতকর্মকর্তু মনুস্রাং দদাতু ।
 তদতু 'তুয' তু চিপ' যর্বতি হ্রিসতি তমো, বশ্যায়ং য যঃ সঃ
 শ্রাস্তমৌবশ্যায়ত্বত্, 'বিশ্ববেদাঃ' সর্বধনঃ 'বৃদ্ধাণঃ' যুশ্ব'
 পরমেশ্বরস্য প্রধান মপত্য' বিষ্ণুঃ সূর্যঃ 'শ্রুজানাতু' শ্রুজা
 দদাতু 'মা' মা মিতক্ কর্ম কর্তু মिति । অথ 'জ্ঞানঃ' চিপ-
 গতিশীলঃ, 'প্রচেতাঃ' প্রচেতয়তি সর্ষান্ শ্রুচণং যঃ সঃ 'মৈবা-
 বদ্যঃ' মিত্রাবরুণাভ্যাম্ অহোরাত্রাভ্যাং পরিমেষঃ কাসৌ
 মশিষ্বরঃ 'শ্রুজানাতু' শ্রুজাং দদাতু 'মা' মা মিতক্ কর্ম
 কর্তু মिति ।

'তম্ভৈ' বর্ণিতায় 'বিরুপাচায়' বিবিধরুপাচ্চিহ্নেতবে 'দেতা-
 জ্ঞয়ে', কাসদৃষ্টাপ্রকাশরুপায় তেজস্তত্বস্বরুপায়, বিদ্যুদ্গন্ধে, অপি
 'শ্রুদ্রায়' শ্রুদ্রতুখ্যায় সর্ষায়ায় 'বিশ্বব্যচসে' বিশ্বব্যাপিনে
 বৃদ্ধাষে প্রকটীকৃতশ্রুজননশক্তিৰুপায়, কিঞ্চ 'তুযায়' বিপদা-
 যকায় বিশ্ববেদসে' সর্বসম্মুখ্যালিনে বৃদ্ধাষঃ পুত্রায় বিষ্ণবে সৌ-
 সূর্যায়, অথ 'জ্ঞানায়' চিপগমনায় 'প্রচেতসে' বিশ্বচেতয়িত্রে
 কাসস্বরুপায় শিবায, বিশেষতঃ 'সহস্রাচায়' বহুবহুবে
 জগত্মাত্রে 'বৃদ্ধাষঃ পুত্রায়' বিষ্ণবে সৌসূর্য্যেইব 'নমঃ', কুর্ষে
 ইতি শ্রেয়ঃ ॥ ৫

হে বিদ্বাংসে! তুমি বিরুপাক্ষ অর্থাৎ বিবিধরূপী এতদতির চান্দ্রব্রাহ্মণবেদে
 অথবা বৃশসামান শ্রুচিহ্নাদি সমস্তই তোমার বিবিধ চক্ষু এবং 'নভাঙ্কি'
 কালের অসামর্থ্যের প্রকাশরূপ হইতেছে। পবনবীল মনুস্রাং শ্রু-
 য়েই তোমার মন্য উপলব্ধি হইয়া থাকে এবং এই অস্ত্রবীলই তোমার
 হিরণ্য (বিত অর্থঃ ধনবীজ) গৃহরূপে নির্ধিক হইয়াছে। হে দেব!
 তুমি যেহেতু পৌত্রমঃ অর্থাৎ মৃত এই অর্কালে যে সমস্ত জীব-

জনক সংস্থাপিত রহিয়াছে, তৎসমস্তের রক্ষাকর্তা এবং ঐশ্বরের বহুতল্য মনিসমূহের অর্থাৎ পৃথিবী ও মেঘাধির অনিমেঘ নেত্রে রক্ষাকর্তা অর্থাৎ প্রার্থী অতএব তোমার 'বলপোষক' ও 'বলানুগত' নামদ্বয় স্বার্থক। পর-মেগরের যে স্বাদর্শ পুত্র (১২ শাবিত্য) আছে, (পৃথিবীদেবীর গৃহকালে) তাঁহার প্রতিবর্ষেই কামনাপূরক (প্রজনন) দলের দ্বারা তোমাকে অর্থাৎ মেঘচালনার দ্বারা বিদ্যাময়িকপ কামনামক তোমাকে অথবা বর্ষাক্রিয়ার দ্বারা প্রজন্মরূপ অন্ননামক তোমাকে প্রকাশ করাইয়া পুনশ্চ প্রকৃত্য অবলম্বন করিয়া থাকেন।

তুমি দেবগণের মধ্যে অর্থাৎ ভূতশ্রেণীতে ভ্রাক্ষণ এবং আমি যদুবোর মধ্যে ভ্রাক্ষণ, ভ্রাক্ষণ, ভ্রাক্ষণের নিকটেই বিশেষ উপকারের আশা করিয়া থাকে, ইহা নিশ্চয় জানিয়াই অথবা আমি তোমার নিকটে উপকার প্রার্থনা করিয়া আসিয়াছি। আমি জপ করিতেছি, তুমি প্রতিশ্রুতি করিও না। আমি যখন কহিতেছি, তুমি প্রতিশ্রুতি করিও না। আমি যাহা কিছু কহিতেছি, তুমি তাহার কিছুই ব্যতিক্রম করিও না, হে দেব! এইজন্যই তোমার পরগণায় বইয়াছি।

হে ঈশ্বরে! অন্তর্য তোমার প্রেরণাবশেই এখনই আমি এই কথ' করিব, আমার এই কথ' সাধন কর,—আমার এই কথ' সমুদ্র কর, আমার এই কথ' উপশান্ত কর।

সমুদ্রবৎ প্রবাহশূন্য গভীর অথচ সর্কিত্ত রমনশীল ত্রকা (প্রজননশক্তি-সম্পন্ন ত্রক, পলাত্তরে ত্রকা নাম অধর্ষীবেদীর সর্কিত্তপ্রধান বর্ষিক) আমাকে এই কথ' অনুজ্ঞা দিন। অথকাব ও নীবাবের সহিত চ্যাকারী, সর্কিত্ত, ত্রক-পুত্র (বিষ্ণু নামক চ্যাক, পলাত্তরে ত্রকনামক বর্ষিকের পুত্রবৎ আচ্ছাদিত অথচ অম্যান্য বর্ষিক হইতে প্রধান, অধর্মু নামক গজুর্ষীদী প্রধান বর্ষিক) আমাকে এই কথ' অনুমতি দিন। বি-প্রগতিশীল ও অকৃত চেত্তবানু মৈত্রী-বরণ (মিত্র-দ্বিবা, বরণ-রাত্রি, একজুতরে পরিমের মর্ষাকাল, দিব, পলাত্তরে মৈত্রীব্যকণ নামে প্রসিদ্ধ বর্ষেদীর সহকারি-প্রধান বর্ষিক) আমাকে এই কথ' অনুমতি দিন।

সু্যেট অসমান্য ও সংস্কারালবধন ত্রকবেবতাকে (তেজত্বকে), সমুদ্রবৎ সর্কিত্ত ও বিববাণী ত্রকাকে (স্বর্ষিকর্তাকে), সর্কিত্তবিপত্তিহারী

७ वर्षेभ्यः ऋष्यश्रुतेः (श्रीशुक) एवम् किञ्चिदाभी ७ प्रश्नोक्तानाञ्च
 महादेवदे (कालदे), विष्णवेभ्यः महादेव ऋष्यश्रुतेः देवदेवेभ्यः (श्रीशुक)
 अथान्तरि ७

सहस्रबाहुर्गौपत्यः स पशूनभिरक्षतु ।
 मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्दधातु
 मयि प्रजां प्रजापतिः (स्वाहा) ॥ ७

विष्णुपञ्चाङ्गटीक्ष्ण , प्रजापतिदेवता , पद्मसंज्ञायने श्रीशिवस्वामी वि०—३,५,१०।

‘सहस्रबाहुः’ बहुशक्तिर्बहुधारी वा, ‘गौपत्य’ गवां पृथि-
 वीनां रक्षणीनां वा पतिरधिपतिः परमेश्वरः सूर्यो वा ‘गौपति’,
 तस्यापत्यमिव ‘स’ प्रसिद्धः ‘पुष्टिपतिः’ पोषणक्रियादत्तः,
 ‘प्रजापति’ प्रजानां पालकः, सूर्यः, पर्जन्यो वा ‘पशून्’ गवादीन्
 ‘भिरक्षतु’, ‘मयि’ ‘पुष्टिं’ ‘दधातु’, ‘मयि’ ‘प्रजां’ च
 दधात्वित्येव ॥ ७

वह्निर्वा वह्निः, ऋष्यश्रुतेः वा ऋष्यश्रुतेः, प्रजापतिः, पौषणक्रिया-
 दत्तः, गवां वा पृथिव्यादेव, स्वामीर्वा ऋष्यश्रुतेः देवता कश्चन । एवम् अनादिके
 पुष्टिं दिनः आसत्ते अथा दिनः ॥ ७

कौतोमतए संवननए सुभाग करण मम ।
 नाकुली नाम ते मातायाहं पुरुषानयः ।
 यन्नौ कामस्य विच्छिन्नं तन्नौ सन्विज्ञोपधे ॥ ८

विष्णुपञ्चाङ्गटीक्ष्ण , श्रीशिवदेवता , महादेवकल्पयने वि०—गी० ३,५,१० ।

हे कल । त्वम् ‘कौतोमतं’ कुतोऽपि उतोः (सुमन्वितः)
 मत पूजित, ‘सदनम्’ सञ्चलनीय, ‘मम’ ‘सुभागं’ सुभागस्य

सौभाग्यस्य 'करण' साधन भवे । 'ते' तव 'माता' प्रसवित्रो
 'नाकुली' नकुलेन शुद्रजन्तुविशेषेण भग्नसन्धायकौपधित्वेन
 प्रथितति, 'नाम' प्रसिद्धा ; जटामांसौति यावत् । हे 'शोषधे ।'
 यतोऽद्य 'अहं' 'पुरुषानय,' पुरुषाणां सन्तानानां मन्त्रेणां वा
 आनयिता आनयनशील, प्रजननकार्यं यशीकरणकार्यं वा प्रपन्न,
 अतस्त्वां प्रार्थये — 'नौ' आवयोः दम्पत्यौ मद्दगीकार्ययोरपर
 योर्वा 'कामस्य' प्रप्यस्य 'यत्' यावत् 'विच्छिन्न', 'नौ' आवयो
 'तत्' तावदेव 'सन्धेहि' सन्धितं कुरु ॥ ८

१२ एन । छुभि त्वे एकान कारणेहे हडेक मरुटपर भावा, मरुलेन सननोत्र,
 कोमार जगधियो 'नाकुली' बभिव्राहे जगिद्धा अर्थात् नकुलेन (देवीत्र)
 छिन्नमिडिता अयगधारिका, आनाकरि आमारध जोवाटगार कारण एहेया ।
 १२ अ०१ । (जटोमा२०) अथा आपि वे एकानकारिकेक रदन आनिडेक
 हेन्हा करिकहि कांशर एर२ आमार स्ररत्र फेहेइ विच्छेन बहिडाए,
 आरां नमिणिक कर ॥ ८

वृक्ष इव पक्षस्तिष्ठसि सर्वान् कामान् भुवस्पते ।

यस्त्वैवं वेद तस्मै मे भोगान् धुच्छ्राजतान् वृद्धन् ॥ ९

श्रियवदुद्गुन्द , पार्थिवकर्मणि भोगकामस्य सुपाठ्यादि वि०—गी० ४, ३ २१, २८ ।

हे 'भुवस्पते' भुवनाधिपते ! अन्तरात्मन् सूर्य ! त्व 'पक्ष'
 पक्षफलाधार 'वृक्ष' कल्पद्रुमः 'इव' 'तिष्ठसि' अत्र भुवन,
 शरीरे त्रिलोक्यां च । कर्मफलभूता सर्वे कामा त्वयि वृक्षे
 आश्रिता, 'एवम्' इत्य तान् 'सर्वान् कामान्' 'य' अहं 'तु'
 क्षिप्रं 'वेद' जाने, 'तस्मै' तादृगाय मद्वा 'पक्षतान्' क्षयशून्यान्
 'भोगान्' 'धुच्छ' प्रपूरय ॥ ९

अभिभागोऽसि सर्वस्मिन्स्तदु सर्वं त्वयि श्रितम् ।
तेन सर्वेषु सर्वा मां विवासन विवासय ॥ ११

अनुष्टुप छन्द , आकाशी देवता , पार्श्विकर्षादि ध्रुवपदसप्तदशनामक

तिसप्तत्यक्षरीणि विनियोग — गी० म० ४, ५ २१ , ३० ए० ।

हे आकाश ! 'सर्वस्मिन्' सर्ववस्तुनि त्वम् 'अभिभाग' सर्वतो भजनीय 'असि' भवसि , 'तत्' तघ्यात् 'सर्वम्' एतत् ब्रह्माण्डम् 'त्वयि' आकाशवद्विरवयवादिकल्पणे आकाशस्याकाशे वा परमात्मनि 'श्रितम् च' आश्रित भव, विद्यत इति शेष । हे 'विवासन' स्वप्रकाश । 'सर्वे' सर्वजगदभिष इति प्रतीतस्त 'तेन' 'सर्वेषु' वस्तुना 'मां' मां 'विवासय' प्रकाशय ॥ ११

हे आकाशेनैव आकाश । त्वमि आकाशादि गर्भवस्तुतेहे इतिहासः, एते एव-मयुतेहे, आकाशतूना निवववव एतांतेहे आश्रित इतिहासः, हे वस्तुनामः जगत्तव । आकाशे ए जगते अश्रित इति ॥ >>

कोश इव पूर्णा वस्तुना त्वं प्रीती ददसे धनम् ।
अदृष्टो दृष्ट माभर सर्वान् कामान् प्रयच्छ मे ॥ १२

भुक्तिरनुष्टुप छन्द , आकाशी देवता , पार्श्विकर्षादि चरुकावला यथा उर्वर

स्योपलाने विनियोग — गी० म० ४ ५ २१ , ३१ ए० ।

हे आकाश ! 'त्व' 'वस्तुना' धनेन सर्वेषु 'पूर्णे' 'कोश इव' भवसि, 'प्रीत' प्रसन्न सम 'धन' यथासध्य 'ददसे', स त्वम्

‘प्रदृष्टः’ निरवयवोऽपि ‘दृष्ट’ फलम् ‘आ भर’ । आहर, — ‘मे’
मद्यं ‘सर्वान् कामान् प्रयच्छ’ ॥ १२

हे आकारणेर आकारण । कृषि मर्षिण्येन परिपूर्णं भाषणम् ; याहांश्च याश्च
नया, आकारणे कार्ता मत्ततः श्रीतुताएव विदेह, कृषि चरुं पृष्टि-पथेन
कथीत दृष्टेनेन मत्ततः कृष्टे यत् विदेह, नाथ । आमार मत्ततः अतिनाथ
परिपूर्णं चरु ॥ १२

आकाशस्यैष आकाशो यदेतद् भाति मण्डलम् ।
एवं त्वा वेद यो वेदेशानेशान् प्रयच्छ मे ॥ १३

प्रदृष्ट् इत्ये ; आकाशो देवता, पापिषकर्मणि सत्त्विकामल प्रत्यागतल

एवंप्रस्थाने विनियोग — यो. ए० ४, १, २१, ३२ ए० ।

‘एतद्’ मस्तकोपरि सवेत, ‘यत्’ ‘मण्डलम्’ मण्डलाकारतया
दृश्यमान आकाशं ‘भाति’ चक्षुर्गोचरं भवति, अस्य ‘आका-
शस्य’ सर्वास्तयरादिसप्तषण्णवकाशस्य च ‘आकाशः’ अन्तस्वरी
व्यापकश्च ‘एतः’ ज्ञानचक्षुर्गोचरोऽयमीयान् । हे ‘ईयान् !’
महेश्वर । ‘वेद’ सर्वज्ञ । ‘त्वा’ त्वाम् ‘एवं’ इत्यं ‘यः’ ब्रह्मज्ञः
‘वेद’ जानाति, तादृशाय ‘मे’ मद्यं ‘ईयान्’ ऐश्वर्यभूतीः
‘प्रयच्छ’ प्रदेहि ॥ १३

एहे मत्ततः उपरि मर्षिण्येन ये मत्ततः अतीव आकारण एवम्
याहेतेह, हेवांश्च अत्र चरुं आकारणेर नया विद्यामानं त्वेनिके ज्ञेयम् ।
ये ज्ञेयम् । ये वाहिं एतांके एहेतुन तावे वेनिकेह, तांश्च आमार
जीव विहृति एतान् चरु ॥ १३

भूर्भुवःस्वरोऽस्य सूर्ध्वं ब्रुव ह्ये भूयास मन्निरिव
तेजसा वायुरिव प्राणेन सोम इव गन्धेन बृहस्पति-

रिव बुद्धाश्विनाविव रूपेणेन्द्राग्नी इव बलेन ब्रह्मा-
भाग एवाहं भूयासं पाप्मभागा मे द्विपन्तः ॥१४॥ ४

पशुः; अथ परमाणा दीवता, पापतोषादितो रथाकामस्य प्रतिदिवशये दि०—वी० ४, ६, १ ।

हे 'भूर्भुवःस्वरोम् !' 'भूः' पृथिवी, 'भुवः' अन्तरिक्षम्, 'स्वः'
द्यौः,—एतन्नोक्तव्यव्यापक ! 'भ्रीम्'—इतीतत्पतीकगम्य ! पर-
मात्मन् ! भयवा पृथिवीस्वानोऽग्निः अन्तरिक्षस्वी वायुः, स्वःस्वः
सूर्यः, श्री मित्वात्मनः प्रतीकम् ; एतच्चतुष्टय मेषाव सन्वीध्यम् ।
भवतः भवतां वा प्रसादान् 'इषे' दर्शनेन्द्रियविषये समदर्शितया
'सूर्यइव' 'भूयासम्' ! 'अग्निः इव' यथा अग्निस्त्रेजस्वी तथा
'तेजसा' युक्तः भूयासम् ! 'वायुरिव' वायुर्यथा अतिप्रभावः
तथा 'प्राणेन' प्रभाषेण युक्तः भूयासम् ! 'सोमः' भीषधिविशेषः
सुगन्ध इति विदुतः, स 'इव' 'गन्धेन' युक्तः भूयासम् ! 'इष्ट-
स्वतिः' जगत्पतिः, स 'इव' 'बुद्ध्या' प्रज्ञया युक्तः भूयासम् !
'अश्विनौ' अश्वनाविव वेगगमनशीलो मूर्धच्छन्दो, तौ 'इव' 'रूपेण'
युक्तो भूयासम् ! 'इन्द्राग्नी' इन्द्रो मेषवालको वायुविशेषः,
तत्कहावस्थितोऽग्निश्च माध्यमिकः, तौ यथा बलवन्तौ, 'इव'
तथा 'बलेन' युक्तः भूयासम् ! 'पद्मम्' 'ब्रह्मभागः' लब्धब्रह्म-
भानांशः 'भूयासम् !'—अपि तु 'मे' मम 'द्विपन्तः' ब्रह्मदान-
परिपन्थित इन्द्रियादयः 'पाप्मभागाः' पापभागिन इतिव
सहिष्णताः सन्तु ॥ १४ ॥ ४

इति सानगयीसत्यवतसामयमिविरचितायां

"मन्त्रसञ्जीवनी"-नाममन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम्

द्वितीयप्रपाठकीयः प्रसुर्थः खण्डः ॥ ४

ହେ ହୃଦ୍ଭୂତ୍ୟ [ତ୍ରିପୋକ]-ବାମନ, ଶ୍ରୀମନ୍- [ଶ୍ରୀ] ଯୋଗୀ ଶଠମାସନ୍ ।
 ଆମନାର ଶ୍ରୀମାତେ, ମକଳ ବନ୍ଧର ମନମର୍ଦ୍ଦନମଧ୍ୟକେ ମେନ ମୂର୍ତ୍ତିର ନ୍ୟାସ ହେଉଥିଲେ
 ସେନ ଅଗ୍ନିର ନ୍ୟାସ, ଶ୍ରୀକାନ୍ତେକ ସେନ ବାୟୁର ନ୍ୟାସ, ହୃଦ୍ରେ ସେନ ଦୈତ୍ୟର ନ୍ୟାସ,
 ହୃଦ୍ରେ ସେନ ବ୍ରହ୍ମାଣ୍ଡର ନ୍ୟାସ, ଋଷେ ସେନ ଦେବ ଗୟନଶୀଳ ଅଗ୍ନିଦେବର (ସୂର୍ଯ୍ୟ
 ଓ ଚନ୍ଦ୍ର) ନ୍ୟାସ ଅତ୍ୟୁତକଟ ବଳେ ସେନ ଇନ୍ଦ୍ରାଣ୍ଡୀର (ସହାୟତ୍ତିତ, ସେଦବାଳକ ବାୟୁ
 ଓ ବିଦ୍ରୁତ) ନ୍ୟାସ ହେଉଥିଲେ ପାରି । ଆମି ସେନ ଉତ୍ତଳାତ କରିଥିଲେ ପାରି ଏବଂ
 ଆମାର ଉତ୍ତଳାତେ ପରିପତ୍ତୀର (ବିଦ୍ଵିତ୍ତପ୍ରକୃତି) ସେନ ଆମାର ନିକଟେ ନାମଦାନ
 ବଳିରା ପ୍ରତିପତ୍ତ ହେ । । ୧୩ । ୪

ନାମାବଧୌକ ମହତାକ୍ଷର ଦିବ୍ୟଶ୍ରୀକୀର ଚତୁର୍ଥ ଖଣ୍ଡର
 ଶ୍ରୀକାନ୍ତ ନାମାବଧୌକ ଚତୁର୍ଥ ବଦାୟାସ ମାତା ୪୪

॥ ଅଥ ପଞ୍ଚମ ଖଣ୍ଡ ।

ମୁଠାଽଧି ମେ ବୈଶ୍ରବ୍ୟାଞ୍ଜିରସୀଽନୁମ୍ବେଶିନ ।
 ଲଲାଟାଦ୍ ଘକ୍ଷରାନ୍ ଘୋରାନ୍ ବିଘନାନ୍ ବିଘ୍ନୁହାମି ବଃ
 (ଶ୍ରୀକାନ୍ତ) ॥ ୧

ଘନଦାଧୌକୀ ଘନାମାନ୍ ଘନୁତ୍ତ୍ଵ ଘନ୍ଧ , ବୈଶ୍ରବ୍ୟାମାଧୌ ଦିବ୍ୟତା , ଘନଘାମନୀଦନ
 କମସି ଘନିକପାଞ୍ଜିହଦାନି ବିଶିଦ୍ୟେ — ମୌ. ଘ. ୪ ୧ ୨ ଘ. ।

मूर्धोधोत्वाद्यष्टर्चं निद सूक्तम् । तत्र पञ्चमो मूर्धोधोत्वादयः, पुरुषोद्यमे शरीरवैद्युताग्निश्च हेतुरिति विज्ञान सूचयन्ता पुरुषस्त्रीद्यमपरता विदधति, ततो हि पुरुषस्यालस्यपरता भवतीत्यत्र दोषावेति सूचयन्त्यौ सर्वथा ता वर्जयत, अन्तर्गता तु प्रजापते प्रसादत एव घटते पुरुषस्त्रीद्यमपरता आलस्यपराशुखता चेति ध्वनयन्ती तस्येव ग्रहण सुपगन्तव्य मिति वेदयति ।

किञ्चाद्यासु पञ्चसु वर्णिता वैश्ववशा विद्यवशा माध्यमिकस्य विद्युदितिप्रसिद्धस्यास्तेर्भागा अग्नय एव, ततो द्वयोर्वर्णित परिबाध खलु तादृशाग्निविकारज एवेति सोऽप्यग्निः । उत्तमाया सुत प्रजापतियेह प्रजापालको जीवशरीररक्षक परमात्मांशोऽग्निरेवेति ।

‘मि’ मम ‘मूर्ध’ ब्रह्मरन्ध्रभागात्, ‘शिरस’ मस्तकपदाङ्गात्, ‘ललाटात्’ मस्तकसन्मुखभागाच्च प्रकाशमानान् कार्यतो गन्धमानान् ‘वैश्ववशान्’ श्वास्यद्यानि भवन्ति यत्रसादत, श्व कौर्त्तर्वा विविधा विद्यते यस्य, सोऽसौ देवोऽग्निर्दोष्य सूर्यइति प्रसिद्धोऽन्तरीक्षस्यो विद्युद्रूपश्च, इद्र इति विद्यवा इति च कौर्त्तते । तस्य ये भागा जीवाद्यवयवाद् वहिः सञ्चरन्तस्तापयन्तेत्येव सर्वान्, त एव रीद्रा उच्यन्ते, ये तु सर्वजीवशरीराणा मन्त सर्वत्र सर्वथा सञ्चरन्तयालयन्तेत्येव सर्वावयवान्, त एव वैश्ववशा उच्यन्ते । तान् ‘व’ युषान् ‘पधि’ अधिकृत्य ‘विष्टहामि’ उद्यम करोमि । ‘वृष्ट्’ उद्यमने तुदादि, तस्यैवेद रूपम्, नान्यस्मात् कस्मादपि धातो किञ्चिदपि व्यत्यय मन्तरा भवेत् साध्यं वृष्टामीति ; अतोऽत्र सर्वत्र उद्यमार्थ एव व्याख्यातव्यः । कर्मस्रह मिति शेष । युषाद्य

খীড়মানিত্যাহ;—‘অনুপবেশিত.’ সৰ্ব্ববানুপবেশমীসান্ ; ‘ঘস্ন-
রান্’ ঘস্নরান্ ভক্তকান্, শারীরদুষ্টিরসান্ শৌচযিত্তনিত্তি
যাষত্, ‘ঘীরান্’ ময়দুরান্, আধিক্যেনিত্তি ভাব ; ‘বিঘনান্’
অন্তরালমুন্যান্, জীবচ্ছরীরাগ্ৰেযু; সৰ্ব্বত্র যিত্তমানানিত্তি ।—
‘স্বাছা’ চিত্ত মিত্তত্ সুচ, ভবতু । ১

মুদ্রাবি ঐচ্ছতি অস্তে বক্তে একটী সূত্র । অত্রথো পাঁচ বক্তে, শরীর
বৈজ্ঞান্যবিধে উচ্যমণীপতাং নিধান,—ইহা সূচন করত দারিদ্র্যভবে ভীত স্রষ্টি
বাকিরই উচ্যমণীপতাং ঐচ্ছোজনীয়তা প্রকাশ করা হইয়াছে, অতঃপর
কম্বু স্ত্রে, শরীর বৈজ্ঞান্যবিধি মুনতা নিবন্ধনই অলম্ভার উপস্থিত হইল
খাণ্ডে এবং কৰ্ম্মনাশন আলস্যই মোহোত্ত্বির প্রধান ছেতু ইত্যাদি প্রক
কবত উহার দ্বীকরণই দারিদ্র্যবোধবারণের প্রথম উপায় প্রকাশ করা
হইয়াছে, অন্যত্র প্রকাশকির রূপা বাতীত কিছুই নিষ্ক হইবার নহে
অতএব তাঁহার বিকটে প্রার্থনা প্রকাশ করা হইয়াছে; সমস্ত অস্বা
কৰ্ম্মের অস্বাধির পাপনকারী অধীশ্বরেই প্রার্থনা কহে, তিনিই পরমে
শ্বর পরতত্ত্ব দিত্ত সেত পরতঃপর অতঃস্থ স্বতঃপ না থাকার সিনি অস্বি বাহু
প্রকৃতি সৰ্ব্বপ্রকরণই স্রষ্টি বিহিত প্রায় করিতেছেন সূত্রায় বিহি, যদি বহু
প্রকৃতির মিহান হইলেও অতঃসামেই উপাসিত হইয়া থাকেন; এস্থলে
যেহতু শরীর বৈজ্ঞান্যবিধি হুসে আলস্যাদি, বুদ্ধিতে উন্নততাবি এবং
সাম্যেই স্রষ্টিভাব সহ উচ্যমণীপতা, সেট উচ্যমণীপতাট দারিদ্র্য ভাবে
প্রধান ভেদ বর্জিত হইল অতএব এস্থলে সেই শরীর বৈজ্ঞান্যবিধি প্রার্থনা-
পতি বেবতা বুদ্ধিক হইতেছে ।

আমার মতকের মধ্যভাগ বক্তরহু হইতে, মতকের পশ্চাভাগ কণ্ডিকা
হইতে মতকের সমুদ্রভাগ লম্বি হইতে সৰ্ব্বদা কার্যত প্রকাশমান ঐচ্ছব
সম্বন্ধে অবিকার করিয়াই আমরা উচ্যমণীপ হইয়া থাকি ।

প্রথম শাস্ত্রে অত্র এবং কীর্তি, বাহীর প্রমাণে অত্র উৎপন্ন হইয়া থাকে এবং
বাহীর এবংকণ কীর্তি অসুগণীমা, সেট বেবতাক্ষেই বিলম্বা মুনি কহে ।

তৈনি তেজঃপার্বী ভিন্ন আর কিছুই মরেন। স্থানলোকে গড়িন্দুশ্যমান তেজ -
 পিত ঐ সূর্যই তেজের প্রধান আঠার। ঐ সূর্য্য হইতেই জগতীরে
 সঞ্জাত যেমনমুহেও বিজ্ঞানকার তেজ প্রধান পাঠেরাধাকে, উহাকেই
 মাধ্যমিক তেজ কহে। সূর্য্য ও মাধ্যমিক তেজ বিজ্ঞান একজুতরের কার্য
 অস্বাভাবিক এবং এ উভয়ই বিস্তৃত, একাবতা হেঁদারাই বিস্তৃত্য মুনি রুদ্রও
 তদাধের নামান্তর। বিশ্বেশ্বর পুত্রগণ অর্থাৎ প্রতিযুক্তিতে বিভিন্ন বিজ্ঞা-
 নশাসনমুহেই বৈভব। শরীরের অভ্যন্তরগামী বৈজ্ঞানিক কাণকে বৈশ্রবণ
 এবং যতিঃসঞ্চারী আঁতপকে যৌত্র কহা যায়। বস্তু উভয়ই বিস্তৃত্য ও রুদ্র
 হ'তে মনু পন্ন হইয়া থাকে সুতরাং উভয়েরই উভয় নাম সত্ত্ববপন হইলেও
 স্বানপার্বীকো নামবিভাগ চিরবাবলুত হইয়া আনিতেছেমাত্র।

এই মন্ত্রে বৈশ্রবণের বিশেষণজর আছে। ২ম অক্ষরবেণী। অক্ষরবেণী-
 নীল অর্থাৎ যিনি অতিসূক্ষ্মতা নিবন্ধন সর্কশরীরের সর্কজ প্রবেশ করিয়া
 থাকেন ২য় যোর। জরানক অর্থাৎ শরীরে সূক্ষ্ম অংশাবিকো উন্নতাবি
 জ্ঞান। ওর বিধন। বিশেষণ অর্থাৎ অভয়ালগ্না।

—এই তেজঃসম্যক সম্প্রদা হইক ১।

যীবাম্ব্যো মে স্কন্ধ্যাম্ব্যাং মে নস্তো মেঃনুপ্রবেশিনঃ ।

সুমহান্মে বহুদান্ ঘোরান্ বিঘনান্ বিবৃহামি যঃ

(স্বাহা) ॥ ২

‘মি’ মম ‘যীবাম্ব্য’, ‘মি’ ‘স্কন্ধ্যাম্ব্যাং’ ‘মি’ নস্তো’ নাশি-
 কাহয়ত, ‘মি’ ‘সুমহান্’ বহুদান্য প্রকাশমানান্ কার্যমৌ
 গম্যমানান্ তান্ ‘যঃ’ যুগ্মান্ বৈয়বণান্ ‘অধি’ অধিকৃত্য
 ‘বিবৃহামি’ উত্তম কসৌমি, কার্যেষু মিত্তি যৈষ । ‘যুগ্মাং
 কৌটয়ানিত্যাহ—‘বহুদান্’ বদায়দৌঃতিযজ্ঞা, তাহয়ান্, অতি
 বহুত্বহেতুনিত্তি ভাষ , ‘ঘোরান্’ ভয়হরান্ আধিক্যেণ , ‘বিঘ-
 নান্’ ঘ্যাপিততবেতি ।—‘স্বাহা’ উক্ত স্তুত্বে ॥ ২

आमांश्च शीतं दृष्ट्वा, आमांश्च कृष्णं दृष्ट्वा, आमांश्च नागादृष्ट्वा दृष्ट्वा
 एतं आमांश्च मूढं दृष्ट्वा एकाग्रमानं, अतिरुकां दृष्ट्वाश्च निशानं, उग्रानकं,
 विघ्नं, ज्येष्ठं देवप्रदं देवप्रदं अतिकारं कदिशाहे आमांश्च देवप्रदं दृष्ट्वा
 धाकि — एहे उक्तिं मया कृत्वा दृष्ट्वा । २

वाङ्मयां मे यतोयतः पार्श्वयोरुत्तु तानधि ।
 उरसो वहदान् घोरान् विघनान् विवृहामि वः
 (स्वाहा) ॥ ३

‘मे’ ‘वाङ्मयां’ ‘तु’ अपि ‘पार्श्वयो’ ‘उत्तु’ ऊर्ध्वं ‘यतोयत’
 यथात् यथात् प्रदेयात्, ‘उरसु’ वक्ष प्रदेयात् प्रकाशमानान्
 ‘वहदान्’ ‘घोरान्’, ‘विघनान्’ ‘तान्’ प्रसिद्धान् वैयथ्यात्
 ‘व’ युष्मान् ‘अधि’ अधिष्ठत्य ‘विवृहामि’ उद्यमं करोमि ।—
 ‘स्वाहा’ उक्तं सुतु, भवतु । ३

आमांश्च वाङ्मयं दृष्ट्वा नागादृष्ट्वा ये ये ज्ञानं दृष्ट्वा एतं आमांश्च
 दृष्ट्वा एकाग्रमानं, अतिरुकां दृष्ट्वाश्च निशानं, उग्रानकं च विघ्नं देवप्रदं
 देवप्रदं अतिकारं कदिशाहे आमांश्च देवप्रदं दृष्ट्वा धाकि ।— एहे उक्तिं
 मया कृत्वा दृष्ट्वा । २

वङ्मयाभ्यां मे लोहितादान् योनिज्ञान् पञ्चिज्ञानधि ।
 ऊरुभ्यो निघ्नो घोरान् विघनान् विवृहामि वः
 (स्वाहा) ॥ ४

‘मे’ मम ‘वङ्मयाभ्याम्’ ‘ऊरुभ्यः’ जानुस्थानेभ्य अपि प्रका-

शमानान् 'वः' गुणान् वैश्वानान् 'अधि' अधिकृत्य 'विबृहामि'
 चदमं करोमि ; कर्मोच्च मिति । कौटुभान् गुणानित्वाद्—
 'निश्चियः' सर्वेष्वयेषु द्विव्यमानान्, 'सोहितान्' सोहित-
 भक्त्यात् ; चीयन्ते हि सोहितानि शरीररक्तानि वैदुरताधि-
 स्वात्, अतएव क्रिया भवन्ति वातुलादयः ; 'योनिदान्' अग्ने
 र्थोनिर्गलं हन्तोवाग्निद्वात एव स्वयोनिमत्त इत्युच्यते किञ्च
 यस्मात् कश्चादपि अस्वादेरग्निरुत्पद्यते, तदेव दग्धो करोति,
 तादृशान् ; 'पञ्चिदान्' 'पक्षा पृथिवीत्याहुः अपि वा माध्य-
 मिका वाक पक्षा'—इति ७,३,०,४ अस्याप्याने सायणः ;
 तथाच पक्षा पृथिवी, पृथ्वीभागाधिक्यरूपी गुरुत्वहेतुर्विद्यतेऽस्य
 भ्रूततयेति पञ्चि आहस्यम्, तस्य त्रिधातकान् ; अथवा पक्षा
 माध्यमिका वाणी, सा विद्यते यद्य, स पक्षी मेघः, तस्य छिद्-
 क्रान् ; यथा च पान्तरौघान् मेघान् भिन्दती विद्योतते विद्युत्
 तथैव शरीरमेघानपीति ।—'स्वाहा' आह यत् तत् स्रष्टु
 भवतु ॥ ४

आन्वात्र कृत्तोरत्र दहेत्, आन्वात्र उरुशानमश्न दहेत् अन्वात्रान्,
 शरीरे द्विव्यमान, सोहितोर्वायन, अग्निमान, आन्वात्रानिमान, देवद्वय
 पेशमश्नते अत्रिकार कश्चिदेव आन्वात्र उरुशानमश्न दहेत् वाक् ।—एते उक्ति
 गन्तु गन्तुर्वा दहेत् । ४

जङ्घाभ्यां मे यतोयतः पाष्णार्निक्तु, तानधि ।
 पादयोर्विकिरान् घोरान् विबृहामि वः (स्वाहा) ॥ ५

'मे' मम 'जङ्घाभ्याम्' 'त' अपि 'पादयोः' स्थितयोः

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
 विश्वा जातानि परि ता बभूव ।
 यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु
 वयस्य स्याम पतयो रयीषाम् (स्वाहा) ॥ ६

स्रष्ट पञ्चिन्द , प्रजापतिइपोऽग्निदेवता , पञ्चस्यपतीदने वि०—गी० २, ६, २ ।

हे 'प्रजापते प्रजाना मन्मदादीनां पालक । वैश्वानराग्नि-
 रूप । परमात्मन् । यानि 'विश्वा' विश्वानि स्यावरजस्रमानि
 'जातानि उत्पन्नानि ; 'ता' तानि 'एतानि', 'त्वत्' त्वत्
 'अन्य' अपर कथन 'न परिबभूव' न परिभवेत् न तिर-
 स्कुर्यात् ; परिभावस्तिरस्त्रियेत्यमरः ; इष्ट तु तिरोभाव एव
 तिरस्कार । तथाच त्वदन्य कोऽपि एतानि तिरोभावयितुं न
 समर्थ , एष हि त्व मेवैतेषा स्रष्टा पाता हर्त्तेति त्वदन्यो न
 कोऽप्यस्माकं प्रार्थनीय इति त्वा मेव प्रार्थयामहे इति भावः ।
 प्रार्थना चैव मयास्माकम्—वय 'यत्कामा' यदेषणायुक्ताः
 'जुहुम' अद्य होमं कुर्मः , 'तत्' इष्ट 'नः' अस्माकम् 'अस्तु'
 पूर्णं भवतु त्वयसादात् ; तथाच 'वय' 'रयीषाम्' अभिलषित-
 धनानां 'पतयः' अधीषा . 'स्याम' भवेमैवेति ।—'स्वाहा' प्राह
 यत तत् सुष्ठु भवतु ॥ ८

हे आर्षाणि नमः देव । एहे मयू२५३३ विदेवः तिरिहाउ व कडिउठ ट्हावा-
 व तीउ कडिइ मवर्ष नउर सुठडां त्हामार हेम्हावीमहे ए वगट्टर मृषि त्रि-
 एणइ हेइहा धाके । अण्णउठ आर्षना—अहा आस्रुउ ट्ट कडिउ कडिउ
 धोम कडिउठहि, त्हाहा आमाणेइ पडिणुव'इडेक ।—आमरा वेम अतिमर-
 नीर वनेर अवीचर हेडेउ पात्रि ।—एहे आर्षना मम क मन्त्रा इडेक । ३

यशोःहं भवामि ब्राह्मणानां यशो'राज्ञां यशो विशाम् ।
यशः सत्यस्य भवामि भवामि यशसां यशः ॥ ८

सरावशुपुष इत्ये , सादित्वा देवता , यशसासत्य प्रयत्नादुपविष्टा
भारतादित्वापस्थाने विनिधीत —गी० ४० ४, ६, ७ म० ।

'यश' 'ब्राह्मणानां' मध्ये 'यश' यशस्वी 'भवामि' भवेयम् ।
'राज्ञां' क्षत्रियार्थां मध्ये 'यश' यशस्वी भवेयम् । 'विशां'
वैश्यानां मध्ये 'यशः' यशस्वी भवेय मित्येष । 'सत्यस्य' यत्नेति
प्रतिपालयितेति च 'यशः' यशस्वी 'भवामि' भवेयम् । 'यशसां'
यशस्कराणां बहुविधाना कर्मणां कर्त्तेति च 'यश' यशस्वी
'भवामि' भवेयम् ॥ ८

अज्ञातव निजातपस्य नत्य नशीमलापरे अथ आर्थना—

६६ आम्निष्ठा मेव । आम्नि येन आत्मना अग्निं अज्ञातवसां अज्ञानो
इहे । आम्नि येन अग्निं अग्निं अज्ञानो इहे । आम्नि येन देवनां अज्ञानो
अज्ञानो इहे । 'नकागच्छेत्त येन अज्ञानो इहे अर्वात् मजावागी इति
अग्निं इहे अथ अमाना अज्ञानो इहे अर्वात् मजावागी इति
इहे । ॥

पुनर्मा यन्तु देवता या महपचक्रमुः ।

महस्वन्तो महान्तो भवाम्यस्मिन्

पात्रे हरिते सीमपृष्ठे ॥ १०

निष्पत्त्याइहतीत्यन्त , सादित्वा देवता , यशसासत्य प्रयत्नादुपविष्टा
भारतादित्वापस्थाने विनिधीत —गी० ४० ४, ६, ७ म० ।

‘महस्वन्तः’ तेजोमयाः, ‘महान्तः’ महत्त्वयुक्ताः, ‘याः’
 ‘देवताः’ शारीराः ‘मत्’ मत्तः, महेष्टादिति यावत्, ‘अपचक्रमुः’
 अपक्रमणं पञ्चायन मकार्युः ; रात्रौ मयि निद्रिते इति भावः ।
 अथ प्रातः, अहम् ‘सोमष्टे’ सोमाधारे, अतएव ‘हरिते’ ग्राहले
 ‘अस्मिन्’ शरीररूपे, काचादिनिर्मिते स्रच्छे चमके वा ‘पात्रे’
 ‘भवामि’ निविष्टोऽस्मि, पुनर्नवजीवन मुपस्रमे इति भावः ।
 इदानो ताः देवताः ‘मा’ मां प्रति ‘पुनः आयन्तु’ पुनरागच्छ-
 स्त्विति ॥ १०

उपविष्टे हरेः (‘उचक्र’ नाये सोमगानपात्र इत्ये लहेः १) द्वितीये आर्षना-
 त्तेषामग्र, महस्वन्तः, वे पात्रोः वेवर्ताः ग्राहले आसि निद्रित हरेणे
 आयात्र वेहरूप कार्यान्वेत्त हरेते गलावन कविज्ञाञ्चन, उंशः आयात्र
 पुनर्जागृक आनिता आयात्र शरीरे पुनरागमन कश्चन । १०

रूप रूपं मे दिग्ः प्रातरङ्गस्य तेजसः ।

अन्नं मुयस्य प्राथिपं भस्तु वयि

मयि त्वयीद् भस्तु त्वयि मयीदम् ॥ ११

निष्पदासारपञ्क्तिः, चादिष्वी देवता, ययस्तामस

प्रातरादिव्योपस्थामे विनियोग — नी० २० ०, १, ७२० ।

हे ‘रूप’ सर्वरूपनिदान । धर्म्य । ‘प्रातरङ्गस्य’ प्रभातकालीनस्य
 ‘तेजसः’ दौष्टेः सोम्य ‘रूपं’ ‘मे’ मद्यम् ‘दिग्ः’ दिग्, देहीति
 यावत् । ‘उयस्य’ उहूर्णस्य तव ‘प्राथिपम्’ आयीरूपम् ‘अन्नं’
 प्रीत्यादिकं ‘वयि’ विस्तृते इह देगे ‘भस्तु’ प्रकर्षेण भवतु ।

কিঞ্চ 'মযি' মচ্ছরৌরে যদস্টি 'ইদ' রসাঙ্কক হব্যম্ তন্
'ত্বযি' আকটন্ 'অস্তু'; অপি 'ত্বযি' যদস্টি 'ইদ' তৈজ, তন্
'মযি' ন্যস্তম অস্তু ॥ ১১

হে মর্করূপনিধান । আনিত্য : আমাকে এভাণ্ডকামীন প্রকাশের ন্যায়
সৌম্য রূপ প্রদান কর । মতক পালনোন্মতক তোমার প্রমাণে আমাৎপদ এই
বিভূক্ত দেশে প্রচুর অন্ন স্নুৎপন্ন হউক । আমার শরীরের এই রূপ তোমাতে
আহুত হউক এবং তোমার এই তেজ আমার শরীরে সঞ্চারিত হউক ॥ ১১

यदि पश्यामि चक्षुषा त्वया दत्तं प्रभासया ।
तेन मा भुञ्ज तेन भुञ्जिषीय तेन मा विश्म ॥ १२

মূর্ত্তিগুণ্ডপ বন্দ , আনিত্য দেবতা , যমচ্ছামস
প্রাক্ষরাদিশৌক্যানি বিদ্যোগ —মৌ• ২০ ৪, ৬, ৭ পৃ• ।

'প্রভাসয়া' ত্বয়কামিনে সচৈব কার্যকারিণ্যা 'চক্ষুষা' 'চক্ষু-
রিন্দ্রিয়েণ 'ত্বয়া দত্ত' 'যত্' 'ইদ' ভোগ্যজাত 'পশ্যামি', 'তৈন'
ভোগ্যজাতেন 'অহ' 'ভুঞ্জিষীয' ভোগলালসাতপৰ্যং ক্রমীয .
অপি 'তৈন' ভোগ্যজাতেন সচৈব 'মা' মাম্ 'আবিশ' প্রবিশ ,
ত্বদ্রশ্মিপ্রবেশানুগত মৈব সৰ্বভোগ্যোপস্থিতিমৈ মবত্বিত্তি ভাব ॥ ১২

ইদৌ প্রকাশের মদারকাতেই কার্যকর, চক্ষুরিত্বের দ্বারা তোমার
একত বাহ্য কিছু এই ভোগ্যসমূহ দেখিতেছি, এই ভোগ্যসমূহ তোমারই
প্রতিপাল্য, আশিত্য তোমারই প্রতিপাল্য, আমি যেন এই সমস্ত ভোগ্য
উপভোগ করত ভোগলালসার চরিতার্থ করিতে সমর্থ হই।—তোমার রশ্মি-
সমূহের সংশ্ল-সংশ্লই যেন সমস্ত ভোগ্য আমাতে সমস্ত হই ॥ ১২

अहर्नी अत्यपीपरद्वात्रिंशो अतिपारयत् ।

रात्रिर्नी अत्यपीपरद्दहर्नी अतिपारयत् ॥ १३

अनुष्टुप वन्द आदित्यी देवता, यमस्नातस्य शशपादिशोषस्थाने वि०—गी० ४ १, ७ ।

‘अह’ दिनम् ‘न’ अस्मान् ‘अत्यपीपरत्’ (‘पृ प्रीती’—इति स्वादिगणीयस्य षिजन्तस्य च्छ्रिडि रूपम्) अतिशयेन प्रीतान् अक्षार्पीत्, भोग्यजातीपभोगसहाय भवदिति यावत् । ततः ‘रात्रि’ रजनी देवी, दिवाभोग्योपभोगेन शोषदलान् ‘न’ अस्मान् ‘अतिपारयत्’ (‘पृ पूरणे’—इति चुरादिगणीयस्य लोटि रूपम्) अतिशयेन पूरयति, षिनष्ट’ शारीर बलादिक सङ्गाहयतीति भाव, शिव्यामसहायभूता सतीति यावत् । एष ‘रात्रि’ यदा ‘न’ ‘अत्यपीपरत्’ ‘अह’ तदा ‘न’ ‘अतिपारयत्’ । तथाच दिवाकृतप्रीणनजन्य बलक्षयादिक रात्रि पूरयति, रात्रिकृतप्रीणनजन्य बलक्षयादिक दिवा पूरयतीति फलितम् । अहो रात्रेय कारक सूर्य एवैक । स एवास्माक सुपभोगजन्याया प्रीतिर्निदानम्, उपभोगजन्यशारीरक्षयस्य पूरकयेति ॥ १३

दिवान् देवता दिवा-कृतानुष्टुपेण महाशक्ति करिषा आमादिपक्षे श्रौत करिषेण ये किञ्च नाशिर वनादिर कर ह्येयावाके, इतनी देवी, विष्णुपक्षे महाशक्ति करिषा शक्ति पूरण करिषा वाकेन, अहोरात्रेण अमनिदेवी, अमनि-कृतानुष्टुपेण महाशक्ति करिषा आमादिपक्षे श्रौत करिषेण, ये किञ्च नाशिर वनादिर कर ह्येयावाके, दिवा देवता पूरणे ताहा दिवा कृतान महाशक्ति करिषाहे पूरण करिषा वाकेन । अहोरात्रेण येहेहू दिवस अ इतनी एके कृतक्षेत्रे विद्वान् एकमात्र श्रुत्या, अहोरात्रे कि श्रौतिलातेन, कि नाशिर करिषा पूर एव श्रुत्याहे एकमात्र येहू श्रुतिहे ॥ १०

आदित्य नाव मारोक्षं पूष्णां मपरिपादिनीम् ।

अच्छिद्रां पारयिष्णीं शतारिवां स्वस्तये ॥

(शोऽन्नम आदित्याय नम आदित्याय नम आदित्याय १४)

विराट्शब्दः ; आदित्यो देवता, सत्ययनकामस्य

सन्निवेशयोरादित्योपस्थानि विभिन्नीत — नी० य० ४, १, ८ सु० ।

हे 'आदित्य !' 'मपरिपादिनी' परिपादयितुं विपत्ताप-
यितुं शील मस्य परिपादो, छिन्नभिन्नादिदोषयुक्तो नौगहत,
नास्ति परिपादो गहत यस्याः सा मपरिपादिनी, ताम्, चरुष्ट-
गरुक्तोम्, 'अच्छिद्रां' छिद्रादिदोषशून्याम्, 'शतारिवां' बहुकेनि-
पातनरूपक्षेपणीयुक्ताम्, 'पारयिष्णीं' पारकरणशीलाम्, 'पूष्णां'
पश्यद्रथैः, 'नावम्' अर्णवपोतम् 'स्वस्तये' स्वमङ्गलसाधनाय
'मारोक्षम्' आरुढधानहम् ॥ तदिदानीं घनघटाभक्त्यावातादि-
विघ्नविनाशनाय तुभ्यम् 'आदित्याय' 'नमः' करोमीति शेषः ।
पुनरपि 'आदित्याय नमः' ; पुनस्तथैव । नौक्लिहार्णवपोत
एवाभीष्टः ; गुणहृदादीना मनुषेष्णात् ; शतारिवादिविशेषण-
श्रुतेः । सा चैवं नौः सत्या वागीष ; बहुगुणाद्गणश्रुतिसत्यैव
प्रतीतेः । तथाहि—“वाग् वै सुतर्मा नौः वाघ मेव तदारुह्य
तया स्रग्ंक्षीक मभिसन्तरति (१, २, २,)”—इति । 'सुतर्मा'
सुहृ, तारयितुं समर्था ; अन्यत् स्पष्टम् । तथाच वाक्पक्षे—
'मपरिपादिनीं' परिपादि असत्यविशेषणम्, नास्ति तत् यच्च
तादृशीम्, असत्यविशेषणशून्याम् ; सत्या मिति यावत् ; तत एव
'अच्छिद्रां' छिद्रं दोषः, तच्छून्याम् ; तत एव 'शतारिवां' बहु-
विपत्ताणकारिणीम् ; तत एव 'पारयिष्णीं' भवसागरपार-
कारिणीम् ; 'पूष्णां' सम्पूर्णां सुव्यक्ता मिति विवेकः ॥ १४

• ବିମଳେ ପଢ଼ିତେ ହେ, ଏକମ ହିରଣ୍ମିତ୍ତାଦିଦୋଷଯୁକ୍ତ ଗରୁଡ଼ (ମାହିଲ) ନାହିଁ
 ଯାହାତେ ଅର୍ଦ୍ଧାଂ ଅମତାତ୍ୱ୍ୟମ୍ ଓ ଏଂ ହିରୁମ୍ ଓ ଅର୍ଦ୍ଧାଂ ଦୋଷହୀନ ଓ ବହ-
 ଅନ୍ତର ଯୁକ୍ତ ଅର୍ଦ୍ଧାଂ ବହୁବିଗ୍ରହାମ୍ ମର୍ଦ୍ଦ୍ୟ, ପାରକାମୀ ଅର୍ଦ୍ଧାଂ ସଂସାରଜଳଧିତେ
 ଶ୍ରୀକୃତକାୟକର, ବିବିନ୍ଦ-ମଧ୍ୟାମ୍ ଅର୍ଦ୍ଧାଂ ଯାହା ହୃତେ ବହୁବିନ ମୁକ୍ତ ମାତ କରା
 ଯାଏ, ଦ୍ୱିତୀୟ ବାକ୍ୟରୁପ ଅର୍ଦ୍ଧାଂପୋତେ ଆରୋହଣ ବନ୍ଧିତା ବନ୍ଧିତାହି —ଟିହାଟି
 ଆମାଦେବ ମାତ୍ରଂ ଶ୍ରୀକୃତ ମର୍ଦ୍ଦ୍ୟା ଦ୍ରବ୍ୟମୀ । ହେ ଆଦିତ୍ୟ ! ଏ ମନୁଷ୍ୟେତ୍ରହି ନିୟନ୍ତା
 ତୁମ୍ଭି, ତୋମାକେ ନୟନ୍ତାର, ତୋମାକେ ପୁନଃକ ନୟନ୍ତାର, ପୁନର୍ଦାମି ତୋମାକେ
 ନୟନ୍ତାର । ୧୪

ଉଦ୍ୟନ୍ତତ୍ୱାଦିତ୍ୟାନୁଦିୟାସମ୍ ॥ ୧୫

ବସୁ , ଆଦିତ୍ୟ ଦିବ୍ୟା , ସକ୍ଷୟକାମଭାପୟାଦିକାଦିଦୋଷହୀନି ବିଂ—ମିଂ ୪,୧୧ ।

ହି 'ଆଦିତ୍ୟ !' 'ଉଦ୍ୟନ୍ତମ୍' 'ତ୍ୱା' ତ୍ୱାମ୍ 'ଅନୁ' ଶ୍ରେୟ , ଉଦ-
 ସୌତି ଯାସତ୍, ଅହମ 'ଉଦିୟାସମ୍' ଶ୍ରଦ୍ଧାୟମ୍ ପ୍ରଥମୋ ଭୃୟାସମ୍ ॥ ୧୫

ହେ ଆଦିତ୍ୟ ! ଆନିର୍ଭୀତ କର,—ଆମି ଯେମ୍ ଅତିଦିବ୍ୟ ତୋମାର ଉପରେ
 ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ କାର୍ଯ୍ୟକରେ ଉଦ୍ଧିତ ହୃତେ ମର୍ଦ୍ଦ୍ୟ ହୃତେ (ଏତାଦତା ଦୂର୍ଯ୍ୟୋଧନେ
 ଗରେତ ମହମ ଓ ବିବାମିତା ନିବିକ୍ତ ବୋଧିତ ହୈଳ) । ୧୫

ପ୍ରତିତିଷ୍ଠନ୍ତ ତ୍ୱାଦିତ୍ୟାନୁ ପ୍ରତିତିଷ୍ଠାସମ୍ ॥ ୧୬

ବସୁ , ଆଦିତ୍ୟ ଦିବ୍ୟା , ସକ୍ଷୟକାମଭାପୟାଦିକାଦିଦୋଷହୀନି ବିଂ—ମିଂ ୪,୧୨ ।

ହି 'ଆଦିତ୍ୟ !' ପ୍ରତିତିଷ୍ଠନ୍ତମ୍, ଅହମ୍ ଗହନ୍ତ 'ତ୍ୱା' ତ୍ୱାମ୍
 'ଅନୁ' ଶ୍ରେୟ , ମାୟ ମିତି ଯାସତ୍, ଅହମ 'ପ୍ରତିତିଷ୍ଠାସମ୍' ପ୍ରତି-
 ଠିତଃ, କର୍ମସ୍ୟ ବିରତୋ ଭୃୟାସମ ॥ ୧୬

ହେ ଆଦିତ୍ୟ ! ଆନିର୍ଭୀତ କର,—ଆମି ଯେମ୍ ଅତିଦିବ୍ୟ ତୋମାର ଅହ-
 ମନେର ମଧ୍ୟେମଧ୍ୟେ କାର୍ଯ୍ୟକରେ ହୃତେ ଅବମର ଅହମେ ମର୍ଦ୍ଦ୍ୟ ହୃତେ (ଏତାଦତା
 ଦୂର୍ଯ୍ୟୋଧନେ ଗରେତ କାର୍ଯ୍ୟକରଣ ନିବିକ୍ତ ବୋଧିତ ହୈଳ) । ୧୬

भलाय स्वाहा ॥ १७

भलाय स्वाहा ॥ १८ ॥ ५

यगुवी, आदित्यदेवते, आश्विनप्रतपामस्तु तच्छुक्लवस्त्रोमी विनिप्रयते—गी० ४, ६ १२ ।

‘भलाय’ दाध्ने, पालयित्री आदित्याय, भस्करूपिण आदित्य
तोपयितु मिति यावत्, यत् इदं हवि समर्पयामि, तत्
स्वाहा’ सुष्ठु गृह्योतं भवत्विति ॥ १७

‘भलाय’ इन्त्रे, संहारकारिणे आदित्याय, भस्करूपिण
आदित्यं तोपयितु मिति यावत्, यत् इदं हवि समर्पयामि,
तत् ‘स्वाहा’ सुष्ठु गृह्योतं भवत्विति ॥ १८ ॥ ५

इति सामयथीसत्यव्रतसामयमिबिरचिताया
“मन्त्रसञ्ज्ञीयनी”-नाममन्त्रशास्त्रव्याख्यायाम्
द्वितीयप्रपाठकीय. पञ्चम खण्ड ॥ ५

नाममन्त्रो आश्विनप्रतपामस्तु तच्छुक्लवस्त्रोमी विनिप्रयते
हेहा सुम्बररूपे गृह्योतं हरेक ॥ १५

संहारकारिणे आश्विनप्रतपामस्तु तच्छुक्लवस्त्रोमी विनिप्रयते
हेहा सुम्बररूपे गृह्योतं हरेक ॥ १८ ॥ ५

सामयथीसत्यव्रतसामयमिबिरचिताया
मन्त्रसञ्ज्ञीयनी नाममन्त्रशास्त्रव्याख्यायाम्
द्वितीयप्रपाठकीय कृतं वदाम्हाय गथाय ॥ ५

॥ অথ ঘটঃ স্রুতঃ ।

বাস্তোষ্যতে প্রতিজানীছস্মান্-
 ত্স্রাবেশী অনমীবো भवा नः ।
 যতে মহে প্রতি তন্নো জুপস্ব
 শন্নো भव द्विपदेशं चतुष্পদে ॥ ১

অথ নিবৃঢ়মিচ্চারিণ্যো বিবৃঢ়ং স্রুতং; রশ্মী ইত্যথা, বাস্তুযাবি
 বচ্যাদিহীনে বিবিশোগ — নীঃ ৪০ ৩, ৫, ১১ ।

ই ‘বাস্তোষ্যতে’ বাস্তুভূমিরধিষ্ঠাতি। দৈব। ত্বং ‘অস্মান্’
 ‘প্রতিজানীছি’ সুফলার্থিন ইত্যবগচ্ছেতি ভাবঃ। কিঞ্চ অর্থ
 বাস্তু: ‘নঃ’ অস্মাকং ‘স্রাবেশঃ’ স্রুতপ্রবেশঃ ‘অনমীবঃ’ স্রাস্থ্য-
 ধরয় যথা স্যাৎ তথা লপাভান্ ‘भव’। ‘মহে’ মহতে ‘তি’
 তুম্যং ‘যত্’ কিঞ্চন জ্বনীয়ং ‘প্রতি’ যচ্ছামীতি শ্রেয়ঃ; ‘নঃ’
 অস্মাকং ‘তত্’ দ্রব্য মধ্যস্থ ‘জুপস্ব’ মীত্বা সেবস্ব। ততথ
 স্রুতৈব ‘নঃ’ অস্মাকং ‘দ্বিপদে’ দুধাদৌ ‘শ’ কল্যাণকর, ‘বতুষ্পদে’
 গবাদৌ ‘চ’ ‘শ’ কল্যাণকর: ‘भव’ ॥ ১

হে গৃহপালক দেবঃ তুমি আমাদেরকে ফলাকাঙ্ক্ষী বলিয়া অবগত
 হও। তোমার পূজার এই বাস্তব আয়াদিবেশ শ্রুত-প্রবেশক ও স্বাস্থ্যকর
 হউক। আমরা তোমাকে বাস্তবিত্ব পূজা দিতেছি, তাহাই গ্রহণ করক
 শ্রীতিপূর্বেক সেবন কর। আমাদের পুত্রকল্যাণি এবং গো অথবা অশ্ব
 চতুষ্পদ আদিগুলিকে কল্যাণে রাখ [এই মন্ত্রে বাস্তব আয়াদি হইল] ॥ ১

हये राके सिनीवालि सिनीवालि पृद्युटुके ।

सुमट्टे पध्ये रेवति पथा नो यश आ वह (स्वाहा) ॥२

[पठ्युटुप हन्व , राका सिनीवाली देवते , यववायवायवकर्मपोष्येण कामवया
प्रवसाणतामलिहोमे विनियोग — गी० ४० ४, ५, २ १० ।

‘सुमट्टे’ अतिमङ्गलस्वरूपे । ‘पध्ये’ द्विती । ‘रेवति’ सम्पत्ति
शालिनि । ‘हये’ हे ‘राके’ षोडशमासि देवि । किञ्च हये ‘सिनी-
वालि’ षतुर्हशीयुक्तेऽभावाद्ये । पुन , ‘पृद्युटुके’ षतुर्हशीयुक्ते ‘सिनी-
वालि’ षतुर्हशीयुक्तेऽभावाद्ये देवि । ‘पथा’ सन्तर्गम्य ‘न.’
अघ्नान् ‘यश’ ‘शवह’ प्रापय । प्रत्येकवियवचयेकयवनम् ,
सिनीवात्या आदरातिशयव्योतनावेष्ये द्विवचनम् । ‘स्वाहा’ आह
वय, तत् सुष्ठु भवतु ॥ २

सौजायशादिनी शिष्टगादिनी गण्डिकादिनी. हे शोभानि । ७ ह्यु-
क्तीशुक्ता अशोभाना। देवि । तेषाम् उक्तं इति आनाश्रितके गण्डके वचना-
मात्रं कुर्यात् । आर्षेणा भगवत् गण्डिका इत्येक [७ मध्ये एव आर्षिकं
इहेन] ॥ २

ये चन्ति प्राञ्चः पन्थानो य उ चोत्तरत आ ययुः ।

ये चमे सर्वे पन्थानस्तेभिर्ना यग आ वह (स्वाहा) ॥३

[पठ्युटुप हन्व , राका सिनीवाली देवते , यववायवायवकर्मपोष्येण कामवया
विनीवाणतामलिहोमे विनियोग — गी० ४० ४, ५, २ १० ।

‘ये’ ‘पन्थान’ मार्गा. ‘प्राञ्च’ पूर्वाभिमुख्या ‘यन्ति’ गच्छन्ति,
‘ये’ ‘व’ ‘उत्तरत.’ द्विय’ ‘शवह’ आगताः, ‘ये’ ‘व’ ‘इमे’

‘प्रवत्याः’ ‘सर्वे’ ‘यन्मानः’, ‘सिन्धि’ तैः पद्यिभि चै राक्ते । अपि
मिनीवालि । युवा पृथक् पृथक् ‘न’ अस्माक ‘यम्.’ ‘यावद्’
प्रचारय । ‘आहा’ आह वत, तत् सुष्ठु, भवतु ॥ ७ ।

ॐ श्रीगणेशाय नमः । एतद् हे गिनौराणि देवि । एव मयत् नव प्रुणा
तिनुप वदितेह, ये मयत् नव डेहप्रतिक् हनेते आमिदेहे एतद् ये
मयत् नव एतद् एतद् वदितेह, ए मयत् नव एतद् आमिदेहे एतद् वदित
कर । एतद् एतद् मयत् एतद् [ए मयत् एतद् एतद् एतद् एतद् एतद्
एतद् एतद्] । ७

यथा यन्ति प्रपद्ये यथा मासा अहर्जरम् ।

एवं मा ग्रीधातारः समवयन्तु सर्वतः (स्वाहा) ॥ ४

विराड्गणेशाय नमः , राहा गिनौराणी देवते, यथावदावयन्तु मासा
द्वीधातारः प्रतिहीने गिनौराणि — वा० य० ४, ५, ६, ७ ।

‘यथा’ ‘प्रपद्ये’ प्रपद्या. पादाग्रमागा. कामचालिताः सन्तः
‘अहर्जरम्’ देशं ‘यन्ति’ प्राप्नुवन्ति ; ‘यथा’ च ‘मासाः’ मास-
शीर्षादथ क्रमात् ‘अहर्जरं’ मयत्तरभाय ‘यन्ति’ प्राप्नुवन्ति ;
‘एवं’ एवमेव ‘सर्वतः’ सम्पूर्णतः ‘ग्रीधातारः’ त्रिषु विधातारः
देवाः ‘मा’ ना ‘यम्’ अथ उन्तु’ सम्यक् प्राप्नुवन्तु ; मयत् त्रियं
ददन् इति भावः । ‘आहा’ आह वत, तत् सुष्ठु, भवतु ॥ ४

गणेशाय नमः । एतद् हे गिनौराणि देवि । एव मयत् नव प्रुणा
तिनुप वदितेह, ये मयत् नव डेहप्रतिक् हनेते आमिदेहे एतद् ये
मयत् नव एतद् एतद् वदितेह, ए मयत् नव एतद् आमिदेहे एतद् वदित
कर । एतद् एतद् मयत् एतद् [ए मयत् एतद् एतद् एतद् एतद् एतद्
एतद् एतद्] । ७

ब्राह्मण विद्विक्क कथन । आर्षिना मन्त्रं गच्छन्ना हडेक [ए गच्छे जम्भन विद्विक्क
वापिठ हडेन] ॥ ४

यथा समुद्रश्च क्षवन्तोः
समवयन्ति दिगो दिगः ।
एवं मा सखाधी ब्रह्म-
चारिणः समवयन्तु दिशा दिगः (स्वाहा) ॥ ५

भूरिगुपरिच्छादग्रहणीच्छय , राका-दिनीनाथी दिनते , यवतावच्छादकर्मणो.
ब्रह्मचारिकारुमया भुषावताम्रविहीने विभिधीयः—सो० म० ४, ५, ६ सु० ।

‘यथा’ ‘क्षवन्तोः’ क्षवन्त्या. नगणिएरादितः क्षरन्तो नद्यः
‘दिगः दिगः’ सर्वाभ्यो दिग्भ्यः आगत्य ‘समुद्र’ ‘समवयन्ति’
सम्यक् प्राप्नुवन्ति. समुद्रे सन्निविता भवन्ति; ‘एवं’ तथैव ‘ब्रह्म-
चारिणः’ वेदविद्याधिगच्छादाय ‘दिगः दिगः’ सर्वाभ्यो दिग्भ्य
आगत्य ‘सखाय’ वाच्यताः मन्तः ‘मा’ मां ‘समवयन्तु’ सम्यक्
प्राप्नुवन्तु, आचार्यत्वेनाग्रथन्विति यावत् । ‘स्वाहा’ आह यत्,
तत् सुष्ठु भवतु ॥ ५

येमन विद्विभिवराणि हडेके पविच्छत महीना. मरुत दिक् हडेके आग-
मन करक मनुच्छे मण्डिनिरा हडेकाथाके , सेईकन वेमदिनाथी हाजपनध
विद्विक्क हडेके मगागत हडत वदुत्तावे * थानके मप्रठ हडेन । आर्षिना
मन्त्रं गच्छन्ना हडेक [ए गच्छे यवोपा हाड आर्षिक हडेन] ॥ ५

* हाजपान ७ मनुजाव आत्र दूना करण ; येदेवत् ‘तावा’र्षिवावराण
हजम्. क२ मनाति, न एव छ’जः’ । एतावता वावच्छीन पुरम दोवा-
वपानि वदुत्ता हाजमाजवदी कर्त्तवा ।

वसुवन एधि वसुवन एधि वसुवन एधि ॥ ६

आधरो शायोऽन्वद्वे रश्मो देवता, एधि अय विधियोग—वी० ए० ४८ ६ ।

‘वसुवने’ हे धनाधिय । वसु धन वनति भजति स वसुवनि,
तस्य सम्बोधनम् । ‘एधि’ एधि, इह इच्छे इति यावत् । चार
तयोस्मिन्निति मया र्था ॥ ६

हे धनाधिप ! आमीर गृ ह आधमन कर हे धनाधिप । आमीर गृ ह
आधमन कर भूमन् रत्नित्वादि—हे धनाधिप । आमीर गृ ह आधमन कर ३४

वशद्गमौ देवयानौ युवश्च स्थौ
यथा युवयो सर्वाणि, भृतानि वश मायन्ति,
एव नमास्तौ वश मेतु (स्नाहा) ॥ ७

प्रस्तावकशायोऽन्वद्वे चन्द्रादित्यो देवता, प्रस्तावकामण्य वसुवने वि—वी० ४ - ६ ।

‘देवयानौ’ देवयाना योतमानाना गतिमाधनो हे चन्द्रा
दित्यौ । युव’ युवां ‘यथा’ ‘वशद्गमौ’ ईश्वरनिबन्धाधीनौ ‘स्थ’
भवथ, ‘मयोपि भृतानि’ च यथा युवयो’ ‘वयम्’ ‘आयन्ति
आगच्छन्ति, ‘एवम्’ तथैव ‘असौ’ एतन्नामा जन ‘मम’
‘वयम्’ ‘एतु’ आगच्छतु । ‘स्नाहा’ आह यत्, तत् सुहृ भवतु । ७

देवयानवशर्गा हे चन्द्रा ७ आदिता देवयान देवयाना देवयान चिन्तितानि
अननित्वादेव वनीकृत एव एहै वृत्तानान आन्तर कथम् गच्छते देवयान योमा
देव वनीकृत, अशुभ अस्ति ७ गच्छेत्तं आना वनीकृत इत्येव । अथ ७ एहै
इति मयाद् गृहीत इत्येव । १

शङ्खश्च मन आयुश्च, देवयानो युवए स्यो
 यथा युवयोः सर्वाणि, भूतानि वश मायन्ति,
 एवं समाऽसौ वश नेतु (स्वाहा) ॥ ८

एवापत्तिश्च, चन्द्रादिभ्यो दीरते, प्रसादकामस्य यवज्ञीमे वि०—गो० अ० ४, ८, ११

‘शङ्खः’ निधिविशेषः ‘च’, ‘मनआयुः’ मनसा अन्ताःकरणेन
 सञ्चित मायु चरकोक्तम् (शरीरेन्द्रियसञ्चात्मसंयोगी धारि
 लीयितं वा) ‘च’, ‘युव’ युवान् ‘देवयानो’ ‘स्यः’ भवयः ;
 ‘युवयोः’ ‘सर्वाणि भूतानि’ स्वाथरजङ्गमानि ‘यथा’ ‘वशम्’
 ‘आयन्ति’ आगच्छन्ति ; ‘एवं’ तथैव ‘असौ’ एतन्नामा जनः
 ‘मम’ ‘वधम्’ ‘एतु’ आगच्छतु । आह वत्, तत् सुहृ, भवतु ० ८

पृथ मन्त्रक निधि ४ मन्त्रे नहिष्ठ जीवन, शोभनात् जेवनेनेर लक्ष्मी
 कश्च ; एते पृथानान् हावण्यपुन ममउदे येकण लोकात्मन वने (अर्थी
 गन्धान्गुण् अर्चवाटमश्च चार। एवम् कण्ठःकरणेन नहिष्ठ जीवन नगीष्ठ वा
 उद्दिष्ट समुत्त दरेणे ममउदे वनीकृत) दहेनाभाके ; गहेकण अयुक्तवाक्ति
 आनात् वटन हटेन । अहत् एते रवि ममात् गृहीत हटेक । ८

आकूर्तो देवीं मनसा प्रपद्ये

यज्ञस्य मातरश्च सुहवा मे अस्तु ।

यस्यास्त एक मन्त्रं परं

सहस्रा अयुतं च शाखा-

स्तस्यै वाचे निहवे जुहोम्या

मा वरो गच्छतु श्रीर्यशश्च (स्वाहा) ॥ ९

आराजितमसरीचन्द., वाग् देवता; सुवाक्यात्मक मन्त्रमन्त्रोमी वि०—गो० अ० ४, ८, ८ ।

‘यज्ञस्य’ सर्वसौम्य कर्मण्यः ‘मातरं’ प्रसवित्रीम् ‘वाकृतिं’ वाक्शक्तिं ‘दिवीम्’ अहं ‘मनसा’ अन्तःकरणेन सञ्च ‘प्रपद्ये’ प्रपद्योऽपि । ‘मि’ मम ‘सुइया’ इयो इय, तथाच सुरवा सुवाप्यौ ‘अतु’ । ‘यस्या’ वाक्शक्तेः ‘ते’ तव ‘एकम्’ एकविधम् ‘परम्’ उद्वृष्टं स्वरूपम् ‘अचरम्’ मनुष्येण्यमानं ककारादिकम् भवति, अथ ‘सहस्रा’ सहस्रम्, ‘अयुत’ दशसहस्रं च स्वरूपाणि पञ्चा-
दिभिरुच्यमानानि सन्ति ; ‘निहवे’ आदाने, ज्ञानशक्तिरूपफल-
लाभाय ‘तस्ये’ ‘वाधे’ ‘जुहोमि’, इदं इव्य मिति श्रियः । ततश्च
‘थी’ धनम्, ‘यज्ञः’ कीर्तिः ‘ब’, ‘वर’ त्वत्प्रसादः ‘मा’ माम्
‘आगच्छतु’ । ‘स्वाहा’ आह वत्, तत् सुष्ठु भवतु ॥ ८

आमि मन्त्रेण गृहीत, सर्वाकारेण जनत्रिजो, वाकृति (वाक्शक्ति) धेवोऽ
परमेश्वर इहेतेहि ;—आमांश्च वापौ सुभर इहेक । ये वाक्शक्तिर उद्वृष्टे
एक अरुण, मनुष्योऽत्र इव इहेते क्व अकृति अकारणं अज्ञान पाटेरा
वातेक एवम् अण्डर मह्य मह्य अरुण, गठक पञ्चादि चर्तुक अकानित
इहेराधाते, तेने अण्डत वाक्शक्ति पाटेर अन्तः समिपकण्य वाक्शक्ते
एहे आहृति अज्ञान करिहेहि । उाहाः अमांश्च आमि येन यथेच्छे वन उ
यथेतात्त करिहे वादि । अण्डत एहे इवि अमाद् गृहीत इहेक ॥ २

इदं महं मिमं विश्वकर्माण्य

श्रीवत्स मभि जुहोमि (स्वाहा) ॥ १०

विष्णुशक्तिरिन्द्राद्यवतीत्यद ३ विश्वकर्मा देवता , पण्डीने विन्विद्य — ४, ५, १० ।

‘इदं’ यत्नाद्रूपज्ञान ‘श्रीवत्स’ शोभस्तान्निविद्य बहूमूष्यन्
भवत्विति ‘अहम्’ ‘इमं’ ज्ञानेन्द्रियगम्यं सर्वत्र विद्यमानं

‘विश्वकर्माणं’ देवम् ‘अभि’ लक्ष्य ‘जुहोमि’ । ‘स्वाहा’ आह यत्, तत् सुठ, भवतु ॥ १०

आर्चना एते गीतागुरु छिः२२ मन्त्रि न्याय वदन्त्या हट्टेन।—एते आ.प.पे आग्नि मन्त्रि विश्वमान, ज्ञानशक्त्ये अष्टेन, विदकर्मि देवराज लीलि उदनेन आदिके अशान करिदेहि । अष्टक एते हवि गमात् पुरोठ हट्टेक । २०

पूर्णहोमं यगसे जुहोमि
योऽह्मै जुहोति वर मस्यै ददाति
वरं वृणे यगसा भामि लोके (स्वाहा) ॥ ११

सराइविराठतदुष्टु षण्ड , अष्टेवना , यगन्नामय पूर्णहोमि वि०—गी० ४, ५, ११ ।

‘पूर्णहोमम्’ इमं ‘यगसे’ यगोन्नाभाय ‘जुहोमि’ ; ‘यः’ यजमानः ‘अहो’ अग्नये ‘जुहोति’, ‘अहो’ यजमानाय सः अग्निः ‘वरं’ प्रसादं ‘ददाति’ इति ध्रुवम् ; अतीऽहं ‘वरं’ ‘वृणे’ प्रार्थये ।—यथाचाहं ‘लोके’ इह ‘यगसा’ युक्तः सन् ‘भामि’ भानि, दीप्येति । ‘स्वाहा’ आह यत्, तत् सुठ, भवतु ॥ ११

यगोन्नाभाय विमिठ एते पूर्णहोमि हवन करिदेहि ; ये व्यक्ति करिदेह पूर्णहोमि हवन करे, कदापि नये अष्टिदेव नर अशान करिनाभायकन, देवा निःशुठ ! अत्रेव आग्नि ददा आर्चना करि—आग्नि देव देहनायक देवनेर गदिक अशान नाठे । आर्चना गमात् अशान हट्टेक । २०

इन्द्राम वदात् तसो वः परस्तात् ।
अहं वो ज्योतिर्मा मन्धित सधे (स्वाहा) ॥ १२

निपुण्डुमती वावपीवद । इष्टी ईवना, सदायकानल पूर्णहोमि वि०—गी० ४, ५, १२ ।

इ 'इन्द्र' 'वाम' वाम अपक्व अपरिपक्वञ्चो जन
 'वदात् वदति । किमितुष्यते—' व 'त्वप्रभृतीना युष्माक
 'परन्तात् पद्यात् 'तम' अन्धकारो विव्यते"—इति, 'अष्ट'
 तु वदोमि—'ज्योति' सर्वत्रैवेति । एतादृश्य मन्त्रावन्त 'माम्'
 'सर्वे' यूय देवा 'अभ्येत' प्रीत्या उपगच्छत । 'स्वाहा' आह
 यत्, तत सुष्ठु भवतु ॥ १२

एह हेतु नृप । अपरिपक्वञ्चि, यत्किंचे वनिशापाके,—तोमापेर पृष्ठ-
 ङाणे अकार (येमन भीपेर), किञ्च आभि वनि तोमापेर गर्भहृदये
 एकाप । तोमरा गरुणेहे आमार गराइ ह० । आर्षिना नम्यक नम्यहा
 ह०क । १२

'अन्न वा एकच्छन्दस्य मन्त्रं छेत्त
 भूतेभ्यच्छद्यति (स्वाहा) ॥ १३

नित्यत्वबोद्धकतया वायव्योश्चत् आदित्यो देवता प्रवधाधिपत्यकामश्च अत्रुपदीये
 मन्त्रमाज्यहोमि विनियोग —गी० १२० ४ ८ २ ५० ।

'अय प्रीत्यादिक 'वै एव 'एक प्रधानम् छन्दस्यम् छन्दस्य
 प्राणबन्धनम्, 'दि यत 'एकम् तदेव 'अन्नम् 'भूतेभ्य'
 भूतानां 'छद्यति' यध्नाति, प्राणानिति येष । दत्त भित्तविवि
 सुष्ठु गृहीत भवतु ॥ १३

अयं हे आनि रतपेव आनि वात्रपेव अनापारण कारण वेदेहेतु आनिगपके
 आच्छर करिहा एव एतदे आनि नमत्रके वक्तव्य करिगृहेहे । एतत् एहे इवि
 इत्यत्र पुरीक वदेक ॥ १३

श्रीर्वा एषा यत्सत्त्वानो, विरोचनो
मयि सत्त्व भवद्वातु (स्वाहा) ॥ १४

भूरिकपिलोत्तमध्या गायत्रीऋच , चादिभ्यो देवता , सर्वेषु द्वितीयाग्न्यक्षीमे
विनियोग — गी० म० ४, ८, २ ए० ।

‘यत्’ यस्मात् ‘सत्त्वान’ सत्त्वा प्राणिन एव, अत्र सृष्टौ ‘वि’
निसर्ग्य ‘एषा’ ह्यस्यमाना ‘श्री’ शोभा; अत ‘विरोचन’ दीप्ति-
मान् स देव ईश्वरः आदित्यो वा ‘मयि’ ‘सत्त्वम्’ प्राणिमोषण-
सामर्थ्यम् ‘भवद्वातु’ स्थापयतु । ‘स्वाहा’ दत्त मेतदवि सुष्ठु
सृष्टौत भयतु ॥ १४

आग्निभादे देवेषु ए अदेव त्वात्वा अत्रैव श्रेयस अतदा आभिरुद्रादेव
स्वायात्वा आभिरुद्राणां गायत्री अर्चनं कल्पन । अत्र एव इति सूत्ररूपेण
शुशोक्त इति ॥ १४

अन्नस्य घृत मेव रसस्तेजः
सम्पत्कामो जुहोमि (स्वाहा) ॥ १५

विषुदमक्षीयक्षी गायत्रीऋच , चादिदेवता , सर्वेषु प्राथम्यतयाऋचोमि वि० — गी० ४, ८, ३ ।

‘अन्नस्य’ श्रोत्रादे ‘घृतम एव’ ‘रस’ सार, तत्र घृत ‘तेज’
स्वरूपम्; ‘सम्पत्काम’ पुरुषोर्हं तस्तेज ‘जुहोमि’ अन्नो
क्षिपामि । ‘स्वाहा’ दत्त मेतदवि सुष्ठु, सृष्टौत भयतु ॥ १५

अग्नेर मात्र तानं घृत, केषुः अन्नं इदं देवेषु, आग्निं सम्पत्तिं काममात्र
र्हं तस्तेजाऋचा अर्चिर्देव इत्येव कश्चित्कश्चि । अत्र एव इति सूत्ररूपेण
शुशोक्त इति ॥ १५

सुधे (स्वाहा) ॥ १६

वेङ्कित् शब्द , सुधा देवता , धार्य स्त्री विनियोग—गी० अ० ४,८,११ ।

‘सुधे’ रात्री सुधित्तये हत्वविच्छित्कामस्य जुहती मे दत्त मेतद्विः ‘स्वाहा’ सुष्टु ष्टहीतं भवतु ॥ १६

आमि (शीले) सुधा जना कळे निवृत्तिर अतिगार अघिठे हवन करि-
तेहि ; देहा म्मरुक्कणे गृहीत हडेक । १७

सुत्पिपासाभ्यां स्वाहा ॥ १७

द्वेषे पदलिच्छद् , सुत्पिपासे देवते , मातर्द्वेषे वि—गी० अ० ४,८,११ ।

‘सुत्पिपासाभ्यां’ अद्वि सुत्पिपासानित्तये हत्वविच्छित्कामस्य जुहती मे दत्त मेतद्विः ‘स्वाहा’ सुष्टु ष्टहीतं भवतु ॥ १७

आमि (शिवसे) सुत्पिपासाकण डेकरविष कळे निवृत्तिर अतिगार अघिठे हवन करितेहि , देहा म्मरुक्कणे गृहीत हडेक । १९

मा भैषीर्न मरिष्यसि जरदृष्टिर्भविष्यसि ।

रसं विषस्य नाविद् मुयं फेन मिवाक्ष्यम् ॥ १८

विषुदुष्टशुद्धम् , प्रजापतिदेवता , विषापनीदने विनियोग—गी० अ० ४,८,११ ।

हे स्वर्षदृष्ट ! ‘मा भैषी’ इतुरभयं मा कार्सी, त्वं ‘म मरिष्यसि’, ‘जरदृष्टि’ जराव्यासजीवी ‘भविष्यसि’ । यतः ‘आक्ष्यं’

सर्पास्थीकश्च 'विषय' 'रसम्' वीर्यम् 'उद्य' माषसंज्ञारक्तं
'कैनम्' 'इव' 'न अविदम्' मोपालभे अपितु सामान्य मिति
भाव ॥ १८

हे गर्भ-मष्टे । मरुत्तर उद्य कश्चिन्न वा, पुमि मरुत्तरे वा, कुमि मरुत्तरे
अत्रावशा वाग्निर्वा लोकिन्न वाक्चिन्न । मरुत्तरे अनामिःमरुत्तरे एते दिवसः,
मरुत्तरे-अनक्त केनेन नात्र वृष्टिर्हस्ति नः अर्थात् अतिक्रियकर ॥ १८

गुरगोपाय मा, नाथ गोपाय मा ।

अशस्तिभ्यो अरातिभ्यः स्वस्वयन मसि ॥१८॥ ६

मराट् अतपाद्गापनीकन्व , इत्यो दीरता , इत्याशं इत्यन्वापने द्वि-—गी० ४०८.१३।

हे 'गुर' वेगमाग्निन् दृष्ट । 'मा' मां 'गोपाय' रक्ष ।
हे 'नाथ' ! 'मा' मां 'गोपाय' रक्ष । केभ्य ?—'अशस्तिभ्यः'
अरुक्त्वैभ्यः, 'अरातिभ्यः' अरातिभ्यः । तुरः त्वं 'स्वस्वयनं' अमार्थं
स्वायमानः 'असि' भवसि ॥ १८ ॥ ६

एति मामगश्वीसत्यवतसामश्वनिविरचितायां

"मन्त्रसञ्जीवनी"-नाममन्त्रशास्त्रणव्याख्यायाम्

द्वितीयपपाठकीयः पद्यः खण्डः ॥ ६

हे वेगमाग्निन् दृष्ट । आमांके रक्ता कर, हे नाथ ! अमार्थक रक्ता कर ;
अमार्थक मरुत्तरे अमार्थक आमांके रक्ता कर । हे गुरो 'कुमि' अमार्थक
अमार्थक एते अमार्थक अमार्थक इहेयेष्ट ॥ १८ ॥ ६

नाममन्त्रश्री मन्त्रशास्त्रणव्याख्यायाम् द्वितीयपपाठकीयः पद्यः खण्डः ॥ ६

मन्त्रशास्त्रणव्याख्यायाम् द्वितीयपपाठकीयः पद्यः खण्डः ॥ ६

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

इतस्त्री अविष्णा क्रिमिर्हतस्ते जमदग्निना ।
 मोतमेन तिनीह्यतो अत्रैव त्वा क्रिमे ब्रह्मवद्य यवद्य ॥१

उपविष्णाद इहतीचन्द. , अत्रादयो दीवता ; क्रमिपातने वि०—शी० गृ० १, ८, १४ ।

‘अविष्णा’ ऋषिणा ‘ते’ तव पूर्वपुरुषः ‘क्रिमिः’ ‘इत-’
 विनष्टः ; तेनैव पूर्वं क्रमिपातनं मौषधं सुज्ञापितं मिति भावः ।
 ‘जमदग्निना’ ऋषिणापि ‘इतः’ विनष्टः । ते पूर्ववंशीय एव ;
 तेनापि क्रमिपातनं मौषधं भाविष्कृतं मिति भावः । अपि
 ‘मोतमेन’ ऋषिणा च त्वत्पूर्ववगः ‘तिनीह्यतो’ तन्मूलतः विनष्ट
 एव ; तेनापि क्रमिनाशनं मौषधं प्रकाशितं मिति भावः । ऐ
 ‘अवद्य’ कथनाद्योप्याधम । ‘क्रिमे ।’ ‘अत्रैव’ अत्रादी एव
 स्थितम्, ‘त्वा’ त्वाम्, अहं ह्यस्योति शेषः । तदेतत् ‘ब्रह्मवद्यं’
 ब्रह्मोक्तं मिति ॥ १

अत्रि इतिहे अक्षयस्ये क्रिमिपातनं उच्यते अविष्णाव क्रिमि, अत्रा
 अत्रादि इति एव उच्यते गोतन इति । कथमाद्यानां इति अत्रम. ३
 क्रिमिः । अत्रा अत्रि एहे अत्रे मध्येहे उच्यते विनाशं क्रिमिरेहि, हेरा
 उच्यते ॥ १

‘भरद्वाजस्य गन्धेण, सन्तिनोमि क्रिमे त्वा ।
 क्रिमिष् ह ब्रह्मतोदिनं, क्रिमिमान्तानुचारिणम् ।
 क्रिमिं द्विशीर्षं मर्जुनं, द्विशीर्षं ह चतुर्हनुम् ॥ २

क्रिमिष् चतुर्हनुम् ; भरद्वाजी दीवता , क्रमिपातने वि०—नी० गृ० १, ८, १४ ।

३ 'क्रिमि ।' 'त्वा' त्वा विविध मेव 'भरद्वाजस्य मन्त्रेण'
'सक्तिर्नामि' नाशयामि । कोद्वय कोद्वय कृमि मित्वाह—
'क्रिमि' ('ह' ष्यर्थ) वक्तोदिन' वक्तोरमशोपणीन व्यथा-
कारिणम्, प्रगस्ताकार मिति भाव । 'क्रिमिम् 'प्रान्त्वानुधा-
रिणम्' शुद्रान्दमध्ये शुद्धादारे पशुचरणशीलम्, सूत्रखण्डाकार
मिति भाव । 'क्रिमि' 'द्विशीर्ष' अतएव 'चतुर्दन्तुम्, 'मर्जुन'
शुक्लवर्णम्, दीर्घाकार मिति भाव ॥ २

उपस्थाप कविः मन्त्राणां-एतावत्-प्रामाणिकं क उपस्थाप माशोपणी वक्तोदिनि
(कितार माश) कृमि अशोपणी कृमि (शुद्ध शुद्धवर्णम्) अतः विनीर्य
चतुर्दन्तुम् अत्र शीर्ष कृमि, —ए विविध कृमिकेके मया कृ विमते कविः ॥ २

हृत' क्रिमोणां शुद्रको हृता माता हृतः पिता ।

अथैषां भिन्नकः कुम्भो य एषां विषधानकः ॥ ३

अनुसूय कश्च आमासकानी दीवता कृमिपातने वि०—गी० घ० ४ २, १४ ।

'क्रिमोणा' मध्ये 'शुद्रक' शुद्रकीटजाति शुद्धादारयास्तस्य
'हृत', 'माता' जनविधो, क्रिमोणा मेव 'हृता', 'पिता'
जनकश्च, क्रिमोणा मेव 'हृत' । कथमित्याह—'विषधानक'
इन्द्रियश्च, 'कुम्भ' विष्टम् च यथाक्रमेण प्रयुक्तो भवतीत्य 'एषा'
क्रिमोणा 'भिन्नक' भेदक, नाशको रेषकयेत्यत इति
भावः ॥ ३

उपस्थापकानो कृमिपात कोद्वयवग व'भिकाडि च एमीच म ठा पिता

ମୟୂଷ୍ଠିଟି 'ଦେହାବ' ନାମକ ଓଷଧ ଯେବେନ ଉଦ୍ଭବମୋହେ ବିନଷ୍ଟେ ହୃଦୟେ ଧାତ୍ବେ
ଏବଂ 'ତେଡ଼ିଝି' ନାମକ ଓଷଧ ଦେହାଭିମତେ ଯେତେନ କରାଟେନା ଧାତ୍ବେ । ୦

କ୍ରିମି ମିନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ବାହୁଭ୍ୟା ମବାଚ୍ଚୁଁ ପାତୟାମସି ।

ହତାଃ କ୍ରିମୟଃ ସାଆତିକାଃ ସନୌଲମଚ୍ଚିକାଃ ॥ ୪ ॥ ୭

ବିଷ୍ଠୁଦ୍ଠପୁଂ ଶବ୍ଦ , ଯନ୍ତ୍ରୀ ଦିବ୍ୟା , କ୍ରିମିପାତନେ ବିନିଷ୍ଠିତ—ନୋ. ଯତ. ୫, ୯, ୧୧ ।

'ସାଆତିକା' ଅସାତିକୟା ସହ ବର୍ତ୍ତମାନାଃ, 'ସନୌଲ
ମଚ୍ଚିକା' ନୌଲମଚ୍ଚିକୟା ସହ ବର୍ତ୍ତମାନା, 'କ୍ରିମୟ' ଶର୍ଭେ
'ହତାଃ' ଇନ୍ଦ୍ରିୟବୌଦ୍ଧମୟୋଗିଣ । ତତ୍ତ୍ଵ ନଈଁ 'କ୍ରିମି' କ୍ରିମିକୁଳମ୍
'ଇନ୍ଦ୍ରସ୍ୟ ବାହୁଭ୍ୟା' ଇନ୍ଦ୍ରବାହୁଦ୍ଵୟରୂପେଣ ବିହସ୍ୟାମୌଦ୍ଧମଭାବେଷ
'ସର୍ବାଶ୍ଚମ୍' ଅଧୋମୁଖଂ 'ପାତୟାମସି' ପାତୟାମ. ॥ ୪ ॥ ୭

इति सामग्रीसत्यवतसामग्र्यमिविरचितायां

“मन्त्रसञ्जीवनी”—नाममन्त्रनाम्नणव्याख्यायाम्

द्वितीयप्रपाठकीयं सप्तमः खण्डः । ୭

ଜ୍ଞାନାତିକା ୭ ନୌଲମଚ୍ଚିକାର ଗଦିତ ବର୍ତ୍ତମାନ, କ୍ରିମିମୟୁଃ ଚୈତ୍ତ୍ଵବଦ ଓଷଧ-
ଆଧାବେ ବିନଷ୍ଟେ ହୃଦିଶାଢ଼େ . ଯେହି ବିନଷ୍ଟେ କ୍ରିମିକୁଳକେ ଚୈତ୍ତ୍ଵର ବାହୁଦ୍ଵୟରୂପ
'ତେଡ଼ିଝି' ନାମକ ଓଷଧେଷ୍ଠ ଆତାବେ ଅଧୋମୁଖେ ଧାତ୍ବିକ ବଦିତେହି । ୪ । ୧

ନାମବେନୋଃ ସହଜାକ୍ଷଣେଃ ବିନୋବପ୍ରମାଣିକୋଃ ମଧୁମ ବଦେଃ

ମତ୍ୟୁକ୍ତ ମାନ୍ଦ୍ରମୋଃ କୃତ ବଦାନୁବାଦ ମଧ୍ୟାଞ୍ଚ ୫ ୧

३ अथ अष्टम. खण्ड. ।

अर्हणा पुत्रवाससा धेनुरभवद्यमे ।

सा नः पयस्वती दुहा उत्तरा मुत्तराए समाम् ॥१

निबृदुङ्गुण्ड , अर्हणीवी देवता , धेनुरभवे विनियोग — गी० य० ३, १०, १ ।

‘पुत्रवाससा’ पुत्री वक्षः, वासः वसन मिव वक्ष्याः, सा, लीव-
दन्तेति भावः (यदा, पुत्र । इति पृथक् पदम् । तथाचैव मयः—
हे ‘पुत्र’ पुत्रवदादरणीय, आचार्याद्यन्वयतम, अर्हणीय । ‘वाससा’
‘वक्ष्णेष’ मञ्जु विद्यमाना, वक्ष्णेषाप्रतेति यावत्) इयं ‘धेनु’
अचिरमसूता गो, ‘अर्हणा’ अर्हसम्पादिनी, तथ अर्हणाय
पूजनाय उपस्थापिता यमे’ सङ्गमने देवे, सन्मान्तरपादकदेव-
कार्यविषये; जन्मान्तरपरिषङ्गणायेति यावत् ‘अभवत्’ प्रसूतेति-
शेषः । ‘सा’ इयं ‘पयस्वती’ दुग्धवती ‘न.’ अस्माकं गृहे ‘उत्तराम्
उत्तरां समाम्’ उत्तर मुत्तर संवत्सरम् अपि ‘दुहां’ द्दोहनीयैव ।
तदित्यं नैवं वक्ष्णीमा, नापि रोगिणी लरुद्वी वेति
सूचितम् ॥ गुणविष्णुस्त्रिष्टु ‘पुत्रवाससा’ इत्यस्य ‘पुत्रानुयामिनी
पुत्रानुबोधिनीति यावत्’—इत्यर्थं मुक्ता ‘पुत्रवाससेति पुत्रवासं
पुत्राययं कीदृति गच्छतीति अदधातोर्गत्वर्थात् अन्तेभ्योऽपि
दृश्यत इति ङटिस्त्वोपः’ इत्याह । ततोऽटिवाद्मातम्; शाङ्ग-
श्रुतादर्शनात् । अस्ति यत् ङ-पकारणे ‘अन्तेभ्योऽपि दृश्यते’—
इति सूत्रम्, तच्च पाणिनिनये जनधातुमात्रविषयकम्; भाष्य-
मते यदिच प्रवर्तते धात्वन्तरेऽपि, परं न तथास्मद्विष्णा भवेत्वि-
यामिनेति धेयम् । एवं ‘यमे’ इत्यत्र य इति सि इति च

च मद्द्वय प्रकल्प्य 'मि मम' क्विप् 'य इति वा इत्यर्थे, क्वापोः सन्नाच्छन्दसोर्बहुलमिति याग्येदे ऋषिः'—इत्याख्यत् । तदपि पानादिकम्, व्यापोरित्यस्य समासाद्ययत्वात्; न ह्यतैकपदेऽस्ति कश्च मपि समाससम्भवः । ततो 'दुहा'—इत्याकारान्तपदस्य भ्रान्तत्वेन व्याख्यान मपि तस्यातीव चित्त मिति दिक् । यम. खड्ग मध्यमां नैरुक्त (१०,२,६,७) वैयस्यत इति सङ्गमनो जनाया मिति च सहिताप्रसिद्धः (ऋ० सं० ७,६१४,१); तथाच विवस्वद्रश्मिभिरुत्ततो देहादेहान्तरे कर्माधीनजीव- वाहको वायुविशेष इत्येव गम्यते । 'यमे' इत्यस्य यमदेवे इत्ये- वार्थः सायणसम्भतो बह्वृग्भाष्ये (७,६,१६,६) तथैवीपलब्धेः ॥ १

पूज्ये नारायणाय नमः । * अक्षिरक्षुणा, गवयगा, डेह-
द्रोणवर्षेण इष्टरानगमर्षा (यत्नहोना, दुहा वा गोविणो मन्त्रे) एते
गोपीयो ज्ञानाय पूज्ये कश्च, यद्येव गच्छेत् केनह्यपिदा दृष्टेराह,
यद्येवराह्ये कश्चिन्नेदं केनचित् रवेराह कश्च अर्थे कश्चात्तद गच्छेराह
लक्ष्मी इहेराह ॥ १

इदं मह मिमां पद्यां

विराज मन्नाद्यायाधितिष्ठामि ॥ २

पञ्चपतिदेवता, यद्गु, चर्चास्थान धर्मगणो मपि विनियोग—यो० ष० ६,१०,२ ।

'इमा' इत्यमानां 'पद्यां' पद्भ्या मेव गमनयोग्या पदवीम्
अवसम्भर 'इदं' इत्यमान 'विराज' (विराजयत्योऽदन्त) ।
शोभमानं शब्दम् 'अधि' क्तव्य 'तिष्ठामि' गमनाविहस्तो भवामि ।
'यद्गु' अर्हणीयः । किमर्थं मित्याह—'मन्नाद्याय' मन्नादि
लाभायेति यावत् ॥ २

* आचार्य, अक्षि, अक्षि, अक्षि, अक्षि विराज इत इति अक्षि । यो० ६,१०,२ ।

पानिमाटज गमन-टोपाय एषे पथ अरतश्चन कर्त्रिणा अरुणीव आनि अत्रादि-
पाठेभ्यः अत्रा एषे शृष्टे अविच्छिन्न एषेच्छेच्छि ॥ २

या औषधीः सोमराज्ञीर्विष्नीः शतविचक्षणाः ।
ता मद्म मस्मिन्नासनेऽच्छिद्राः शर्म यच्छत ॥ ३
या औषधीः सोमराज्ञीर्विष्णिताः पृथिवी मनु ।
ता मद्म मस्मिन् पादयो रच्छिद्राः शर्म यच्छत ॥४

पदयो- अशुष्टुपदयो, औषधी ईरता, पादयोऽपस्तान् विच्छेच्छेच्छे वि० ४, १०, ३, २ ।

‘याः’ ‘शतविचक्षणाः’ बहुविधदर्शनाः, ‘सोमराज्ञीः’ सोम-
राज्ञयः सोमरान्द्रमाः, यज्ञियो बह्वीविशेषो वा, स राजा औषधः
प्रधानं वा, यासां यासु वा तथा, ‘औषधीः’ औषधः कुम्भकाशा-
दय, ‘बह्वीः’ बहुगो बहुसङ्ख्याताः, अपि ‘अच्छिद्राः’ विटरार्थ
मेकत्रीकताच्छिद्रशून्याः ; ‘ताः’ यूयम् ‘अस्मिन्’ ‘आसने’
आसनविषये ‘मद्मं’ ‘शर्मं’ सुखं ‘यच्छत’ दत्त ॥ ३

‘याः’ ‘सोमराज्ञीः’ सोमराज्ञयः, ‘औषधीः’ औषधः कुम्भ-
काशादयः, ‘पृथिवी मनु विष्णिताः’ पृथिव्यां प्रायः सर्वत्र विशे-
पिण स्थिताः, ‘अच्छिद्राः’ विटरार्थ मेकत्रीकताच्छिद्रशून्याः ;
‘ताः’ यूयम् ‘अस्मिन्’ आसनविषये ‘पादयोः’ अधस्तान् स्थिताः
‘शर्मं’ सुखं ‘यच्छत’ दत्त मद्म मिति ॥ ४

शशाङ्कत्र डांम गोम, शशाङ्क रेचिते नानाविध, अतृण अणवादि
हृानिउर, अहमरपाक एषेमेठ विदेशार्थ द्विजरीनडांवे अणुकीकृत एरे-
शच्छे । अतृण डोपदा (हृणेरर), अणनविषये अणुकारे अणु अणन

उर (अर्थात् आवि येन तेषामासन्नं तेषामि प्राणोन् एतत् सूची हरेत्
गारि । ७

पौरुष आह्वरणीयं लोमवस्त्रो, वासांश्चैव शीघ्रा, यश्चासौ नृषिरीरं गर्ह-
ण्येतेषु विनयेत तेषांवाङ्, तेहे कुलकाशादि कुलमिच्छन्, विच्छेदात् तेषु
हीनतादेव एकजोक्तं हरेत्तच्छे । आगमविद्यते वासन्तस्यैव वासुधे योमदा
(कुपेदा) ; आचारं पौरुषवद्वेदं निरे वाङ्मिदा आमादत्तं नृपप्रधानं वर ॥ ७

यती देवीः प्रतिपश्याम्यापस्तती मा राद्विरागच्छतु ॥ ५

इतीपणी शायनोच्छ्रय ; आपी देवता ; पापमिच्छे दि.—गी० म० ४, १०, ० ।

हे 'आपः ।' 'यतः' यद्देवमसादात् युष्मान् 'देवीः' दुःखि-
मतीः 'प्रतिपश्यामि' भवेत्से, 'ततः' तद्देवमसादादेव 'मा' माम्
'रादिः' सिद्धिः 'आगच्छतु' आश्रयतु ; सर्वकार्येष्विति ॥ ५

ये जगन्मदः । ये देवतांश्च अमात्ते तेषामिच्छन्ते तेषांवाङ्मिच्छन्ते
तेहे, तेहे देवतांश्च अमात्तेहे आमात्तं गर्हण्येतेषु निदि आगमन
उक्तम् । ८

सव्यं पादं भवनेनिले ऽस्मिन् राष्ट्रे श्रियं दधे ॥ ६

माहापत्यानुष्ठुपह्ण्य , श्रीदेवता , नामपादपलावने निनिदीश.—गी० ४, १०, ८ ।

'सव्यं' वामं 'पादं' स्वकीयम् 'भवनेनिले' प्रज्वालयामि ;
एतेन 'अस्मिन् राष्ट्रे' एतद्-गृहस्थस्य शासनेऽत्र राष्ट्रे गृहे वा
'श्रियं' लक्ष्मीं 'दधे' स्थापयामि । ६

आदि एहे शमि नाइ अक्षानम करिअदि,—शोड-अक्षानम-अछारे ए
शुंय नमो शानम करिअदि ॥ ७

दक्षिणं पादं भवनेनिजे ऽस्मिन् राष्ट्रे त्रियं
मावेशयामि ॥ ७

पदपंक्तिगायत्रीशब्दः, शीर्षवता, दक्षिणपादप्रचायने विनियोग—शो० ७, १०, ८ ।

‘दक्षिणं’ वामेतरं ‘पादं’ ‘भवनेनिजे’ प्रचालयामि ; एतेन
‘अस्मिन् राष्ट्रे’ एतत् ऋद्धस्य शासनेन राज्ये ऋहे वा ‘त्रियं’
सक्षीम् ‘मावेशयामि’ प्रवेशयामि ॥ ७

आदि एहे शक्तिगुणाम अक्षानम करिअदि,—शोड-अक्षानम-अछारे ए
शुंय नमो शानम करिअदि ॥ १

पूर्वं मन्य मपर मन्य मुभौ पादाववनेनिजे ।
राष्ट्रस्यर्द्धां अभयस्यावरुद्धैः ॥ ८

शूरिशुक्तिशब्दः, शीर्षवता, पदपवाद्यप्रचायने विनियोग—शो० ८, १०, ९० ।

‘पूर्वं’ मयमम् ‘अन्य’ वामं ‘पादम्,’ ‘अपरं’ पश्चात् ‘अन्यं’
दक्षिणं पादम् ; एवं कृत्वा क्रमात् ‘उभौ पादौ’ ‘भवनेनिजे’
प्रचालयामि । किमर्थं मित्याह—‘राष्ट्रस्य’ जनपदस्यैतस्य आथ-
मस्य वा ‘अरुद्धैः’ समुद्धरणम्, किञ्च ‘अभयस्य’ निर्भयभावस्य
‘अवरुद्धैः’ अवरुद्धार्थं मिति ॥ ८

एहे शूरशक्तिसुक्तिशब्द करिअदि विनियोग एतेन शूरशक्तिशब्द विनियोग
अथएव एक पाद, एतेन अना एक पाद, एहे अथे शोडशब्दे अक्षानम
करिअदि ॥ १

अन्नस्य राष्ट्रिरसि राष्ट्रिस्ते भूयासम् ॥ ९

रातर्धेऽनुप मन्त्र , अन्न देवता , अर्धेऽनुपये विनियोग—गी० मन्० ४, १०, ११ ।

हे अर्धे ! त्वम् 'अन्नस्य' अदनीयस्य समस्तवस्तुन सम्बन्धे 'राष्ट्रि' द्वीप्ति प्रधान मिति यावत् 'असि' भवसि , 'ते' तव अहपात् अह मपि तथैव 'राष्ट्रि' प्रधान 'भूयासम्' लोकेष्विति शेष ॥ ९

ये अर्धे ! तूनि अन्नमोह मन्त्रे अर्धेऽनुपये देवतेषु , अर्धेऽनुपये अन्न कर्मिणा आभिः येन लोकैः गच्छेत् प्रधानं हरे ॥ ९

यशोऽसि यशो मयि धेहि ॥ १०

याशरी जगतोऽन्त्र , याचमनीय देवता , याचमनीयवर्षे वि०—गी० ४ १० ११ ।

हे याचमनीय ! त्व 'यश' यश स्वरूपम् 'असि' भवसि , 'मयि' अपि 'यश' 'धेहि' स्थापय ॥ १०

ये याचमनीय ! तूनि यशःस्वरूपं हरेतेषु , आमाः केषु च अर्धेऽनुपये यशः ॥ १० ।

यशसो यशोऽसि ॥ ११

देशी मिथुप मन्त्र , मधुपर्क देवता , मधुपर्कवर्षे विनियोग—गी० मन्० ४, १०, ११ ।

हे मधुपर्क ! त्व 'यशसः' यशस्तिन 'यश' यश प्रकाशक 'असि' भवसि ॥ ११

ये मधुपर्क ! तूनि यशस्तिनिनेन यशः प्रकाशकं हरेतेषु ॥ ११

यशसो भक्षोऽसि, महसो भक्षोऽसि,
श्रीर्भक्षोऽसि, श्रियं मयि धेहि ॥ १२

विराट् षष्ठ्याद् गायत्रीच्छन्दः , मधुपर्को देवता , मधुपर्कप्राप्तौ वि०—गी० ४, १०, १४ ।

हे मधुपर्क ! त्व 'यशस' यशस्विनः 'भक्षः' भक्ष खाद्य
'भसि', 'महस' तेजस्विन 'भक्षः' भक्ष 'भसि', 'श्री' श्रीमतय
'भक्ष.' भक्ष 'भसि' ; 'मयि' 'श्रिय' लक्ष्मी 'धेहि' स्थापय ॥ १२

(१ मधुपर्क) । इति मन्त्रविशेषतः उक्ता इदं दृष्टव्यं कृष्णविशेषतः कृष्ण इदं
दृष्टव्यं, शीघ्रं वाक्विशेषतः कृष्ण इदं दृष्टव्यं, आसीत्कृष्णं (२) अत्रान्तरं ३२

मुञ्च गां वरुणपाशाद् द्वियन्तं मे ऽभिधेहि ॥ १३

वाहुरीगायत्रीच्छन्दः , होदेवता , पूर्ववहनीवीरुणे विमिश्रीत —गी० ४, १०, १८ ।

हे नापित ! 'वरुणपाशात्' सर्वपव पाशी वरुणदैवतो
भवति , तादृशात् वारुणसम्भवात् 'गां' वहां 'मुञ्च' विमोचय ।
तत्र च यासि 'मे' मम 'द्वियन्तं' आततायिनम् 'अभिधेहि'
सर्वतो धारय , तदीयधारण मनसा कल्पयेति भाव ॥ १३

(२ नापित) : वरुणदेवतां पान इदं दृष्टव्यं वाक्कृष्णं विरुद्धं कृष्णं, लक्ष्मी
प्राप्तौ आसीत् आततायि वाक्कृष्णं वाक्कृष्णं वाक्कृष्णं, इदं दृष्टव्यं मने मने
उत्तमां कर ३ १०

त जह्यमुष्य, चोभयो रुत्सूज, गाभक्तु तृणानि,
पिवतूदकम् ॥ १४

शत्रुवतो गायत्रीच्छन्दः , होदेवता , शोभीकृष्णं विमिश्रीत —गी० ४, १०, १८ ।

हे नापित । 'तं' कल्पनया पाशे धृतं मे द्वेषिणम्, 'भमुष्य' यजमानस्य च द्वेषिणम् ; तदेवम् 'उभयोः' एष द्वेषिण मात-
तायिनं 'जहि' हिसि ; तदीयहनन च कल्पयेति भावः । 'गां'
तु 'उत्सृज' विसर्जय ; सा खलु 'दृषानि' यवसानि 'भक्तु' भक्षयतु,
'उदक्त' पानीय च 'पिबतु' ॥

यदि च मुख गा मित्वादि. पिशतूदक मित्यन्त एक एव
स्वररङ्गद्वयीच्छन्दस्को मन्त्र इत्यपि वक्तुं शक्यते, परं वृद्ध-
कारवचने इतिशब्दद्वयानुते. मन्त्रद्वय मेष प्रतीयते ; तथाच
गायत्रीच्छन्दस्कः प्रथमो मन्त्रो गोपाशमोचने विनियोज्यः,
द्वितीयोऽपि गायत्रीच्छन्दस्क एव गोविसर्जने विनियोज्य इत्येव
तथ्यम् । पाशमोचन-विसर्जनयोस्तु अस्यैव पौर्वापर्येकता भेद
इति विनियोगभेदोऽपि नून मङ्गीकार्यः ; ततोऽपि सम्प्रयते
एव मन्त्रभेदः । मोचनविसर्जनयोरभेदे स्वीकृतिः स्वीकृते च मन्त्रैक्ये
पुनरुक्तिदोषोऽत्र भेदेदित्यर्थ इत्यपि धेयम् ॥ १४

ए नपित । पाशे वृत्त, तदे अमात्रं भक्तुके एव रक्षमात्मनं भक्तुके च
उभयोः द्वेषिणं भक्तुके च वृत्तरेण एवैकैकं कर्तव्यं च । गायत्रीके
हाद्विधा पाशः । ए पाश उच्यते कर्तुके एव पानीं पानं कर्तुम् ॥ १४

माता रुद्राणां दुहिता वसूनाए

स्वसादित्याना ममृतस्य नाभिः ।

प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय

मा गा मनागा मदिति वधिष्ट ॥ १५ ॥ ॥ २

“या गीः ‘तद्राणां’ महतां ‘माता’ जननी, ‘वसूनां’ ‘दुहिता’ पुत्री, ‘आदित्यानां’ ‘स्रसा’ भगिनी, ‘अरुतस्य’ पयसः ‘नाभिः’ आवासस्थानं ; ताम् ‘अनागाम्’ अनागमम्, ‘अदितिम्’ अदीनाम्, ‘गां’ गोरूपां देवीं चे जनाः । ‘मा यधिष्ट’ मा हिंसिष्टेति ‘चिकितुषे’ चेतनावते जनाय ‘सु’ इदानीम् ‘प्रवोचन्’ अष्टं प्रावोच मिति श्रुयूपमाणेभ्य एव उपदेशः ॥” — इत्याह बहृन्भाये सायणः ॥ इद्रा माध्यमिका अग्नयः, पयसः पार्थिवा अग्नयः, आदित्यास्तूत्तमा अग्नयः ; तदेवं सर्वविधान्विसम्बद्धा भवति गौरितीक्ष्ण प्रतिपादितम् । तथाच गौदुग्धपानात् शरीरे वैद्युत्तामिः, जाठराग्निः, तापय जायते पीपितय भवतीति गौरादरथीयता सूचिता । सा च अनागाः अनपराधा अतएव अदीना पक्ष्या अती तदधी यज्ञान्येषु न विधेय इत्यादेशः । चिकितुषे प्रज्ञावते आर्यायैव ; नाम्निभ्य इति शम् ॥ १५

इति सामगर्थीसत्यव्रतसामथ्रनिभद्राचार्यविरचितायां
 “मन्त्रसञ्जीवनी”-नाममन्त्रब्राह्मणव्याख्यायाम्
 द्वितीयप्रपाठकौयोऽष्टमः खण्डः ॥ ८

ये गोप्राञ्जि, कृत्तगणेश अर्थात् माध्यमिक अग्निः (पारोत्र टैवशात्
 तेलेश्च) जननी ; ये गोप्राञ्जि वसुणेश्च अर्थात् पार्थिव-अग्निः इतिहा
 (अर्द्धर गहनपत्रिभ निवाम, अग्निः शोचनकर्त्री), ये गोप्राञ्जि आविद्या-
 गणेश अर्थात् गौर-अग्निः तपिनी (पारोत्र ताणेश्च यथाज्ञाने विभागकर्त्रिणी) ;
 ये गोप्राञ्जि अदितिरूप सर्वोऽद्वैत इत्येव अग्निः ; तदोपरा तादृश जन

ପରାମ୍ନା ଅବଧାମ୍ନା ଗୀତୋକ୍ତ (ସଞ୍ଜାନାୟ) ବନ୍ଦ କରିବ ନା । ସୀତାରୀ ପ୍ରଜ୍ଞାବାନ୍
 (ଆର୍ତ୍ତ), ଠିକାହର ଅନାରେ ଏ ଆଦେଶ କୁମ୍ଭିଣାମ (ଅନୋର ଚନ୍ଦ୍ରା ନଦେ ।)
 ଦେଠି । ୧୧ ॥

ମାମଦେବୀୟ ମଞ୍ଜୁକାହ୍ମଣେର ଦ୍ଵିତୀୟପ୍ରଗୀର୍ଣ୍ଣକୀର ଅଷ୍ଟେୟ ପଠେ
 ମଞ୍ଜୁକାହ୍ମଣ ମାମଦେବୀୟ କୃତ ସମାପ୍ତବାଦ ମମାପ୍ତ । ୧୨ ॥

॥ ଇତି ଦ୍ଵିତୀୟଃ ପ୍ରପାଠକଃ ॥

॥ ଇତି ॥

(ଛାନ୍ଦୋଗ୍ୟବ୍ରାହ୍ମଣେ)

॥ ମନ୍ତ୍ରବ୍ରାହ୍ମଣ ସମାପ୍ତମ୍ ॥